

080535

080535

Reg

Vol

१-

कृत

सम

55

पुस्तकालय

Reg. No. C. 1073

080535

Vol. XXI No. 1]

[May, 1941

१-वर्षीय वंशखे]

१-वर्षीय १म-संख्या

080535

संस्कृत-साहित्य-परिषद्

१-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषद्,
ममबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रुप्यकत्रयम् ३।
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद् आगामिनी मासिक-सभा १३४८
वङ्गाब्दीय-सौराषाढस्य (१४३) चतुर्दश-दिवसे शनिवासरे सायं
सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र परिषत्-सभ्यानां संस्कृतभाषा-
ध्यायिनामध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया ।

आलोच्य-विषयाः—

१ । कार्यविवरण-पाठः नूतनसभ्यनामकीर्तनञ्च ।

२ । प्रबन्धयोः पाठः ।

निबन्धकौ—श्रीयुक्त-सरोजेन्द्रनाथ-भट्टः काव्यतीर्थः, एम. ए.

श्रीयुक्त-तारकनाथ-घोषालः, वि. ए.

सूचीपत्रम्

१ । नववर्षनिवेदनम्	पृष्ठम्
२ । परिषच्छुभकामना—श्रीयोगेन्द्रमोहन विद्यारत्नः	१-३
३ । आमिष-निरामिषभोजनम्—	३-४
श्रीशशिभूषण-स्मृतितीर्थ-ज्योतिर्विनोदः	४-६
४ । द्विजराजसाम्राज्यम् (प्रकृतिविलास-काव्ये)—	
श्रीकृष्णमूर्ति-शास्त्री साहित्यभूषणः	७-८
५ । संस्कृतसाहित्ये भासस्य स्थानम्—	
श्रीशङ्करशर्मा महोपाध्यायः	९-१२
६ । सम्बन्ध-विवेकः—	
डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्थुरीणः	१३-२४
७ । आनन्दलतिका (पत्नीसहायेन कृष्णनाथ कविना विरचिता) श्रीदीनबन्धु-साहित्यशास्त्रिणा सम्पादिता	२६-३६

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

May,

1941

}

१८६३-शकीये वैशाखे

२४श-वर्षस्य १म-संख्या

{ Vol. XXIV

{ No. 1

नववर्षनिवेदनम्

महत्तरा वाचकमहाभागाः, अद्य चतुर्विंशो वत्सरो वर्ततेऽस्या यथा-
कालं सुप्रकाशितायाः संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिकायाः । भवतां साहा-
यकमेवानन्यसाधारणं सम्बलमवलम्बमानेयं प्रकाशयमाना पत्रिका भवतां
तोषाय रोषाय वा समपद्यतेति यद्यपि नाभिजानीमस्तथापि तयोस्तोष-रोषयो-
र्वयमिव भवन्तोऽपि निदानतां नातिवर्तन्त इति कथञ्चनात्मप्रसादमासा-
दयामः । कथमिति चेत्, प्रबन्धा एव पत्रिकाया जीवातवस्तांश्च सम्पा-
दकैरेव चिराय विरचय्य न शक्यते परिचालयितुं पत्रिकेति नूनं नाविदितं
भवताम् । अत एवास्माभिर्यथावसरमुपलभ्यमानैर्भवद्विरचितैरेव निबन्धै-
रबन्ध्यतां नीयते पत्रिकेति यदि सा भवतस्तोषयेन्ननु भवन्त एवैतहि भाजनं
कृतार्थतायाः, यदि वा रोषयेन्न वयमेकान्ततो दोषेण परिभूयामहे । स्मराम-
श्चेतत्प्रसङ्गेन वैयासकं वाग्बिलासम्—“जिह्वां यदा सन्ददति स्वदन्तिस्तद-
वेदनायां कतमाग्न कुप्येत्” इति ।

अवितथं खलूक्तमभियुक्तैः—“यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो
जन” इति । अत एव निकटतराः केचन परिषत्सभास्ताराः शरीरेण

परिषद् पस्थायेवमभिप्रायं प्रादुरकुर्वन्, यत् य एते निबन्धास्तैस्तैर्लिख्य-
मानाः पत्रिकायामात्मानं लभन्ते, त एते “न देवाय न धर्माय” प्रभवन्तः
पत्रिकामपि सुतरां दृषयन्तीति रीतिरियं सर्वथा परिवर्त्यैव । तदानीन्तन-
कार्यनिर्वाहक-समित्यामपि प्रतिध्वनन्नयमभिप्रायः पत्रिकायिमां प्राचीना-
वाचीन-ग्रन्थकोषरूपत्वेन परिणमयन् यादृशीभवस्थां नीतवान्, सेयं
व्यतीतवर्षीयपत्रिकाप्राहकाणामपरोक्षैवेति नात्र बहु वक्तव्यमिव मन्यामहे ।
परं परोक्षाणां पत्रिकामात्रेण परिचितानां भवतां क खरस इति साम्प्रतं
विजिज्ञासामहे । किं भवन्तः पत्रिकाद्वारेण ग्रन्थानिच्छन्ति, किं वा
निबन्धानिति लेखमुखेनैव निर्दिशेयुरस्मानित्याशास्महे । साधारणसंस्थायां
नियोगमास्थितैरस्माभिर्बहुसम्मतिरेव बहुमान्येति नन्वनुक्तसिद्धोऽयमर्थः
सर्वथाऽपरित्याज्य एव सज्जनसमाजेषु ।

साम्प्रतन्त्वपरोक्षेष्वपि केषुचित् स्वरपरिवृत्तिः परिलक्ष्यते परिषत्-
सदस्येषु । केचन विशिष्टाः सदस्या एवमभिमतमापुष्णन्ति यत्, पत्रिका
नाम वृत्तान्तपत्रिका वार्त्तान्तिकी चाकाङ्क्षा वृत्तान्तेनैव निवर्ततेति सर्वथा
वृत्तान्ता एव पत्रिकायां प्रकाश्या न ग्रन्था इति । तदेतन्मतमनुरूधानैश्च
पत्रिकासम्पादकैर्व्यतीतवर्षस्यान्तिमयोर्मासयोः पत्रिकाया रूपपरिवृत्तिः साधि-
तेत्यपि नूनं भवतां दृष्टिमाकृष्टवदेव विजयते । अस्माकमपि पत्रिकासम्पाद-
कानां निबन्धप्रकाश एव महान् स्वरसः संरूढो वर्तते । अन्तरान्तरा च
द्वित्र्युदात्मकः प्रसिद्ध-कृतकः प्राचीनो ग्रन्थः प्रयोजनवाञ्छेद्विभाव्यते, सोऽपि
मुद्रयितुमिष्यते ; न पुनर्वषाद् वर्षान्तरमनुवर्तमानो विपुलकायः
प्राचीनोऽपि ग्रन्थ ऋतेऽद्भुतार्थाद् बृहत्कथादेः ।

यदि वा ग्रन्थाः प्रकाश्या यदि वा निबन्धाः, उभयथापि तानि तान्युप-
करणानि नितान्तमावश्यकानीति भवन्त इव वयमपि विजानीमः । के नाम
वर्तन्ते संस्कृताभिज्ञेषु पत्रिकाप्राहकेषु, य इमामनुदिनमुन्नतिसोपानमधिरो-
न्तीम् अनुदिनं विविधानि निबन्धानुरसि निधायाविर्भवन्तीम्, अनुदिनञ्च
यथाकालं सुप्रकाशमासाद्य भारते वर्षेऽन्यत्र च प्रचारबाहुल्यमनु-

१म-संख्या]

परिषच्छुभकामना

३

भवन्तीनामिप्रयन्तोति । उपरिष्ठाद् दृष्टिं निपातयन्तु श्रीमन्तः, परिषदः शुभ-
मभिलष्यता केनचन सदस्यप्रकाण्डेन प्रहिताः केचन श्लोकाः । परं वाङ्-
मात्रेणाशिस आशासानैः श्रीमद्भिर्नयमुन्नमयितुं शक्या । प्रहीयन्तां यथावसरं
गभीरार्थभासुरा गद्यात्मका निबन्धाः पूर्वोक्तगुणविशिष्टा प्रन्थाश्च । भवता-
मवसरविनोदजनमस्वप्रयासनिबद्धेषु निबन्धजातेष्वस्याः प्राणा वर्तन्त इति
क्षणमपि न प्रस्मर्तव्यं भवद्भिरिति विज्ञाप्य विरम्यते ।

परिषच्छुभकामना

[निबन्धकः—श्रीयोगेन्द्रमोहन-विचारन्नः]

विविधमतिजनानामेकतामानयन्ती

भटिति त्रिवदमानान बन्धुतां प्रापयन्ती ।

पतिमिलनमिहाप्त्वा मासि मासि प्रकामं

जयति परिषदेषा देवभाषाप्रकाशा ॥१॥

कलहदलितदुष्टिः स्वेष्टमाराधयन्ती

बहुबुधकृतपुष्टिर्धृष्टतां संहरन्ती ।

कृतगुणिगणतुष्टिः शिष्टमोदं वहन्ती

जयति परिषदेषा देवभावप्रकाशा ॥२॥

सुरगिरमतिरम्यामद्य पाश्चात्यशिक्षा

ग्लपयितुमिह शक्ता येन न स्यात् तथैषा ।

परिषदनिशुब्धैश्चेष्टते तीक्ष्णदृष्टि-

विविधनयगरिम्णाऽध्यापनादिप्रयत्नैः ॥३॥

प्रतिसममभिनीय प्रन्थराशिप्रकाशै-

र्वचनचतुरविद्वद्बहुतारूयानलेखैः ।

विविधविबुधलोभ्यग्रन्थगोहप्रसिद्धया

परिषदियमपूर्वा जीवतात् कल्पकोटीः ॥४॥

सुमतिबुधवरेण्यज्ञानपीयूषधाराः

प्रमत्तिजनसुपेयाः पत्रिकाभिः प्रकाश्य ।

पशुपतिपरिपुष्टा गोष्पतिप्राप्तजन्मा

जयति परिषदेषा सिद्धिदा साधकानाम् ॥५॥

अकपटपटुविद्वच्चेष्टया पुष्टदेहा

स्वगुणगणगरिम्णा सत्वरं जातगेहा ।

इयमनिशमशेषं मङ्गलं साधयन्ती

परिषदकलुषात्मा राजतां दीप्तसत्त्वा ॥६॥

धनिजनशुभदृष्टिं स्वेष्टसिद्धेर्निदानं

नियतमिह भजन्ती खालये भूषिताङ्गी ।

विवुधविहितमोदा मादयन्ती महीन्द्रान

परिषदशिवमुक्ता मोदतां मङ्गलाय ॥७॥

आमिष-निरामिषभोजनम्

[निबन्धकः—श्रीशशिभूषण-स्मृतितीर्थ-ज्योतिर्विनोदः]

आर्य-मनीषिणो महर्षय आमिषपदार्थस्य तामसिकाहार्यत्वं निश्चित्य ज्ञान-विज्ञानाभिलाषिणां ब्राह्मणानां निषिद्धत्वं विज्ञापयामासुः । विशेषतो ब्रह्मचारिणीनामार्यविधवानामामिषभोजनमेकान्ततः शास्त्रनिषिद्धमिति विज्ञायते । तथापि निरामिषभोजनादेव शान्तस्वभावा जितेन्द्रियाश्च प्राणिनो भवन्तीति नेदं प्रमाणम् । वन्यमहिष-गण्डार-वनमानुषादीनामुद्विज्ज-मात्राशनानामपि हिंस्रप्राणिनामतिशयकोपनस्वभावत्वदर्शनात् ; निरामिषा-शिनामपि वकधार्मिकाणां केषाञ्चन धर्मध्वजिनामिन्द्रियपारतन्त्र्यावलोका-नाच्च । स्वभाव-चरित्रयोः सत्त्वासत्त्वं प्रति शिक्षा-संसर्गयोर्विशेषकारणत्व-मङ्गीकरणीयम् । किन्तु प्रचुरतर-मांसभोजनेन यथा विविधा रिपुदोषाः सम्भवन्ति, प्रत्यहं स्वरूपमांसभोजनेन न तथा स्वभाव-चरित्रयोः

किमपि वैलक्षण्यं वीक्ष्यते । अनेके पुनर्मनीषिणो वदन्ति, यन्मांसं सहसा परिपच्यते, द्विदलादीनामुद्भिज्जखाद्यानां दुष्पचत्वमिति । नेदं यथार्थत्वेन वयमुररीकर्तुं शक्नुमः । आहार्य-परिपाकस्य प्रायशोऽभ्यासजन्यत्वेन परिदर्शनात् । अधिक-द्विदलेषु भुक्तेषु परिपाकव्याघातस्य सम्भवेऽपि नित्यं द्विदलभक्तभोजनाभ्यस्तानां द्विदल-रोटिकाशनसमभ्यस्तानाञ्च भुक्तद्विदल-भक्तादीनां नियमतः परिपाकस्य जायमानत्वात् । ये च मांसाशने कृताभ्यासास्तेषां यथा द्विदलादिकं दुष्पचं तथा द्विदलभक्त-द्विदलरोटिकाभोजने ये कृताभ्यासास्तेषां प्रत्यहं मांसभोजनमपि परिपाकं व्याहन्तीति न चात्र संशयावकाशः ।

विशेष-परीक्षामन्तरेण मांसभोजने विविधरोगसम्भवो दृश्यते । निरामिषाशिनो पुनस्तादृशविपच्यभावः । गो-मेष-शूकर-मांसेषु प्रायशो राज-यक्ष्मण उत्कट-कृमिरोगस्य च बीजाणवो गुप्ता वर्तन्ते ।

सुसिद्धेषु मांसेषु ते रोगबीजाणवो नश्यन्ति । स्थालीपाकसिद्धानां मांसानां दुर्ज्जरतया बहव एव पुटपाकसिद्ध-मांसाशनमनुमोदन्ते, ततश्च रोगबीजाणु-संस्पृष्ट-मांसभक्षणेन दुःसाध्यरुजः प्रादुर्भवन्ति । न वा केवलं चाक्षुषप्रत्यक्षेण मांसपरीक्षणं सम्भवति । मक्षिकाचरणेनापि सहस्रस्य बीजाणूनां वहनयोग्यतासम्भवस्तेषामत्यन्तसूक्ष्मत्वात् । किन्तु छागमांसेषु यक्ष्मारोगबीजाणवो नोपलभ्यन्त इति । विशेषेणावगच्छामः । प्रत्युत वृद्धच्छागो यक्ष्मबीजाणु-नाशकारिणी शक्तिर्विद्यते । अत एवायुर्वेदविन्मनीषिभिश्चिकित्साविज्ञान-निपुणै राजयक्ष्मरोगिसविधे, तादृशच्छागरक्षणं नियमेन व्यवस्थाप्यते । रोगबीजाणुशून्येष्वपि मांसेषु प्रायशो विषाक्ता बहवः पदार्था उत्-पाद्यन्ते । तादृशमांसभोजनेन विसूचिकाकल्पो रोग उत्पद्यमानोऽकालमृत्यु सम्पादयति । प्राणिनां शरीरजाता विविधदूषितपदार्थाश्च मांसे स्वल्प-त्वेन, बाहुल्येन वा विद्यन्ते एव । न च तान् दूषितपदार्थानपाकर्तुं शक्यतात् । परं फलमूलशाकशस्यादिषु नैतादृशदूषितपदार्थसम्भावना । अतो निरामिषाशिनः प्रागुक्तापद्विमुक्ता भवन्ति । परिष्कार-परिच्छिन्नता-

विषयविचारेऽपि, निरामिषभोजनं प्रशस्तमिति सर्वैरेव ज्ञातुं शक्यते । कतिपयमांसप्रियचिकित्सकानां शरीरविज्ञानविदपण्डितानाञ्च, मांस-भक्षणमावश्यकमिति यदभिमतं तन्न विचारसहम् । यतः आमेरिकाफ्रिका-युरोपदेशेषु बहवो जिना रुचिभेदात्, अवस्थावैगुण्याद्वा मांसभोजने न प्रभवन्ति । भारतवर्ष-चीन-जापान-देशीयधनिनामपि मांसभोजनं न भूरिशः प्रचलितमस्ति ।

पृथिव्यां निरामिषाशिभिर्दरिद्रैरेव प्रायः कायिकपरिश्रमसाध्यं कर्म सम्पाद्यते । प्रायशः सर्वैर्दार्शनिकमहोदयैः काव्यकुञ्ज-कोकिलैः कवि-भिरपि स्वरचितेषु प्रबन्धेषु निरामिष-भोजनस्य प्राशस्त्यमभिधाय स्वयञ्च तदनुसृतम् ।

अत्र ब्रूमः—न हि सर्वेषां मानवानामेकविधाहारव्यवस्था समीचीना भवितुमर्हति । यथा; देश-कालपात्रभेदेन सर्वेषां विषयाणां व्यवस्था सुसङ्गता, तथा भोजनविषयेऽपि । केषाञ्चिन्निरामिषभोजनमतीव दुःसहम् । केषाञ्चिन्मांसभक्षणमन्तरेण स्वास्थ्यहानिः । एतादृशस्थले न निरामिषामिषभोजनयोरेकतरपक्षपातिनी व्यवस्था युक्ता । पृथिव्यां बहुप्रदेशेषु करकाराशिसमाच्छन्नेषु शस्यादेरुत्पत्त्यभावेन तत्रत्याः प्रधानतो मतस्यमांसभक्षणेन जीवन्ति । अत्र ग्रीष्मप्रधाने भारतवर्षे मांसस्य स्वल्पव्यवहार एव ज्यायान् । आमिषभोजनं निरामिषभोजनं वा किमपि नातिरिक्तं कल्याणकृद्भवति । मांसाशिप्राणिनां दन्ताः सूच्यं प्रवत् तीक्ष्णाः । निरामिषाशि-गवादिप्राणिनां न तथा । अस्माकं तु केचन दन्ताः सूच्यप्राः केचन सममुखाः । अतः प्रकृतिपर्यालोचनेन ज्ञायते यद् वयम् आमिष-निरामिषभोजिनः । अतिरिक्तमांसभक्षणेन यथा विविधवातरोगा उत्पद्यन्ते, तथा भक्त-द्विदलरोटिकामिष्टान्नानामतिरिक्तभोजनेन नानाविधाजीर्णादयो रोगा उत्पद्यन्ते इति । अतो निरामिषसामिषभोजनयोः, सामञ्जस्येन भोजनं करणीयम् । विधवादीनां तु विशेषविधिबलेन केवलं निरामिष-भोजनमेव, न तत्रैषा युक्तिः प्रसज्यते ; न्यायतः शास्त्रविधेर्वलवत्त्वादिति ।

प्रकृतिविलास-काव्ये

द्विजराजसाम्राज्यम्

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

(पूर्वानुवृत्तिः)

अभिभवति हि भानुस्स्वेतरेषां प्रकाशं
 श्रुतिततिमहितोऽपि स्वैरमोघ्याभरेण ।
 अनुमतिमपि दत्से तारकाभ्यो विभातुं
 गदति जगदशेषं हन्त दोषाकरं त्वाम् ॥३५॥
 यमिह समुदितेष्ट्यो लोक एष प्रणिन्देत्
 स च गुणगणपूर्णो व्याप्तिरेषेति विद्वि ।
 निगमशिखरमृगं त्वद्वतंसच्च गौर्या
 रमणमपि कियन्तः स्वैरमुन्मत्तमाहुः ॥३६॥
 मृदुल-तरल-मुग्ध-स्निग्धवर्ष्माणमेनं
 प्रसितुमसकृदिन्दो सैहिकेयो भवन्तम् ।
 गतभयममिधावत्युष्णरश्मौ तु नैवं
 सरलगुणनिकायो मूर्खधिक्कारहेतुः ॥३७॥
 कतिचन दधमानाशिष्यमाणाः कलास्ते
 श्रियमपि भवितव्यं लोपमासेदुषीणाम् ।
 प्रतिरजनि कलानां कृष्णपक्षेस्फुरन्त्यः
 कमपि हि परिपोषं शीतपूषन्ददन्ते ॥३८॥
 ह्युतिमपि ददता स्वां भानुना त्वं कृतज्ञो
 भजसि शुभमयर्थं पूज्यपादेन दर्शे ।
 निशि भृशमुडबोऽमी डंबरं कुर्वते यत
 स्वरसविह्वतिहेतुः स्वामिनोऽसन्निधानम् ॥३९॥

प्रतिसुभगपदार्थं व्यञ्जयन्ती परेशं
 प्रकृतिरकृतकश्रीमत्त्वरूपेण लीनम् ।
 जयति मधुरशुभ्रच्छत्रमुद्दीप्रमुक्तं
 हिमकरमवलम्ब्य स्वीयराज्यं वहन्ती ॥४०॥
 नवरजतशलाकाश्रीमुपस्ते मयूखा
 मनसि निविशमाना नेत्रमार्गेण चन्द्र ।
 चिरतरपरिलीनानन्धकारं निरस्य
 द्रुतमभिनवभावालीं लयोल्लासयन्ति ॥४१॥
 मधवमणिकटाहश्रीहरे ह्यंबरे प्राग्-
 दिशि समुदितसन्ध्यारागपूर्णं तवेदम् ।
 परिणतमिव पुण्यं पूर्वसिन्धोरुदीतं
 शरदि कुमुदिनीशोदारमाभाति विंबम् ॥४२॥
 सरसतरपटीरोर्वीधरोरोजरस्याम्
 उरुगिरिसरिदूर्मीहीरहारैः स्फुरन्तीम् ।
 कुवलयदृशमुद्यन्मन्दहासां प्रसूनैः
 कलयसि सदुकूलां ज्योत्स्नयाऽरण्यलक्ष्मीम् ॥४३॥
 महति च सुरवर्त्मन्याधिपत्यं दधानं
 प्रियतनयमुदन्वान यामिनीनायक त्वाम् ।
 मुदितहृदनुपश्यन्नुर्मिभिर्वर्धतेऽसौ
 न हि सुखमिह पुत्रश्रेयसोऽन्यत् पितॄणाम् ॥४४॥
 क्वचन विपिनसीमन्यावृणानैः परीतां
 धरणिर्हवरेण्यैर्लालसां दर्शने ते ।
 प्रियकुवलयिनीमालिङ्ग्य पर्णान्तरेण
 प्रसभममृतहस्तैर्हृदयस्याविशज्जिः ॥४५॥

(क्रमशः)

संस्कृत-साहित्ये भासस्य स्थानम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—शङ्कर-शर्मा महोपाध्यायः]

अस्य कृतयः

I प्रतिमानाटकम् ।

भरतस्य मातुलगृहादागमनसमये यहच्छादष्टप्रतिमागृहे दशरथ-प्रतिमा-सन्दर्शनेन पितुर्मरणविज्ञानं, रामादीनां वनवासप्रतीतिः, सीताहरण-सुग्रीवसख्यादीनां भरतेन विज्ञानं, रामस्य कृतरावणवधस्य आश्रमे महर्षि-कृतोऽभिषेकश्च मूलकथावाह्याः स्वकपोलकल्पिताः । तेन च करुणरसं परिपोषयति कविः । अत्र करुणरसकरस्मितो धर्मवीरो रसः

II अभिषेकनाटकम्

देवै रामस्य राज्याभिषेकः परमत्र भिन्नं कल्पितं मूलकथायाः । अत्र कवी रामस्य निष्कलङ्कत्वं स्पष्टीकरोति बालिवधे । अपरश्च महान विशेषोऽत्र नाट्यशास्त्रविरुद्धो बालिनिधनवृत्तान्तो रङ्गे निवेशितः ।

III बालचरितम्

भागवत-दशमस्कन्धगता कृष्णलीला । वासुदेवस्य कृष्णस्य नन्दगोप-हस्ते रक्षणाय समर्पणं त्वंशतः कविकल्पितमत्र । वीररसः प्रधानम् । अत्र प्रत्यक्षयुद्धं दृश्यते । इदमपि नाट्यशास्त्रविरुद्धम् ।

II अविमारकम्

दीर्घतपसश्शापाच्चाण्डालत्वमापन्नस्याविमारकस्य काशिराजपुत्र्याः कुरङ्ग्याश्च प्रेमातिशयवर्णनम्, अन्ते शापविमुक्तस्य नायकस्य नारदद्वारा नायिकया समागमः । अत्र अङ्गी रसः शृङ्गारः, इतिवृत्तं च कामसूत्रे दृश्यते ।

V स्वप्रवासवदत्तम्

VI पञ्चरात्रम्

भारतान्तरां भिन्नः कथाभागोऽत्र कल्पितः । यज्ञदीक्षितेन दुर्योधनेन द्रोणाभीप्सितप्रतिज्ञा, तेन पाण्डवेभ्योऽर्धराज्यप्रदानापेक्षा, कपटसूत्रधारिणा

पाण्डवानामज्ञातवासत्वात्पञ्चरात्राभ्यन्तरे तेषां ज्ञाने दीयेतेति विज्ञापनं, विराटदूतात्कीचकवधविज्ञानं, तेन पाण्डवानां तत्रावाससह्यकरणाय ससैन्यस्य दुर्योधनस्य गोग्रहणव्याजेन युद्धाय गमनम्, पाण्डवविज्ञानं, तेभ्यो दुर्योधनकृतमर्धराज्यप्रदानं च वर्णितमत्र ।

VI मध्यमव्यायोगः

सकुटुम्बस्य ब्राह्मणस्य केशवदासस्य घटोत्कचेन ग्रहणं तस्माद्भीमसेन-कृतमोचनञ्चात्रेतिवृत्तम् ।

VIII दूतवाक्यम्

भारतगतं कृष्णदौत्यमेवात्र वर्णितम् ।

IX दूतघटोत्कचम्

अभिमन्युवधानन्तरं सन्धये दुर्योधनसमीपे दौत्येन प्रेषणं घटोत्कचस्य, दुर्योधनेन तन्निराकरणञ्च ।

X कर्णभारः

कर्णस्याजन्मसिद्धाभेद्यकवचकुण्डलयोरिन्द्रकृतमपहरणं प्रतिग्रहव्यपदेशेन, प्रतिदानरूपेणैकायाः शक्तेर्दानं च प्रतिपादितम् ।

XI ऊरुभङ्गः । भारतयुद्धे भीमदुर्योधनयोर्मिथो युद्धे भीमस्य गदाघातादूरुभङ्गो दुर्योधनस्य, ततो मरणं च वर्णितमत्र । अत्रापि रङ्गभूमौ मरणं वर्णितम् ।

XII प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्

उज्जयिनीनाथेन प्रद्योतेन स्वकन्याया वासवदत्तायाः प्रदानाय उदयनस्य छलादानयनं स्वराजधानीं प्रति । तत्र वीणाशिक्षणापदेशेन वासवदत्तोदयनयोर्मिथो दर्शनादीनां सौकर्यप्रदानं, तयोरनुरागः, विदितवृत्तान्तेन यौगन्धरायणेन छलादेव वासवदत्तोदयनयोः प्रत्यानयनं वत्सान इत्येताः कथा वर्णिताः ।

XIII चारुदत्तम्—मृच्छकटिकवत्कथावस्तु ।

अस्य राजनीतौ नितरां नैपुण्यं प्रतिज्ञानाटिकागतमन्त्राङ्गादेव प्रत्यक्षी-

१म-संख्या]

संस्कृत-साहित्ये भासस्य स्थानम्

११

भवति । सर्वशास्त्रनिपुणोऽयमासीदिति प्रतीयतेऽस्य कृतिभ्यः । अमुमनु-
कुर्वन्तिस्म रूपकनिर्माणविषये अनन्तरा रूपककर्तार इत्यत एवास्य
नैशिष्ठ्यं कियदिति विशेषेण प्रकटीभवति ।

भासकवितागतानां मानसोल्लासाकनां वस्तूनां छाया आहता प्रसिद्ध-
रूपककर्त्रा कालिदासेनान्यैश्च भवभूतिश्रोहर्षादिभिस्त्व-ल्लकृतिषु ।

प्रतिमानाटकगतस्य वलकलव्यतिकरस्य प्रथमाङ्कगतस्य, नायिकाकृत-
वृक्षसेचनस्य च पञ्चमाङ्कगतस्य शाकुन्तले प्रथमाङ्के दृश्यते वर्णनम् ।

I एवं “सव्वसोहणीयं सुरूवं नाम” इत्यस्याः समस्यायाः “किमिव हि
मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां” इत्यत्र ; तथा

II योऽस्याः करः श्रास्यति दर्पणेऽपि स नैति खेदं कलशं बहन्त्याः ।

कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं समं लताभिः कठिनीकरोति ॥

इत्यस्य

इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

समिलतां छेतुमृषिव्यवस्यति ॥

“अपि तपो वर्धते” इत्युभयत्र ।

III

आपृच्छ पुत्रकृतकान हरिणान द्रुमांश्च ।

विन्ध्यं वनं तव सखीदयिता लताश्च ॥ इत्यस्य

जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते—इत्यत्र ।

तथा स्वप्रवासवदत्त-शाकुन्तलयोः—प्रथमाङ्के तपस्विसमागम-व्यति-

करः—

परिहरतु भवान नृपापवादं न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।

नग्नपरिभवान्विमोक्तमेते वनमधिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥

इत्यस्य

I 5

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता-स्तदन्यतेजोभिभवाद्गमन्ति ॥ इत्यत्र ।

वरलाभविषयः सखीपरिहासो नायिकां प्रति—स्वप्न०

पद्मावती—आर्ये किमिदानीं मामपहसितुमिव निध्यायसि ?

वासः—नहि नहि । हला अधिकमद्य शोभसे । अभित इव तेऽद्य
वरमुखं प्रेक्षामि

पद्मावती—अपेहि । मेदानीं मामपहस ।

शाकु० I

प्रियंवदा—अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं
प्रेक्षते इति ।

अनसूया—न खलु विभावये । कथय ।

प्रियं—यथा वनज्योत्स्ना आत्मनस्सदृशेन पादपेन सङ्गता, अपि-
नामाहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेय इति ।

शकुः—एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः ।

III यथा औपधिकरूपनाऽविधवाकरण-सपत्नीमर्दनयोस्तथाऽपराजि-
तायाश्च शाकुन्तले । उभयत्राप्यन्वर्थता च फलाप्तिं प्रति सुष्ठु प्रपञ्चिता ।

यथा—“वासवदत्तया अविधवाकरणस्य स्वस्य पद्मावत्याश्च बहुशो
गुम्फनं सपत्नमर्दनस्य च अगुम्फनं “श्लाघ्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुरि”-
त्यस्य परिपुष्टिं करोति ।

अपराजितया च दुष्मन्तस्य भरतविज्ञानं, तेन शकुन्तलासमागम-
रूपस्य च फलाप्तेः प्रकृष्टोपकारिता । शकुन्तला-दुष्यन्तयोः भरताच्चाप्येषां,
तस्याः स्पर्शने निधनवर्णनात् ।

मध्यमव्यायोगस्य भीमघटोत्कचसन्दर्शनमन्ते उभयोर्याथार्थ्यज्ञाने
या वा वर्णनारीतिः क्रमशो रसपरिपोषिका सैवाहता शाकुन्तलेऽपि ।

[साहुडियाल-महामहोपाध्याय-श्रीशूलपाणि-विरचितः]

सम्बन्ध-विवेकः

[अध्यापक-डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्थी-रूप-सम्पादितः]

ॐ नमः शिवाय ।

अथ सम्बन्धो विविच्यते । तत्र मनुः¹

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा² च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥” [३।५]

‘या’ ‘मातुः’ सपिण्डा न भवति, ³‘पितुः’ सगोत्रा [च] न भवति³ ‘सा’ द्विजातीनां ‘दार-कर्मणि’ दारत्व-सम्पादके कर्मणि विवाहे, तथा ‘मैथुने’⁴ मिथुन-⁵साध्ये अग्नयाधानादौ पुत्रोत्पत्तौ च⁶ ‘प्रशस्ता’ इति सम्बन्धः । तत्र⁷ सपिण्डादि-⁸लक्षणमाह मनुः

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदक-भावस्तु जन्म-नाम्नोरवेदने ॥”

[५।६०, कू०पु०उ० २३।६२]

अस्यार्थः, यं प्रति⁹योगिनं कृत्वा निरूप्यते¹⁰ तस्य पितृ-प्रभृतयः षट् पुरुषाः सपिण्डाः । सप्तमोऽसपिण्डः । न सपिण्डः असपिण्डः । अत एव ¹¹लेपभाजोऽपि सपिण्डा इत्युक्तम्¹¹ कूर्मपुराणे, [कू०पु०उ० २३।६३]

1. V.r. A. मनु-नारदौ ।

2. B. असपिण्डा ।

3.-3. B. No.

4. A. No मैथुने ।

5. A. मैथुन० ।

6. A. No पुत्रोत्पत्तौ च ।

7. B. अत ।

8. A. सपिण्डतादि० ।

9. A. सम्प्रति ।

10. A. निरूप्यन्ते ।

11.-11. A. लेप-भागित्वेऽपि सापिण्ड्यमुक्तम् ।

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्त-पौरुषम् ॥”

तथा¹² मतस्य-पुराणे,

“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्त-पौरुषम् ॥”

‘तेषां’ पिण्ड-लेप-¹³ दातृ-भोक्तृणामित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं¹⁴ भवति, एक-सम्प्रदान-पिण्ड-लेप-भागेषु येषां दातृत्वेन भोक्तृत्वेन वा¹⁵ सम्बन्धस्तेषां परस्परं¹⁶ सापिण्ड्यम् । अर्थात् अत्यतिवृद्धप्रपितामहस्य यो भ्राता [तेन] तत्सन्ततिभिश्च सापिण्ड्यं नास्त्येव । तथा च¹⁷ शङ्ख-लिखितौ

“सापिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

पिण्डं चोदक-दानञ्च शौचाशौचं¹⁸ तदानुगम् ॥”

‘गोत्रतो’ गोत्रैक्ये । तेन मातामह-कुले कदाचित् षट्पुरुष-पर्यन्तमपि पिण्ड-¹⁹ सम्बन्धे²⁰ न²¹ सापिण्डता । गोत्रभेदे हि नायं नियमः । ‘तदानुगम्’ इति तान् सप्त पुरुषान् पिण्डमुदक-दानमशौचञ्च ‘आ’ समन्तात्-कारेण अनुगच्छतीत्यर्थः । तथा²² सुमन्तुः

“ततो²³ ब्राह्मणानाम् एकपिण्ड-स्वधानाम्²⁴ आ दशमाद्धर्म-विच्छित्ति-र्भवति, आ सप्तमादृक्-विच्छित्तिर्भवति, आ तृतीयात् स्वधा-विच्छित्ति-र्भवति²⁴ । अन्यथा पिण्डाशौच-क्रियावृच्छेदे²⁵ ब्रह्मह-तुल्यो²⁶ भवति ।”

12. A. No तथा ।

13. B. No. लेप ।

14. B. तेनैतदुक्तं ।

15. A. No. वा ।

16. A. परस्पर० ।

17. B. No च ।

18. A. अशौचञ्च ।

19. A. No पर्यन्तमपि पिण्ड० ।

20. A. add. r. अपि ।

21. A. स ।

22. B. तत् ।

23. A. तत् ।

24-24. A.

आ सप्तमात् पिण्ड-विच्छित्तिर्भवति, आ दशमाद्धर्म-विच्छित्तिर्भवति ।

25. B. ० क्रियादुप्यच्छेदात् ।

26. A. ब्रह्महा तस्य ; B. ब्रह्महा-

तुल्यो । Suddhi-Tattva “ब्रह्महत्या-तुल्यो”, “ब्रह्महतुल्यो” ।

अस्यार्थः, 'स्वधा' आद्धम्, एकस्मिन् पिण्डे पितृ-यज्ञ-सम्बन्धिनि^{२७} दर्शादि^{२८}-आद्धे सम्प्रदानत्व-^{२९} दातृत्व-लक्षणः सम्बन्धो येषां ^{३०}आद्ध-दातृ-पिण्ड-भोक्तृ-^{३०} तद्वृद्ध-प्रपितामहादीनां ते^{३१} तथा । एतदुक्तं भवति, यत्र पित्रादयस्त्रयः^{३२} पुरुषा जीवन्ति, ते यदि रोगा-दिना आद्धानधिकारिणस्तदा^{३३} तेन आद्धे कर्तव्ये ^{३४}स्ववृद्ध-प्रपितामहं गृहीत्वा त्रयाणां कार्यम्^{३५} । अत्र^{३६} आद्ध-^{३७} कर्त्रा सह वृद्ध-प्रपितामहा-दयस्त्रयः पुरुषा एकपिण्ड-स्वधा भवन्ति । एवञ्च आद्ध-कर्तुः सप्तमादूर्ध्वं त्रयः पुरुषा लेपभाजो भवन्ति । एवम्भूतस्य च पुरुषस्य^{३८} दशम-पुरुष-पर्यन्तं सपिण्डाशौच-धर्मोऽनु^{३९}-वर्तते । आद्ध-दातारमादाय दशम-पुरुष-पर्यन्तं परित्यज्य सपिण्डाशौच-विच्छेदो भवति । अत्र^{४०} धनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तम-पुरुष-पर्यन्तमनुवर्तते इति^{४१} । मृत-पित्रादि-त्रिकस्य^{४२} स्वधोपलक्षिते^{४३} आद्धेऽधिकारः पित्रादि-पुरुष-त्रय-पर्यन्तः^{४४} । अष्टमे तु^{४५} ऋक्थ-विच्छित्तिर्भवति, पञ्चमे आद्ध-विच्छित्तिर्भवति^{४६} । अत एव मनुः,

“त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः सम्प्रदातृषां पञ्चमो नोपपद्यते^{४७} ॥

27. B. सम्बन्धासम्बन्धिनि । 28. A. दर्श० । 29. A. सम्प्रदान० ।
 30-30. A. तादृग् भोक्तृत्वं । 31. A. No ते । 32. A, No त्रयः । 33. A. तथा । 34. A. No स्व० । 35. B. कर्तव्यम् । 36. B, अतः । 37. A. आद्धे । 38. A. No 'च पुरुषस्य' । 39. B. No अनु । 40. A. अपुत्रा० । अपुत्र, *Suddhi tattva*, 41. A. No 'इति' । 42. A. ० त्रयस्य ।
 43. A. स्वधोप [ल]क्षित० । 44. A. ० पर्यन्तं ; add. r. B. इति । 45. A. No. 'तु' । 46. B. आद्ध-निवृत्तिर्भवति ।
 47. Manu. 9. 186.

‘अन्यथा’ श्राद्धस्यादाने⁴⁸ सापिण्डाशौचानङ्गीकारे सत्यधिकारिभिः⁴⁹ ऋक्थ-ग्रहे⁵⁰ च ब्रह्म-वध-भागि-तुल्यत्वं भवति । अत्र⁵¹ ‘आ दशमात्’ इत्युपलक्षणम्—प्रपितामह-मात्र-मरणे, सति पितरि पितामहे⁵² च ; पिता-महमरणे, सति पितरि प्रपितामहे च ; पितृ-मरणे, सति पितामहे प्रपितामहे च नवम⁵³ पुरुष-पर्यन्तम् । *सति पितरि, पितामह-प्रपितामहयोर्मरणे ; सति पितामहे, पितृ[प्र]पितामहयोर्मरणे ; सति प्रपितामहे, पितृ-पितामहयोर्मरणे चाष्टम⁵⁴ पुरुष-पर्यन्तञ्च⁵⁴ सापिण्ड्यमित्यपि⁵⁵ मन्तव्यम् । तथा आदि-पुराणे—

“क्षत्र-विद्विशूद्र-जातीनां सापिण्ड्यन्तु त्रिपौरुषम् ।

ब्राह्मणैरपि जातानाम्⁵⁶ अविभक्तार्थभागिनाम्†॥

विभक्तानां भवेत्तेषां मातुर्जातिर्न संशयः ।

सापिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी ॥”

‘ब्राह्मणैरपि’त्यत्रापिशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते । न केवलं विभक्तार्थभागिनाम् अविभक्तार्थभागिनामपि ब्राह्मण-जातानाम्⁵⁶ एतेषां त्रिपौरुषमेव सापिण्ड्यमित्यर्थः । तेन क्षत्रियादि-वर्णत्रयाणां⁵⁷ क्षत्र-जातयोर्विद्व-शूद्रयोः, वैश्य-जातस्य च⁵⁸ शूद्रस्य साप्त-पौरुषमेव सापिण्ड्यम् । अत एवाऽऽदि-पुराणे

48. A. श्राद्धाधाने ।

49. A. अधिकारि० ।

50. B. ०ग्रहणे ।

51. A. तत्र ।

52-52. A. प्रपितामहे च. पितामहे च मृते सति पितरि प्रपितामहे च नव-पुरुषपर्यन्तं ।

- A. No. सति...पितामहे ।

53. B. No ‘च’ ।

54. B. ०पर्यन्तमपि । 55. A. इत्यादि ।

56-56. A. No. अविभक्तार्थ...जातानाम् । † A-B. ०वादिनाम् ।

57. A. त्रिवर्णाणां । 58. A. No ‘च’ ।

“सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया साप्तपौरुषो⁵⁹ ।

सपिण्डता ततः पश्चात् समानोदकधर्मता ॥”

इति । ‘मातुर्जातिरिति मातृजात्युक्त⁶⁰ शौचभागिहवमित्यर्थः ।
⁶¹ ‘सर्वर्णानां कन्यानाम्’ अनूढानामित्यर्थः⁶¹, “अप्रतानां त्रिपौरुषम्” इति
 वशिष्ठ⁶² वचनात् । तेनाऽऽत्मनः⁶³ पञ्चमे वृद्ध-प्रपितामहे सापिण्ड्य⁶⁴
 निवर्तते इति प्रतिपादितम् । अत एव कन्यायाः प्रपितामह-भ्रात्रा⁶⁵ तत्-
 सन्ततिभिश्च सह सापिण्ड्याभावात् कन्या-जनन-मरणयोस्तेषां सपिण्डा-
 शौच⁶⁶ नास्ति, किन्तु⁶⁷ सकुल्य-समानोदक-मरणादि-निमित्तकमेवाशौच-
 मिति⁶⁸, एवं तेषामपि⁶⁹ जनन-मरणयोः⁶⁹ कन्यानामिति । यथा पुरुषाणां
 तथा तत्⁷⁰-पत्नीनामपि सापिण्ड्यं तासां⁷¹ पतिभिः सहैकत्वप्राप्तेः⁷² ।
 तदुक्तं “एकत्वं सा गता यस्माच्चरु-मन्त्राहुति-व्रतैरिति । एतच्च जीवत्-⁷³
 पित्रादि-त्रिकाणां दशमपुरुष-पर्यन्तं, जीवत्-⁷⁴ पितृ-⁷⁵ पितामहस्य च
 नवम-⁷⁶ पुरुषपर्यन्तं, जीवत्-⁷⁷ पितृकस्याष्टमपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्य-
 मित्यादि⁷⁸ । तथा ब्राह्मण-जातानां क्षत्र-विट् शूद्राणां त्रिपुरुष⁷⁹ सापिण्ड्यम् ।
 अदत्त-कन्यानाञ्च तदूर्ध्वं सापिण्ड्याभाव⁸⁰ इति प्रसङ्गादेव प्रतिपादितम्,
 न तु कन्यानां सम्बन्धः, तदभाव-ज्ञापनाय वक्ष्यमाण-बहुतर-वचन-
 विरोधादिति । तदस्तु प्रकृतमनुसरामः । “असपिण्डा च या मातुरस-

59. A. ० पौरुषा ।

60. A. ० जात्युक्त० ।

61-61. A. No सर्वर्णानां...मित्यर्थः ।

62. A. No वशिष्ठ ।

63. B. तेनात्म० । 64. B. सपिण्डता । 65. A. पितामहभ्रातृ० ।

66. B. सपिण्डाशौचं ।

67. B. No सकुल्य० ।

68. B. निमित्तकाशौचमेवेति ।

69-69. A. मरणे ।

70. B. No तत् । 71. A. तेषां । 72. A. ० प्राप्तिः । 73. A.

जीववत्० । 74. A. जीववत्० । 75. A. No पितृ० ।

76. A. नव० । 77. A. जीववत्० । 78. A. ० मित्यादिकं

79. A. त्रिषु पुरुषं ।

80. A. सापिण्ड्याभावा ।

गोत्रा च या पितुरि”त्यत्र मातृ-पदेन⁸¹ मातामह-लक्षणा, मातुर्विवाहेन पितृकुले सपिण्डत्व-निवृत्तेः । चकारात्⁸² मातुरसगोत्रेत्यनुषङ्गे⁸³ मातामह-समानोदकापि⁸⁴ निषिध्यते, मातामह-समानोदकायास्तत्सपिण्डाया⁸⁵ अपि विवाहाश्रवणात्⁸⁶ । तथा च व्यासः,

“सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाह-कर्मणि ।

जन्म-नाम्नोरविज्ञाने तद्वहे⁸⁶द्विशिङ्कितः ॥”

इति । तेन “सगोत्रां मातुरपि” इति⁸⁷ यत् पूर्वार्धेनोक्तं तन्मातामह-समानोदकाया एव⁸⁸ निषेधार्थमिति “जन्म-नाम्नोरवेदने” इत्यादि-परार्धेन⁸⁹ प्रतिपादितम्⁹⁰ । यत्तु, “मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः” इति व्यास-वचनेनैव मातामह-सपिण्डाया⁹¹ अवश्यवर्जनीयत्वप्रतिपादनाद् मातामह-⁹²समानोदकाया अप्यपरित्यागः प्रतीयते तदासुरादि-निन्दित-विवाह-क्षत्रियादिविवाहयोः [अपि(?)एव] प्रतिपत्तव्यम् । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये⁹² समानोदका वर्जनीयैवेति सिद्धं भवति । तथा उद्वहे दित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः

“अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं⁹³ मातृतः पितृतस्तथा ॥” [३५२-५३]

इति⁹⁴ । ‘असपिण्डाम्’⁹⁵ इति⁹⁶ पितुर्मातुश्चेति⁹⁶ शेषः । ‘असमानार्ष-

81. B. मातृ-पदे । 82. B. चकारेण । 83. A. ०त्यनु-सङ्गिपि ; B. ०त्यनुसङ्गेन । 84. A. ०समानोदकोऽपि । 85. A. सगोत्राया । 86. A. विवाह-श्रवणात् । 86. (a). B. ०ऽप्युद्वहे० ।

87. A. इत्यादि । 88. B. अपि । 89. A. पूर्वार्धेन ।

90. B. ज्ञापितं । 91. A. ०सपिण्डयोः । 92-92. A. No समानोदकाया...चतुष्टये । 93. A. सप्तमात् पूर्णं । 94. B. 'No' 'इति' ।

95. A. असपिण्डानाम् । 96-96. A. मातुः सपिण्डाश्चेति ।

१म-संख्या]

सम्बन्ध-विवेकः

१६

गोत्रजामित्यनेन सपिण्डाया अपि निषेधसिद्धा 'वसपिण्डामि'ति सपिण्ड-
सन्ततेः सप्तमीपर्यन्ताया अपि निषेधार्थमिति । एवं "असपिण्डा च या
मातुरित्यादि-मनुवचने चकारात् पितुरसपिण्डा इत्यनुषङ्गोऽप्येतदर्थ
एव १७ । तथा मातुरसगोत्रेत्यनुषङ्गेणैव मातामह-सपिण्डाया अपि
निषेधसिद्धौ १८ "असपिण्डा च या मातुरि"ति मातामह-सपिण्ड-सन्ततेः
पञ्चमी-पर्यन्ता[या]निषेधार्थम् ।

ननु मनुवचने "असगोत्रा च ये"त्यस्यानन्तरं पितुरिति किमर्थम् ?
असगोत्रेत्येतावतैव पितृ १८ सगोत्राया अविवाहत्व १९ सिद्धेः । उच्यते,
बीज-क्षेत्रिकयोर्द्वयोरपि १९ पित्रोः १०० सगोत्रायाः १०१ सपिण्ड-
सन्ततेश्च १०२ सप्तमीपर्यन्ताया विवाह- १०३ प्रतिषेधार्थं तत् ।*
अन्यथा पर- १०४ क्षेत्रेऽनियोगादुत्पादितस्य क्षेत्रि-सगोत्रत्वाद् १०५ बीजि-
सगोत्रायास्तदसगोत्रत्वाद् १०६ विवाहत्वं प्रसज्येत । ततो बीजि-सगोत्रा-
निषेधोऽपि सिद्ध एवेत्यर्थवत् १०७ पितुरिति ग्रहणम्, तस्यापि बीजदानेन १०८
पितृत्वात् । 'भ्रातृमतीमि'ति गुप्तपुत्रिका- १०९ शङ्कानिरासार्थम् । तेना-
भ्रातृकापि पुत्रिकाशङ्काशून्या विवाहैव । अत एव मनुः,

"यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् ११० तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥" [३।११]

१७. B. ०प्येतदर्थकः । १८. A. add. r. अपि ; १८-१८. A. No
असपिण्डा...पितृ । १९. A. अविवाहत्व० । १९ (a) A. ०र्द्वयोरेव ।
१००. B. पित्रोश्च । १०१. A. add. r. A. सपिण्डसन्ततेः, B. सपिण्ड
सन्ततेश्च । १०२. A. No 'च' । १०३. A. विवाहे । १०४. A. No
'पर' । १०५. A. क्षेत्रगोत्राद् ।

* "शूलपाणि-महामहोपाध्यायैस्तु क्षेत्रमात्रगोत्रस्य द्वि-पितृकस्य क्षेत्रजादे-
वीजिसगोत्रावर्जनाय पितुरित्युक्तम् ।" उद्धाहृतत्त्वम् । १०६. A. ०गोत्राद्वा ।
१०७. A. No 'अर्धवत्' । १०८. B. बीजप्रधानत्वेन ।
१०९. A. गुप्त-पुत्रे । ११०. A. नोपयच्छेत् ।

‘आर्षं’ प्रवरः¹¹¹, असमानार्षामसमान-गोत्रजामिति च प्रत्येकमेव¹¹² नञः¹¹³ सम्बन्धः । असमान-प्रवरैर्विवाह इति गोतमदर्शनात् “असगोत्रा च या पितुरि”¹¹⁴ति मनुवचनाच्च, पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनाच्च । यथा

“परिणीय सगोत्राञ्च समान-प्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा ततस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥”

समान-प्रवरता¹¹⁵ च¹¹⁶ तत्रैव यत्र नाम-संख्ययोस्तुल्यत्वम्, तथाहि¹¹⁷ यत्र सम-¹¹⁸ प्रवर-समान-नामधेयत्व-¹¹⁹ सम्भवेऽपि संख्यान्यत्वं¹²⁰ संख्यासाम्येऽप्येकादिप्रवरान्यत्वं वा¹²¹ तत्राप्यसमानप्रवरतैव । ‘असमानार्ष-गोत्रजामिति ब्राह्मणादि-वर्णत्रयविषयम् ।* सर्वमन्यत् सार्ववर्णिकं सर्वत्रैव सपिण्डत्वादि-¹²² सम्भवात् ।

यद्यपि राजन्य-वैश्ययोरपि वक्ष्यमाणाश्वलायनीय¹²³ वचन-स्वरसात्¹²⁴ स्वीयगोत्र-प्रवरौ न स्तः, तथापि तद्वचनबलात्¹²⁵ पुरोहित-गोत्र-प्रवरभागित्वं¹²⁶ तयोरिति । यथाश्वलायनः, “यजमानस्यार्षेय-प्रवरान्¹²⁷ प्रवृणीत” इत्युक्त्वा “पौरोहित्यान् राजन्य-विशां प्रवृणीत” इति । ‘मातृतः पितृतस्तथे’ति मातृ-बन्धुतः पितृबन्धुतः¹²⁸ स्तथेत्यर्थः । यद्यपि

111. A. प्रसवः । 112. A. प्रत्येकमेवां । 113. A. नञ्० ।

114. A. मातुरिति । 115. A. समानप्रवरा । 116. A. No ‘च’ ।

117. A. No तथाहि । 118. A. समान० । । 119. B. नामधेय ।

120. A. No ‘संख्यान्यत्वं’ । 121. A. No वा । 122. A. सपिण्डादि० ।

* Raghunandana quotes this sentence in his Udvāha-tattva, Jivānanda’s ed. of the Śuddhi-tattva, Vol. II P. III.

123. B. ०लायन० ।

124. A. सरसात् ।

125. A. तद्वचनादेः ।

126. ०प्रवर-भागि[तयैव(?)तैव] ।

127. A. ०स्यार्षेयान् । “आर्षेयान् गोत्रप्रवरान्” उद्वाहतत्त्व ।

128. A. No ‘पितृबन्धुतः’ ।

१म-संख्या]

सम्बन्ध-विवेकः

२१

“उद्धेत पितृ-मात्रोस्तु¹²⁹ सप्तमीं पञ्चमीं तथा” इति मार्कण्डेय-पुराण एव पितृ-मातृ-शब्दाभ्यां¹³⁰ पितृ-मातृ-सम्बन्धित्वेन पितृ-बन्धु-मातृ-बन्धु-पितृ-सपिण्ड-मातृ-सपिण्ड-सन्ततीनां निषेधः सिध्यति, तथापि यदसपिण्डेति¹³¹ पृथगुक्तं तत् पितृ-सपिण्ड-सन्ततेः सप्तम्या अवर्गा¹³² जाताया अपि त्रिगोत्रान्तरिताया विवाहार्थं, तथा मातामह-सपिण्ड-सन्ततेः पञ्चम्या अवर्गा¹³² जाताया अपि त्रिगोत्रान्तरिताया विवाहार्थञ्च ।

“असम्बन्धा भवेद् या तु पिण्डेनैवोदकेन वा ।

सा विवाहा द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥”

इति ¹³³बृहन्मनुवचनम्, यच्च¹³³ “सन्निकर्षेऽपि कर्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो यदि” इति पठन्ति तदप्येतद्विषयमेव¹³⁴ प्रतीयते । अतोऽत्र मातृ-पितृ-शब्दाभ्यां¹³⁵ मातृ-पितृ¹³⁶ बन्धूनाम् अपि¹³⁷ ग्रहणम् । पितृ-बान्धव मातृ-बान्धवाश्चोक्ताः,

“पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुल-पुत्राश्च विज्ञेयाः पितृ-बान्धवाः ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुल-पुत्राश्च विज्ञेया मातृ-बान्धवाः ॥”

इति । तेन¹³⁸ पितामह-भगिनी-पुत्रः पितामही-भगिनी-पुत्रः पितामही-भ्रातृ-पुत्रश्चेति¹³⁹ त्रयः पितृ-बान्धवाः । ¹⁴⁰तथा, मातामही-भगिनी-पुत्रो मातामह-भगिनी-पुत्रो मातामही-भ्रातृ-पुत्रश्चेति मातृ-बान्धवा अपि

129. B. मातृ-पितृस्तु ।

130. B. No पितृ-मातृ-शब्दाभ्यां

131. A. यदसपिण्डमिति ।

132-132. No जाताया... अवर्गा ।

133-133. A. बृहन्मनु-वचनीयाच ।

134. A. एतद्विषय एव ।

135. A. मातृ-पितृभ्यां ।

136. A. No मातृ-पितृ० ।

137. A. एव ।

138. A. No तेन ।

139. A. No ‘चेति’ ।

140-140.. A. No तथा... त्रय एव ।

त्रय एव¹⁴⁰ । तेन पितामही-भगिनी-पुत्रात् पितामह-भगिनी-पुत्रात्
 पितामही-भ्रातृ-पुत्राच्च तमादायोपरितन-सप्तम¹⁴¹ पुरुषादूर्ध्वं तमादायाधस्तन-
 सप्तम¹⁴² पुरुषाच्चोर्ध्वं¹⁴³ विवाहः, न तु ¹⁴⁴तद्वर्गाजातायाः कन्याया¹⁴⁵
 इति । यद्यपि पितृबन्धूनां मातृ-बन्धूनाञ्चोपरितनानां सप्तपञ्च-
 जातानां¹⁴⁶ चिरातीतत्वेन पुरुषत्वादिना च पुरुषान्तराणां¹⁴⁷ विवाहो
 नास्ति तथापि तत्सन्तति-परम्परा-¹⁴⁸ जातायाः सप्तमी-पर्यन्तायाः¹⁴⁹
 पञ्चमी¹⁵⁰ पर्यन्तायाश्चाविवाह्यत्वं, प्रतियोगिनमादाय सप्तमादूर्ध्वं पञ्चमा-
 दूर्ध्वञ्च कन्यानां विवाह्यत्वं सन्निहितत्वात् । सप्तमात् पञ्चमादूर्ध्वमित्यभि-
 सम्बन्धात् ।*

तथा, यद्यपि वरस्य पितृ-बन्धूनाम्¹⁵¹ अधस्तन-सप्तम-पुरुषादूर्ध्वं मातृ-
 बन्धूनामधस्तन-¹⁵² पञ्चम-पुरुषाच्चोर्ध्वं¹⁵³ कन्या-विवाहः प्रायो न सम्भ-

141. B. पञ्चम० । 142. B. पञ्चम० । 143. A. add. r.

तमादायाधस्तन-पञ्चम-पुरुषाच्चोर्ध्वं ।

[अत्रेदं द्रष्टव्यं, योऽयं A-संज्ञके पुस्तकेऽधिकः पाठो दृश्यते तस्यायं पूर्वो
 भागः स्यात् “एवं मातामही-भगिनी-पुत्रात् मातामह-भगिनी-पुत्रात् मातामही-
 भ्रातृ-पुत्राच्च, तमादायोपरितन-पञ्चम-पुरुषादूर्ध्वं” इति । अत्रेदं कारणमनु-
 सन्धातुं शक्यते, विवाहे पितृ-बन्धूनां मातृ-बन्धूनामुभयेषामेव गणनं न्याय्यम्,
 अत्र च केवलं पितृ-बन्धूनामेव गणनं दृश्यते इति ।]

144. A. add. r. न । 145. A. No कन्यायाः । 146. A.

No. सप्त-पञ्च-जातानां । 147. B. पुरुषाणां । 148. B. No परम्परा ।

149. A. पर्यन्तजातायाः । 150. A. सप्तमी० ।

* Raghunandana also sticks to this view; see Uḍvāha-
 tattva, Jivananda's ed. of Smṛtitattva, Vol. II, p. 117

151. B. add. r, मातृ-बन्धूनाच्च । 152. B. No मातृ

बन्धूनामधस्तन० । 153. B. No ‘च’ ।

वति¹⁵⁴, प्रायेण तस्य तावत्कालानवस्थितत्वात् तथापि¹⁵⁵ पितृ-बन्धुभ्यो मातृ-बन्धुभ्यश्च¹⁵⁶ सप्तमात् पञ्चमाच्चोर्ध्वं कन्या¹⁵⁷ विवाह-प्रतिपादनार्थम्¹⁵⁸ । एतेनैतदुक्तं भवति, पितामही-भगिनी-पुत्रस्य मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहातिवृद्धप्रमातामहात्यतिवृद्धप्रमातामहानाञ्च पुत्र-परम्परया दुहितृ-परम्परया¹⁵⁹ वा प्रतियोगिनमादाय सप्तमीपर्यन्तायाः कन्याया अविवाह्यत्वम् । यस्यपि¹⁶⁰ पितामही भ्रातृ-पुत्रस्य पितामहात्¹⁶¹ प्रभृति य ऊर्ध्वतन-पञ्च¹⁶² पुरुषास्त एव पितामही-भगिनी-पुत्रस्य मातामहायाः पञ्च¹⁶³ पुरुषाः, अत एव¹⁶⁴ उभयोरन्यतरस्य पितृ-बधु-संज्ञयैव तत्-प्रतियोगितया विधि-निषेध-सिद्धिः¹⁶⁵, तथापि तयोः पितृ-बधु-संज्ञा पितामही-भगिनी-पुत्र-सन्ततेः पितामही-भ्रातृ-पुत्र-सन्ततेर्वा सप्तमी-पर्यन्ताया विवाह-निषेधोपयोगिनी अशौचादि-प्रतिपादनोपयोगिनी¹⁶⁶ च । यस्तु पितामह-भगिनी-पुत्रस्तस्य मातामहात् प्रभृत्यूर्ध्वं¹⁶⁷ ये¹⁶⁸ पञ्च पुरुषास्ते वरस्य पितृ-सपिण्डा एव, ततस्तत्¹⁶⁹ सन्तति-परम्परा-¹⁷⁰ जाताया “असपिण्डामि”त्यनेनैव¹⁷¹ प्रतिषेधे¹⁷² सिद्धे प्रतिषेध-¹⁷³

154. B. प्रायो नास्ति ।

155. A. No अपि ।

156. A. add. r. सप्तमी-पर्यन्तायाश्च यस्य पितृ-मातृ-बन्धुस्तत्सन्तते-विवाहाभाव-प्रतिपादनार्थं वचनम्, कदाचित्तस्य तावत्-काल-वर्तित्वेऽपि पितृ-बन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यश्च ।

157. A. कन्याया ।

158. A, add. r. च ।

159. A, No दुहितृ-परम्परया ।

160. A. add. r. या ।

161. A-B. पितामह । 162. A-B.

पञ्चम० । 163. A-B, पञ्चम० ।

164. A. No अतएव ।

165. B, विधि-निषेधाविति ।

166. B. प्रतिपादनयोगिनी ।

167. A. प्रभृत्यूर्ध्व० ।

168. A. No चे ।

169. A. अधस्तात् ।

170. B. No परम्परा० ।

171. B. असपिण्डा च येत्यनेनैव ।

172. A. प्रतिषेधः ।

173. A. No सिद्धे प्रतिषेध० ।

वचनन्तु पितामह-भगिनी-पुत्रमादाय सुत¹⁷⁴ दुहितृ-परम्परया सप्तमी-
¹⁷⁵पर्यन्तायास्तत्सन्तति-जाताया विवाहाभाव-प्रतिपादनार्थम् । *अन्यथाऽ-
 सपिण्डामित्यनेन पितामह-भगिनी-पुत्रस्य मातामहान् प्रभृति सन्ततिपर-
 म्परा-जातायास्तमादाय सप्तमी-पर्यन्तायास्त्रिगोत्रा[न]न्तरिताया¹⁷⁵ विवाहः
 प्रसज्येत । अत एव सप्तम्यास्त्रिगोत्र¹⁷⁶ मध्यवर्तिन्या अपि तथा ¹⁷⁷माता-
 मही-भगिनी-पुत्रस्य मातृ-मातामह-प्रमातामह-वृद्ध-प्रमातामहानाञ्च पुत्र-
 परम्परया दुहितृ-परम्परया [च]¹⁷⁸ प्रतियोगिनमादाय षष्ठ्यमी-पर्यन्तायाः
 कन्यायास्तत्सन्ततिजाताया¹⁷⁹ अविवाह्यत्वम् । ¹⁸⁰एवं मातामही-भ्रातृ-पुत्र-
 तत्-पितृ-पितामह-वृद्ध-प्रपितामहानाञ्च पुत्र-परम्पराया दुहितृ-परम्परायाश्च
 प्रतियोगिनमादाय षष्ठ्यमी-पर्यन्तायास्तत्-सन्तति-जातायाश्च कन्या [या अ]
 विवाह्यत्वम्¹⁸⁰ । यद्यपि मातामही-¹⁸¹भ्रातृ-पुत्रस्य पितामहान् प्रभृति ये
 त्रयः पुरुषास्ते मातामही-भगिनी-पुत्रस्य ¹⁸²मातामहाद्यास्त्रयः पुरुषाः, अत
 एव¹⁸³ उभयोरन्यतरस्य मातृ-बन्धु-संज्ञयैव¹⁸⁴ तत्प्रतियोगितया विधि-
 निषेधः सिद्धः, तथाप्युभयोर्मातृ¹⁸⁵-बन्धु-संज्ञा मातामही-भगिनी-पुत्र-¹⁸⁶
 [सन्ततेर्मातामही-भ्रातृ-पुत्र]सन्ततेर्वा विवाह-निषेधोपयोगिनी अशौचादि-

174. B. पुत्र० ।

175-175. A. पर्यन्तायाः कन्याया ।

* These two conclusis of Śūlapāṇi have been accepted by Raghunandana in his Udvāha-tattva, p. 117, l. 8 f. of Jivānanda's edition.

176. A. No सप्तम्यास्त्रिगोत्र० ।

177. A. यथा ।

178. A. No दुहितृ-परम्परया । 179. A. No तत्सन्तति-जातायाः ।

180-80 B. No एवं...विवाह्यत्वं । 181. A. No मातामही ।

182. A. add. r. या ।

183. A. No एव । 184. A.

संज्ञैव । 185. A. उभय-मातृ० । 186. B. add. r. स्तत्सन्ततिर्माता
 मही-भ्रातृ-पुत्रस्तत्० ।

आनन्दलतिका

८६

वनितानां शिशूनाञ्च ध्रुवं मानसमस्थिरम् ।

यातयामा भवन्त्यस्मिन् पुमांसः क्रीडितानि च ॥ १३ ॥

समः । सखे ! अलमनयाऽलीकसम्भावनया ।

पार्वतीमिव विश्वे शे जानकीमिव राघवे ।

भैमीमिव नले साध्वी विद्वि भूपात्मजां मयि ॥ १४ ॥

तदक्षिलक्ष्ये मयि जातसम्भ्रमा

महेदसंस्मारितदृतवाचिका ।

प्रेमाश्रुभिः पूरितलोचनद्वयां

संसोहयामास समं नृपात्मजा ॥ १५ ॥

अथानुनीय प्रणयोचितेन

सारल्यभाजा वचनामृतेन ।

मदन्वयान्वेषणकौशलेन

मां मोहयन्ती स्वयमामुमूर्च्छ ॥ १६ ॥

ममोपचारैरुपलब्धसंज्ञां

विज्ञाय मां वल्लभमेव बाला ।

मदर्थनिर्वन्ध-निवेदनाय

चित्रीकृतां मूर्तिमिमां न्यवेदयत ॥ १७ ॥

यानि यानि लिखितानि कान्तया

मदगतेन मनसा विदग्धया ।

तानि वक्तुमुचितानि वयस्ये

कण्ठरोधविधुरो यदि न स्याम् ॥ १८ ॥

मन्नामजरूपनमनुक्षणमेव तस्या-

स्तब्धित्रितां तनुमिमां प्रति दृष्टिपातः ।

मद्वीर्यधैर्यगुणगानपरासुकर्णौ

मल्लभहेतुपरिचिन्तनघूर्णिं चित्तम् ॥ १९ ॥

आ. १२

नैवान्यनाम पुरतो दमनात्मजाया
 नाप्यन्यवीर्यगुणमूर्ति कथाप्रसङ्गः ।
 नास्याः सखीषु परिहासरसानुबन्ध-
 स्तद्व्याकुलं कुलमलोकि कुमारिकाणाम् ॥ २० ॥
 किं वर्णयामि रसना जडतां प्रयाति
 किं चिन्तयामि हृदयं शतधा भिनत्ति ।
 कुत्र प्रयामि चरणौ चलितुं न शक्तौ
 हस्तौ क्रियाविरहितौ करवाणि किं वा ॥ २१ ॥
 मद्विप्रलम्भविधुरा वत सापि तन्वी
 जीवं विमोक्षयति चिरादनवाप्तकामा ।
 यावन्न कर्णकुहरान्तरवज्रपात-
 स्तावत् समः सपदि मुञ्चतु जीवितानि ॥ २२ ॥

प्रभृतिः । देव, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । यदुकुलनन्दनानां वनिता-
 निमित्तमोहगवस्थन्वमनुचितम् । श्रीमद्भगवति श्रुतवति किं वा व्यवस्यामः ।
 इममुदन्तमाकलय्य भगवत्यम्बाऽपि कथं भविष्यति । इत्यादि बहुविधमुपदिश-
 त्तनुनयविरलितवरिवस्यया तमचेतयत् । तदुदन्तप्रकाशनोन्मुखान् परि-
 जनानपि न्यवारयत् ।

मलयज-मृगमदोषीर-घुसृण-घनसारद्रवेण, नव-नव-मञ्जुल-तमाल-पियाल-
 रसालाशोक-पुन्नाग-सरसिज-किसलयमिलनेन, मन्दमन्दनलिनदलबालव्यजन-
 पवनेन च कियदापन्नसंज्ञं तं विरचय्य पठति—

द्रष्टुं रेवा प्रियतमसमं तप्तचामीकराभा
 काञ्चीध्वानप्रतिकृतिरणन्नूपुरोल्लासिपादा ।
 पीनोत्तङ्गस्तनभरनता क्षीणमध्या कृशाङ्गी
 तल्पागारं द्विरदगमना तूर्णमागच्छतीयम् ॥ २३ ॥
 अस्त्रस्तकपोल-कुङ्कुमकणव्यालिप्रविम्बाधरम्
 अन्तर्बाष्पनिरुद्धकण्ठमलिकव्यालोलमुक्ताफलम् ।

आनन्दलतिका

६१

स्वेदाद्रास्वरवीक्षितस्तनपरीणाहं नमतकन्धरं
 द्वारान्ते पुलकाञ्चिताङ्गलतिका नाथं चिरं ध्यायति ॥ २४ ॥
 दीर्घं निश्चसिति क्षणं नतमुखी नेत्राम्बु संमुञ्चति
 सत्रीढं हसति प्रियं मृदु-मृदु व्यस्ताक्षरं गायति ।
 धम्मिलप्रसरत्प्रसूननिवहयामुग्धपुष्पन्धया
 कान्तं कामयते सरोजनयना रेवा चिरं दृश्यताम् ॥ २५ ॥
 कान्तालोकनहर्षजातपुलकस्वेदप्रकम्पाचिता
 प्रेमोल्लासि-विनम्र-वक्त्रनयनद्वन्द्वी समन्द-स्मिता ।
 कन्दर्पाद्भुतरूपदर्पविभवं भ्रूभङ्गिभिर्धुन्वती
 रेवा संप्रति कोमलाङ्गनलिना तल्पं समारोहति ॥ २६ ॥

(समः) निशम्य नाम रेवायाः कृच्छादुन्मील्य लोचने ।
 ध्यानदाढ्यादयं प्रेम्णा पुरतस्तां व्यलोकयत् ॥ २७ ॥

(सहसोत्थाय सास्त्रं पादयोर्निपत्य जल्पति—)

त्वां विनाऽद्य विमुञ्चन्तं जीवितं जीवितेश्वरि ।
 दर्शनामृतधाराभिर्मां जीवयितुमागता ॥ २८ ॥
 विच्छेददहनैर्दग्धे भैम्या नैवं कृतं नले ।

राघवे नापि जानक्या त्वया सर्वमिदं जितम् ॥ २९ ॥

कोमलेन चरणेन बालया

दुर्गमा क्षितिरियं विलङ्घिता ।

चण्डभानुकिरणेन तापिता

मालती नवलतेव दृश्यसे ॥ ३० ॥

विप्रलम्भपरितप्तवक्षसि

त्वां निवेशयितुमत्र नोत्सहे ।

आसने कठिनकाञ्चने न वा

तल्पमेव समलङ्कुरु भौरु ॥ ३१ ॥

मार्जयामि निजपाणिकौशलैः

क्षालयामि चरणौ तवाम्भसा ।

लेपयामि वपुरिन्दुचन्दनै-

र्वीजयामि कलकण्ठ चामरैः ॥३२॥

स्निग्धेन लोचनपुटेन निभालयैनं

प्रेमोक्तवागमृतमत्र कियद्विमुञ्च ।

आश्लेषणं वितर तन्निविहाय धैर्यं

निर्वापय प्रबलमन्मथवीतिहोत्रम् ॥३३॥

त्वं मे भाविनि कौमुदी नयनयोव्राणे स्फुटा मालती

जिह्वायाममृतं मनोरथविधौ पञ्चैव देवद्रुमाः ।

कर्पूरद्रवधोरणी त्वचि महाकाव्यावली कर्णयोः

क्रीडायां त्रिदिवाङ्मना किमपरं सर्वं त्वमेव प्रिये ॥३४॥

प्रष्टा यच्छसि नोत्तरं प्रियतमे तद्वपुं न वारोहसि

नो बालव्यजनानिलैः श्रमजलं श्रान्ता कथं मुञ्चसि ।

ताम्बूलं कवलीकरोषि न कथं दीर्घं कथं कुप्यसि

कोपो नापि च नूतने परिजने योग्योऽपि चेत् सागसि ॥३५॥

इति-बहुविधकाकूक्तिभिरप्यलब्धप्रतिवचन एतदपि स्वप्रविकल्पितमिति

चिरेणावधार्य दीर्घं निश्चस्य हा प्रिये ! तस्मादशकलं जललवप्रक्षेपेणैव

किमिति मृषा दर्शनेन मामतितरामुत्तापयसि ? सखे प्रमृते !

आलब्धौ स्तनयुग्मतुङ्गकलसौ कामाम्बुधौ मज्जतो

लावण्याम्बु समाश्रितं तदपि हा चित्तोष्मणा ताम्यति ।

पीतं वागमृतञ्च येन स कथं जीवं क्षणान्मुञ्चति

दैवञ्चेत् प्रतिकूलतामुपगतं सर्वं तदा निष्फलम् ॥३६॥

सा बाला नवनीतकोमलतनुर्विच्छेददूनान्तरा

मच्चिन्तापरिमुक्तभोगविषया क्षीणा कथं जीवतु ।

सारप्रात्र-वपुर्धरोऽपि कुलिशस्वान्तोऽपि दीर्यं परं
 नो जाने भविता नवा मम सखे तस्याः पुनर्दर्शनम् ॥३७॥
 नासौ पाणिः सुखयति न यः कोमलाङ्गं प्रियाया
 नो तन्न त्रं रहसि नियतं नेक्ष्यते येन रूपम् ।
 नो तद्वक्त्रं ललित-मकरिं तन्मुखे यन्न वक्ति
 नायं मौलिः प्रणयकलहे नाश्रितौ येन पादौ ॥३८॥

सखे प्रभृते ! चित्रितां प्रियतमां विलोकयितुमिच्छामि, तदुचितान्याहर ।
 तदवलोकनेनापि क्षणं विश्रास्यतु चेत् ।

प्रभृतिः । यथाज्ञापयसि, (इति तथा करोति) ।

समः । (सालसमपि पाणिं प्रयत्नात् कियद्दूढीकृत्य स्वयं लिखितुं
 यतते) ।

विचिन्त्यास्या रूपं प्रणिहितमनः-कल्पनशतै-
 र्गलद्वाष्पः शक्तो न रचयितुमल्पामपि तनुम् ।
 विधिं निन्दन् निन्दन् हृदयलिखितां ध्यायति मुहुः
 शनैः शेते भूमौ पुनरपि तथोत्थाय यतते ॥३९॥

उन्मृज्य पाणियुगलेन स लोचने द्वे
 कृच्छ्रेण हन्त दयितावदनं लिलेख ।
 ततर्कर्णपूरनवकोरकसन्निवेशे
 स्वेदाम्बुपूरपरिपूरित एव पाणिः ॥४०॥
 यत्नाद्विधाय तमथ प्रतिलब्धधैर्यं
 इन्दीवराक्षियुगमञ्जयितुं प्रवृत्तः ।
 तेनाञ्जनेन भवतोत्तमलाच्छनेन
 शीतांशुरुद्गत इति भ्रमतो विभेति । ४१॥

प्रभृतिः । देव ! नायं रजनीकरबिम्बः किन्तु स्वयमालिखितं देव्या
 वदनम् ।

समः । (किञ्चिदाश्रयस्य) हा धिङ्मामविशेषदर्शनम् । तथाहि

मालतीमालिकायां मे महोरग-विभावना

मृगनाभिषु दैवेन हलाहलमतिर्मम ॥४२॥

(इति निपुणं निभाल्य) सखे ! पश्य पश्य,

विम्बाधरेण लपतीव दृगञ्चलेन

मां पश्यतीव कुटिलेन च कुन्तलेन ।

सोपानतां गतवता हृदि रोहतीव

चित्रेऽपि मां सुखयति, क्षितिपालपुत्री ॥४३॥

प्रभृतिः । देव ! यद्यपि प्रभुवल्लभा जनन्येव, तथापि तवाज्ञया
शर्वस्य शर्वाणीमिव भगवतश्चक्रपाणेः श्रियमिव वलभिदः शचीमिव
विलोकयामि । (इति विलोक्य सचमत्कारम्) देव ! स्थाने खलु
निवेशितञ्चेतः । तथाहि—

कति सन्ति तरङ्गिण्यो नानाविधरसाश्रयाः ।

तदप्यम्भोनिधेः स्वान्तं स्वर्नद्यामेव रज्यति ॥४४॥

समः । (पुनर्लिखति)

वक्षोज-कोकमिथुनं विरचय्य तस्या

एकावलीमपि मृणालमिवोपहारम् ।

वक्तेन्दुतो विरहितामभिशङ्क्य तस्य

संवारणे सहचरं सहसादिदेश ॥४५॥

प्रभृतिः । (पटपिहित-साचीकृतवदनः किञ्चिद्भ्रसति)

समः ! (ततो निवृत्य पाणिद्वयं लिखति) । (निवृत्य) सखे !

पश्य, पश्य,

पाणिद्वयेन करुणाहृतमानसेयं

मां विप्रलम्भविधुरं परिवन्धुकामा ।

प्रेमानुरुद्धहृदयेन समुत्सुकापि

निस्पन्दतां गतवती मयि भावनाभिः ॥४६॥

आनन्दलतिका

६५

(ततो निवृत्य तनुमध्यं लिखित्वा) प्रिये,
 एकत्र स्तनहेमाद्रिः श्रोणिरन्यत्र तुन्दिला
 एतदन्तः स्थितो मध्यः क्षीणः पाणिर्ममाश्रयः ॥४७॥

(विवृत्य) सखे !

बाह्वोरस्या गुरु-मणिगणैरङ्गदे गाढलग्नं
 मुक्तादामप्रकरकलितां मध्यतो हेमकाञ्चीम् ।
 नानापुष्पप्रकरकलितां मालिकां चापि कण्ठे
 क्षीणा सोढुं प्रभवति न वा कम्पते तेन चेतः ॥४८॥

(इति भूयो भूयो वेपते)

प्रभृतिः । (स्थिरयति)

समः । (क्रियदाश्रयस्य पादद्वयं लिखति) । सखे प्रभृते !

पदं प्रियायाः कलहंसलीलां

करोतु चामीकरनूपुरेण ।

विचित्रमेतन्नलिनद्वये यत्

कुमुद्वतीवल्लभचुम्बितानि ॥४९॥

(सास्त्रं)

एतत् सखे जिगमिषोर्मम मन्द-मन्दं

पाणिद्वयेन कलितं स्रवदश्रुधारम् ।

शोतकृत्य कण्टकितया प्रियया तदैव

सङ्कोचितं शिशिरतामरसं नलिन्याः ॥५०॥

अपिच,

दैवात् प्रयातुमभिलाषिणि पामरेऽस्मि-

स्तस्या नमद्वदनमुद्रितलोचनायाः ।

नेत्राम्बुभिर्निपतितोऽञ्जनबिन्दुरत्न

मञ्जीलमञ्जुलरवैभ्रमरो बभूव ॥५१॥

(रेवां पुरत इव मन्यमानः) प्रिये !

प्रेम्णा जडीकृततनुः क्रियया विहीना

निस्पन्दनेत्रनलिनासि मदीक्षणेन ।

श्वासं न मुञ्चसि च तापभिया ममैव

स्थाने न यच्छसि कथं प्रतिभाषितानि ॥५२॥

नो भाषसे प्रियसखीममृतार्द्रवाचं

नाङ्गीकरोषि विनयोपहतान्यनेन ।

नालिङ्गसि प्रियमिमं विरहाधिदूतं

रुष्टासि किं प्रियतमे ! मयि ते न कोपः ॥५३॥

एष त्वदीयविरहज्वलेन दग्धः

कर्पूरपूरपरिपूर्णतरङ्गिणी त्वम् ।

नो जीवयस्यपि वचःकण-सेचनेन

दैवं ममैव तदहो बलवद्विरोधि ॥५४॥

क्षीणा निरुद्धगदिताऽचलदृष्टिरेषा

निस्पन्ददेहलतिका श्वसितेन हीना ।

पापात्मनो मम कृते विरहाग्निमग्ना

शङ्के शिरीषमृदुला विषदं प्रपन्ना ॥५५॥

उत्तवैतद्वातधूतद्रुम इव सहसा भूतलेऽसौ पपात

व्यस्तास्तूर्ण वयस्याः करुणतरंगिरो जातकम्पा दयार्द्राः ।

मुञ्चन्तो वारिधारां सभय-नयनजां सेचयन्तस्तदङ्गा-

न्यङ्कादङ्कं परीता यदुपतितनयं भीतभीता नयन्ति ॥५६॥

धीराः केचित् क्रमेण श्वसितकलनया लब्धजीवानुमानाः

स्निग्धैर्वाक्यैर्हिमाक्तैर्हिमकरसलिलैश्चन्दनोषीरभाग्भिः ।

नूत्नैर्नूत्नैस्तरूणां किसलयनिकरैः पादसंवाहनाद्यै-

र्विच्छेदाग्निप्रदग्धं परिचरितुममुं वतसलाः संयतन्ते ॥५७॥

Sanskrit Sahitya Parishad Series, No. 13.

पवनदूतम्

PAVANADUTAM of DHOYI

Edited by

Prof. CHINTAHARAN CHAKRAVARTTY, M. A.

Lecturer, Presidency College, Calcutta.

Price As. 12 ; for members As. 10

(From letters to the editor)

Prof. Hermann Jacobi :—.....Your careful edition of Dhoyi's Pavanadutam. Your introduction furnishes the reader with the necessary information about the author, his time, the poem, its style and contents

Prof. Dr. M. Winternitz, Prague:—.....Your valuable edition of Dhoyi's Pavanadutam.....As you have had at least one good MS. more than the first editor had, your edition is all the more welcome. The introduction is very useful.

Dr. E. Hultzsch:—.....It is the first critical edition of this well-known imitation of the Meghaduta and I shall peruse it with much interest. Your introduction and your commentary form a welcome addition to the handsomely got up volume.....

Prof. Sten Konow:—.....It has given me great pleasure to go through it and it is very much superior to the old edition.....

Prof. E. J. Rapson:—.....It is evidently a work of great interest.....

L. D. Barnett of the British Museum, London:—.....
A most interesting poem and you have dealt with it in a very skilful manner.

Prof. G. Tucci of the University of Rome:—.....
Your careful edition of the Pavanadutam, which I have read with the greatest interest, appreciating your scholarship and accepting your conclusions.....

J. Van Manen, General Secretary, Asiatic Society of Bengal:—.....I offer you my compliments with the interesting results obtained by you.....

Forward (6. 6. 26):—.....The learned and critical way in which it has been edited reflects much credit on the editor...

छान्दोग्य-मन्त्रभाष्यम्

GUNAVISHNU'S

CHANDOGYAMANTRABHASHYAM

(A Pre-Sayana Commentary on Select Vedic Mantras)

Edited by

DURGAMOCHAN BHATTACHARYA, M. A.,

Kāvya-Sāṅkhyā-Purāṇatīrtha,
Senior Professor of Sanskrit, Scottish Church College,

With a Foreword by

Mahamahopadhyaya Dr. Ganganatha Jha, M. A., D. Lit.,
Vice-Chancellor, Allahabad University

Price Rs. 3-12-0 ; for members Rs. 3-0-0

This edition of an important Vedic work with an elaborate Introduction has been very favourably noticed in the learned Reviews like the *Acta Orientalia*, the *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, the *Indian Historical Quarterly* and the *Journal of the Royal Asiatic Society*. It has been highly spoken of by Professors F. W. Thomas, A. B. Keith, M. Winternitz and W. Caland.

Opinions

Prof. Sten Konow in *Acta Orientalia*, Vol. IX, part iv—Mr. Bhattacharyya's edition is careful and his Introduction sound and critical. As there seems to be reason for assuming that Guṇaviṣṇu is older than Sāyaṇa, his commentary deserves serious attention, and the new edition will be welcome to Vedic scholars.

Prof. F. W. Thomas, M.A., D. Litt., Boden Professor of Sanskrit, Oxford—You have produced a good edition with careful citation of various readings and useful Indexes, and your Introduction contains a valuable account of the work and its author, whose date is satisfactorily settled. Your discussions show that you have carefully studied the writing of earlier scholars including Winternitz, Oldenberg and Stonner and that you bring critical ability to bear upon them.

Prof. A. Berriedale Keith, M. A., D. C. L., D. Litt., Regius Professor of Sanskrit and Comparative Philology, Edinburgh—The Chāndogyanamantrabhāṣya is a text hitherto inaccessible in an acceptable form. I am glad that the work is now adequately edited and provided with the necessary indices which are indispensable for the utility of texts of this kind, whose value lies entirely in their subject matter. Your work seems to me to have been carefully and competently executed and to serve a useful purpose, and I congratulate you on completing it.....

Prof. W. Caland, Ph.D., Professor of Sanskrit, University of Utrecht.—It is good, that now a handsome and correct edition of this work is available.

2.6.89

Reg. No. C. 1073

Vol. XXIV, No. 2]

[June, 1941

१८६३ शकीये ज्येष्ठे]

[२४श-वर्षस्य २य-संख्या]

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रुप्यकत्रयम् ३)

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद् आगामिनी मासिक-सभा १३४८
वङ्गाब्दीय-सौरश्रावणस्य (७म) सप्तम-दिवसे बुधवासरे सायं
षड्वादनतो भविष्यतीति तत्र परिषत्-सभ्यानां संस्कृतभाषा-
ध्यायिनामध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया ।

आलोच्य-विषयाः—

- १ । कार्यविवरण-पाठः नूतनसभ्यनामकीर्तनञ्च ।
- २ । प्रबन्धयोः पाठः ।

सूचीपत्रम्

पृष्ठम्

- १ । सुभाषितसाहस्री —
श्रीभोलानाथ-कविराज-विद्यानिधिः २५-२६
- २ । उत्प्रेक्षाऽनन्तभट्टस्य—एम. वि. सम्पत्कुमाराचार्यः २६-३०
- ३ । केचन संशया ३०-३१
- ४ । प्रमादस्खलितम् ३१-३२
- ५ । सम्बन्ध-विवेकः—
डकटर-श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणः ३३-३५
- ६ । सम्बन्ध-विवेकमुप्यजीव्य-यत्किञ्चित् ३६
- ७ । त्रिपुष्कर शान्तितत्त्वम्—
डाः श्रीयतीन्द्रविमल चतुर्धुरीणः ३७-४०
- ८ । मणिमञ्जुषा १-८
आनन्दलतिका (पत्नीसहायेन कृष्णनाथ-कविना) ६७-१०४

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

June,	{	१८६३-शक्रीये ज्यैष्ठे	{	Vol. XXIV
1941		२४श-वर्षस्य २य-संख्या		No. 2

सुभाषितसाहस्री

[निबन्धकः—श्रीभोलानाथ-कविराज-विद्यानिधिः]

अवतरणिका

माघो मामनघोदयोऽनुदयतां नैपुण्यपुण्यार्जने
 हर्षो हर्षकृते सतां वितनुतां शक्तिं प्रसन्नो मम ।
 भारं भारविराविरस्तु तमसां विद्रावयन्नद्य मे
 चित्तं चित्रवचोमयं कलयतु श्रीकालिदासः कविः ॥
 तथ्यं वेदनिदेशवत् प्रतिपदं पथ्यं मनूक्तं यथा
 कन्यारत्नमिवातिहर्षजननं पात्रे समावेशितम् ।
 पुण्यं कृष्णकथासमं सुमधुरं पीपूषपूरोपमं
 काव्यं सत्कविराजमात्ररचितं भव्याय सेव्यं सदा ॥
 भो भोः सभ्याः शृणुत शृणुत व्याहृतं स्नेहतो मे
 जलपानलपानपि शिशुकृतिः सत्प्रियेत्याद्वियध्वम् ।
 वाला लालाजडितवदना गद्गदं भाषमाणा
 वर्षन्तीह श्रुतिषु महतां किं न पीयूषधाराम् ॥
 साहित्ये निहिता हिताय हि मतिर्नाद्यापि हृद्याक्षरे
 कण्ठे कुण्ठमतेर्मम कचिदलंकारोऽपि नारोपितः ।
 पूर्णं व्याकरणं न च श्रुतमहो सोऽहं तथाप्यर्भकः
 काव्यं किञ्चिदिदं दधामि पुरतो धार्ष्ट्यं बुधाः क्षम्यताम् ॥

सन्दर्भोऽयमदभ्रदोष इति मे रोषः सतां मास्म भूद्
 हंहो शुद्धनिबन्धवन्धनविधौ सन्तः कियन्तः क्षमाः ।
 व्योम ह्यात्मसमं पतन्ति पतगा इत्यात्मशक्त्या पुन-
 र्यत्नं को न करोति कौतुकवशात् को वात्र दोषास्पदम् ॥
 बालस्य कालसुलभे मम दोर्विलासे
 हास्येऽपि नेह विवुधा विमुखा भवन्तु ।
 दोषापसारणपराः खलु रागभाजः
 सन्ति स्वतो हि कवयो रवयो यथैव ॥
 मत्कभाषितमिहास्तु निर्गुणं रञ्जयिष्यति तथापि सज्जनान् ।
 जल्वनाऽल्पवयसो हि कल्पते प्रीतये प्रवयसां सचेतसाम् ॥
 वन्दे मन्दानमन्दांश्च मददोषगुणदर्शिनः ।
 शत्रुवच्छोधकानेकान रागिणोऽन्यांश्च मित्रवत् ॥
 बाल्यकैशोरयोरेष सन्निवेशः कवेर्गिराम् ।
 करोतु कृतिनां किञ्चित् कथञ्चिदपि कौतुकम् ॥

“उत्प्रेक्षाऽनन्तभट्टस्य”

[निबन्धकः—एम्. वि. सम्पत्कुमाराचार्यः]

विदिततरमेवेदं तत्रभवतां विपश्चिदपश्चिमानां यन्महाकविरनन्तभट्ट-
 चम्पूभारतं व्यरीरचदिति । स तु महाकविर्विजयनगरे राजाश्रयेण देहयात्रा-
 मकरोदिति तत्र तत्र कथया ज्ञायते । काव्यदर्पणकारेण राजचूडामणिदीक्षिते-
 नापि चम्पूभारताख्यं काव्यमेकं व्यरचीति श्रूयते । किन्तु तन्मुद्रितं
 वा नेति नावगम्यते । प्रायो न मुद्रापितमित्येव भाति । अपि चानन्तभट्ट-
 स्यैव चम्पूभारतम् अस्माभिरुपलब्धं सुप्रसिद्धं च । अस्य कृतिषु नान्ये
 चम्पूभारतादृतेऽद्याप्युपलब्धाः । अथवा तेनैव विरचिता वा न वाऽन्ये ग्रन्था
 इति न ज्ञायते । प्रकृतं चम्पूभारतमनन्तभट्टकृतमधिकृत्य कानिचिद्
 वाक्यानि वक्तुकामोऽस्मि । अस्मिंश्च ग्रन्थे कविनाऽर्थालङ्कारा हृदय-
 गमतया निरूपितारसन्ति । शब्दालङ्काराश्च प्रायेण कविनाऽनेनोच्यन्ते ॥

तत्र भवद्भिः श्रुतपूर्वमपि च सम्यग्विश्रुततरं चेदं पद्यम् । यत् “उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः” इति । अस्मिन्नेव पद्ये “उत्प्रेक्षाऽनन्तभट्टस्ये”त्यपि योज्यमासीदिति मह्यं रोचते । भवतां ज्ञातपूर्वमेव विशदीकर्तुमिच्छामि । कुत्रचित् स्थलेषु तत्प्रदर्शयितुं च प्रयते । प्रायोऽनन्तभट्टस्सर्वस्मिन्नपि श्लोके, उत्प्रेक्षामेव विशेषतो गृह्णाति । तच्चातिशयेन चातुर्येण वर्णयति । उत्प्रेक्षेवाऽनन्तभट्टस्यार्थालङ्काराणां मध्येऽभिमततमेति भाति । यथोपमा कालिदासस्य । कविकुलतिलकः कालिदासस्त्वेवमाह स्वस्य रघुवंशे, “वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् । आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥” (1-11) “दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥” (1-12) “स्थितस्सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥” (1-13) “अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥” (1-16) इत्यादिश्लोकैरितरैश्चोपमा कालिदासेन सम्यगुपवर्णिता । न केवलं रघुवंशे, किन्तु सर्वेष्वपि तस्य काव्येषु नाटकेषु चोपमैव कालिदासेन प्रधानतया गृह्यते । तदर्थमेव “उपमा कालिदासस्येति” प्राचामुक्तिरप्युत्पन्ना भवेत् । इत्थमेवानन्तभट्टेनोत्प्रेक्षा बहुषु स्थलेष्वश्रीयते । “स्वस्य चक्रगतिं सख्युः स्वयमप्याश्रिता इव । जत्रात्प्रदक्षिणज्वाला जज्वलुर्यज्ज्वपावकाः ॥” “तत्र कापि तरुणी तडिदाभा तं ययौ जतुगृहे सुहितेन । चूषणाय तमसां वनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥” “अधरौष्ठविभागरेखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा । इति सा हृदि तस्य संशयं परिमाण्डुं किल मौनमत्यजत् ॥”

कुमारिकाया द्रुपदस्य भूपतेः कुचोपमाद्रव्यमिवाभिवीक्षितुम् ।

कुरुद्वहास्तत्र पुरे कुतूहलात्कुलालगेहं प्रथमं समाविशन् ॥

द्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे द्रष्टुं लिपिमिवोत्सुका ।

सीमन्तशिख्यव्याजेन शिरोजान् व्यभजत्सखी ॥

कठिनत्वसम्पदवलेपभरात्कुचकुञ्जालस्य कुरुवीरवधूः ।

कृतनिर्जयेव पतिपाणिधृतं पदमश्मनशिशरसि सा निदधे ॥

“भगवतो भवानोवल्लभस्य साक्षात्कृपामिव भगोरथरथानुसारिणी
तरङ्गिणीमुपगम्य”

श्लाघाकम्पात् प्रियरतेः शिरसोऽन्तःपथादधः ।

च्युतो मणिरिवेरावान्सुषुवे तनयस्तथा ॥

उल्लूपिकाया रतिदंशनैस्तरुन्मस्तकं मोहमिवापनेतुम् ।

उदप्रवीर्यौषधिजन्मभूमिमुमागुरुं शेलमयं प्रपेदे ॥

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजायाः साम्यं परीक्षितुमिवाभ्रसरिद्वणौघैः ।

अभ्रलिहैर्निविडतां तदनारिकेलैरालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दत् ॥

पयसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनिः ।

कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥

प्रणवोच्चरणे पुरः प्रसर्पत्प्रबभासे यतिनस्तदाऽधरोष्ठम् ।

मुहुरप्रगतावनीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितुं किलोज्जिह्वानम् ॥

कुरुकेलित्रनेषु मल्लिका-कुसुमेषु भ्रमरावलिर्वभौ ।

श्रुतुना मधुगन्धगुमये जतुनाग्रे निहितेव मुद्रिका ॥

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुत्र्या पादं प्रति प्रससृपे परमस्य पुंसः ।

तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्राः सख्यः कतोति समवेक्षितुकामयेव ॥

मरुन्मनोमार्गणवैनतेयपृथग्जयाप्तैरिव कीर्तिशिवैः ।

चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं सफल्युनस्तं रथमारुरोह ॥”

अथ तावदनन्तभट्टेनोक्तैः प्रेक्षालङ्कारेषु केचन तत्रभवतामग्रे
प्रदर्शिताः । तस्योक्तिष्वयमेकदेशः । लेखनविस्तरभयान्नाधिकमत्र लिखि-
तम् । ईदृश्युत्प्रेक्षालङ्कारवर्णनाचातुरी, नान्येषु कविष्वनन्तभट्टादृते
दृश्यते । अनेनान्येऽप्यलङ्कारास्सम्यगेव प्रतिपादितास्सन्ति ।

विषयमेकमेवाधिकृत्य कथमुत्प्रेक्षयामास कविरिति पश्यन्तु भवन्तः ।
प्रथमस्तवके युधिष्ठिरादीनां जननानन्तरं ज्वलतोऽग्नीनेवमुत्प्रेक्षते कविः ।

“स्वस्य चक्रगतिं सख्युः स्वयमप्याश्रिता इव ।

जवात्प्रदक्षिणज्वाला जज्वलुर्यज्वपावकाः ॥”

ज्वलतोऽग्नेरेव शिखां द्विवारं भिन्नावसरे त्वेवमुक्तवान् । लाक्षागृहेऽग्नि-
निक्षेपणानन्तरं त्वित्थम् । यथा,

पार्थद्विषां विप्रहमेकमेकं विभज्य सप्तापि शिखाः कृशानोः ।

स्वीकृत्य तृप्तास्त्वशिखः प्रकम्पशशलाघिरे तत्र समीरपुत्रम् ॥ इति ।

द्रौपदोऽस्वयंवरावसरेऽपि, अग्निशिखामित्थमुत्प्रेक्षयामास,

धर्मान्प्रजाश्च बहु संचिनुतानयेति शाम्यत्तमिच्छत्तटाकृतिभिर्बुवाणः ।

तामात्मजां द्रुपदराज इवानलौऽपि प्रादादिवोन्नतशिखाप्रकरेण तेभ्यः ॥

इति । द्रौपदीपाणिग्रहणानन्तरं धर्मराजादयोऽग्नेः प्रदक्षिणं कुर्वन्ति ।

तदैवमुत्प्रेक्षते,

अथ जातुषालयसमर्पणात्कृतं परिपोषमस्य वपुषोऽभिवीक्षितुम् ।

स्पृह्यालवः किल पृथासुताः क्रमात्परिचक्रमुहुर्तवहं वधूसखाः ॥

विवाहानन्तरं लाजहोमे क्रियमाणे याज्ञसेनीहस्तात्पततो लाजानेव-
मुत्प्रेक्षते,

कन्ययाऽभ्युपहृता विधिलाजाः कंदलयनलोचिषि पेतुः ।

पञ्चवल्लभकराप्रविमर्दाद्बाहुवंशगलिता इव मुक्ताः ॥

खाण्डवदाहावसरेऽग्निः खाण्डववनं परित आवृतवान् । तच्चैव-
मुत्प्रेक्षते,

शोणरुचा शिखयाऽतिमहत्या बाणपुराकृतिवासनयेव ।

चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्कुण्डलनां कलयन्ववृधेऽग्निः ॥

खाण्डवदाहे वेण्वादिदाहजनितशब्दमित्थमुत्प्रेक्षयामास,

अस्यैव गाण्डिवभृतो भुवि भोजनत्वं मल्लं तृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

बाहोर्बलं पठ पठेति वदन्निवाग्निः स्फोटारवं सभ्रडिति स्फुटयांचकार ॥

एवमेव वायुमपि वर्णयति । भीमसेनजननसमये वसंतर्तावेवं वर्णितवान्,

सामोदो भीमसंभूतिसंभृताशौचवत्तया ।

संकुचन्निव संस्पर्शं समीरो मन्दमाववौ ॥

“तदानीं भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया लोकस्पर्शाय संकुचन्निव कतिचन दिनानि मलयगिरिं विहाय पदमेकमपि न च चाल” इत्यस्यार्थः ॥ खाण्डववने वृक्षेष्वपि सुदारुणं ज्वलत्सु सत्सु वृक्षानेवमुत्प्रेक्षते,

“निशि केवलं तमसि दीप्तनुं निजजातिमोषधितरुं निखिलम् ।

इतरे विजेतुमिव ते तरवो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥”

पावकज्वलनमेव तत्र कथं वा वर्णितवानित्यनिर्वाच्य आश्चर्यावहश्चायं विषयः ।

इत्थमेव धूमसमूहमपि वर्णितवान् । यथा खाण्डवदाहे—“वल्यं धूमरेखाया वर्त्मनि दृसदां भभौ । भाविनः शरकूटस्य परितो मानसूत्रवत् ।” “हुताशनपरित्रासादुच्चलंया वनश्रियः । कवरीव श्लथा वेगात्कापि धूम्या खमानशे ॥” धूममेवान्यदा धर्मराजेन राजसूयाध्वरे क्रियमाणे सति तदेवं वर्णयति । “तत्र प्रवर्ग्यजनितं दिवि धूमचक्रमालक्ष्यते स्म विवधान्प्रति पावकेन । आनाकदुर्वहहविर्द्रविणेन वेगादाह्वानपत्रवल्यं किल नीयमानम् ॥” इति । अपि च ; “आघ्रातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्यमानीलधूमकुल-निर्गमनापदेशात् । जग्धान्तपुरा जतुनिकेतनभित्तिखण्डान्कुक्षिस्थितानिव ववाम गुरूनजीर्णान् ॥” इति ॥

इत्थं हृदयङ्गमतया वर्णितवत् उत्प्रेक्षितवत्तश्च कवेर्मेलनम् “उपमा कालिदासस्ये”ति श्लोके कुतो वा न स्यादिति सहृदया बुधजना एव विचारयन्तु । अवश्यमेवानन्तभट्टस्यापि तस्मिन्पद्ये मेलनं कार्यमासीदिति मदीयोऽभिप्रायः ॥

केचन संशयाः

कैश्चन शिष्यैः पृथग्विषयानवलम्ब्य केचन संशया अस्मद्गोचरीकृताः, ते चात्र यथाविषयम् अधो निदृश्यन्ते । विश्वसिमः, केचनात्र संस्कृत-साहित्य-परिषत् पठाकप्रवरा मुखरा भविष्यन्तीति ।

तत्र छन्दसि—

गङ्गादासकृत-छन्दोमञ्जरीं “वैतालीयं पुष्पिताप्रां चेच्छन्त्यपरवक्तृकम्” इत्येकं लक्षणं वर्तते। अस्य संशयच्छिदुरोऽर्थः काम्यते। भूयांसो व्याख्यातारोऽत्र “वैतालीयं पुष्पिताप्राञ्च अपरवक्तृकम् इच्छन्ती” त्वेवं जातीयकानि प्रायेण यथाश्रुतमेव पदानि मूलादधस्तात् क्षुद्राक्षरेणायोज्य स्वं टीकाकर्तृत्वमशून्यमकुर्वन्। तथा च व्याख्यया ते किमपि ब्रूयन्तु वा नवा, अस्माकन्तु बोधविधावोषत्करैव सेति भृशं विषीदामः। अत्र वैतालीयस्य पुष्पिताप्रायाश्चापरवक्तृत्वं कया दिशा ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतमिति प्रश्नः।

व्याकरणे—

भक्तिशब्दस्य प्रियादिगणे पाठः समूलो निर्मूलो वा ? तत्र “दृढभक्ति-” “दृष्टभक्ति”-“विदितभक्ति”-प्रभृतिषु पुं वद्भावदर्शनान्मल्लिनाथादिभिराहतं वामनादिमतमपि युक्तिं सहते न वा ?

वेदान्ते—

सदानन्दयोगोन्द्रविरचिते वेदान्तसारे भागवतादि-पुराणेषु च प्राप्तानाम् ईश्वर-प्राज्ञयोः सूत्रात्म-तैजसयोर्विराट्-विश्वयोश्च कीदृशमुपयोगित्वम्। कथं वा स्थित ईश्वरे प्राज्ञे वा सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्यापरब्रह्मत्वं शास्त्रेषु विनिर्दिष्टम्।

प्रमादस्खलितम्

अधस्तना द्विजराजसाम्राज्ये श्लोका मुद्राकरप्रमादाच्चयुताः ; एप्रिल्-मे-सन्धिकयोरन्तरालेऽङ्कानुसारेण यथास्थानं पाठ्याः—

उदधिमथनकाले श्रीमुखा रम्यभावाः

सह भुवमपि हि त्वाऽयासिपुः कालकूटम्।

त्वमपि शिवमवापस्तद्वियोगासहिष्णुः

सहजमजहदब्ज क्रूरमुर्व्यामपूर्वः ॥२८॥

तरणिकिरणजौष्ण्यात्पङ्कजान्युज्जिहाना
 समभजदसिताब्जान्यब्धिजाता न वेति ।
 शिशिरतरकरः श्रीसोदर द्रष्टुकामो
 विदलयसि समन्तात्किं स्विदिन्दीवराणि ॥२६॥
 समजनिषत् भावा ये च जैवातृकाद्भ्यः
 श्रियमपरदुरापां त्वादृशास्ते श्रयन्तः ।
 विदधति मधुरिम्णाऽकृत्रिमेण प्रमोदं
 सहृदयहृदयानि स्वैरमासाद्य सद्यः ॥३०॥
 प्रशमयसि पिपासां त्वं चकोराङ्गनानां
 परिहरसि च मौनं सादरं कैरविण्याः ।
 किरसि दिशि करैः श्रीचन्द्र सान्द्रामृतानि
 स्फुरसि रसमुदारं वर्धयन्सर्वयूनाम् ॥३१॥
 अहनि तपतु कामं हन्तु भूयोऽन्धकारं
 दलयतु नलिनानि भ्राजतां लोकचक्षुः ।
 कथमयमयमानोऽप्यर्थमा व्योमसीम-
 न्यधिवहतु कलानामीश लालित्यलेशम् ॥३२॥
 अपि हृदयहरेणानेन सौभाग्यभूम्ना
 हिमकर परिहर्तुं नेशिषि कोकशोकम् ।
 त्वयि सति समभावे वस्तुतो नैष दोषो
 विधिरपि न विदग्धः प्रीणने यत्समेषाम् ॥३३॥
 सदयमुदयमानं यामिनीशाद्रिशृङ्गे
 प्रकृतियुवतिरेषा तोषतः पुष्पवर्षः ।
 नयनसुभगमर्चत्यंबरे त्वां विशीर्णा-
 न्यह दधति समन्तादक्षसंज्ञां सुमानि ॥३४॥

(कमशः)

सम्बन्ध-विधेः

प्रतिपादनोपयोगिनी च¹⁸⁷ । यस्तु मातामहभगिनी-पुत्रस्तस्य माता-
महात् प्रभृति य ऊर्ध्वं त्रयः पुरुषास्ते वरस्य¹⁸⁸ माता-मह-सपिण्डा एव
भवन्ति, अतस्तत्सन्तति-जातायाः कन्याया “असपिण्डामि”त्यनेनैव विवाह-
निषेधः¹⁸⁹, वचनन्तु¹⁹⁰ मातामह-भगिनीपुत्रमादाय यथासम्भवं पुत्र-
दुहितृ-परम्परयः पञ्चमी-पर्यन्तायाः¹⁹¹ कन्याया विवाहाभाव-प्रतिपाद-
नार्थम् । अन्यथा “असपिण्डामि”त्यनेन¹⁹² मातामह-भगिनी-पुत्रस्य
मातामहात्¹⁹³ प्रभृति¹⁹⁴ तत्सन्तति-परम्पराजातायास्तमादाय पञ्चमी-
पर्यन्तायास्त्रिगोत्रा[न]न्तरितायाः¹⁹⁵ कन्याया विवाहः प्रसज्येत ।
षष्ठ्यास्त्रिगोत्र-मध्यवर्तिन्या अपि । तथा¹⁹⁶ सपिण्डसमानोदक-सगोत्र-पितृ-
बन्धु-मातृ-बन्धु-तत्¹⁹⁶ सन्ततीनां विवाह-विधिना भार्यात्वं नोपपद्यत
एव¹⁹⁷ । रोगिन्यादिषु च¹⁹⁸ भार्यात्वे वृत्तेऽपि कर्तुं विहितातिक्रम-दोषो
दृष्ट-दोषश्च । यथाह नारदः,

“आ सप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृ-मातृतः ।

अविवाह्या सगोत्रा च समान-प्रवरा¹⁹⁹ तथा ॥”

सप्तमे पञ्चमे वापि²⁰⁰ येषां वैवाहिकी क्रिया ।

ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः ॥”

तथा²⁰¹ विष्णुः,

“न सगोत्रां न समान²⁰²-प्रवरां भार्यां विन्देत्, मातृतस्त्वा पञ्चमात्
पितृतस्त्वा सप्तमात्²⁰³ ।” तथा मार्कण्डेय-पुराणे,

187. A. प्रतियोगिनी ।

188. A. No वरस्य ।

189. B. प्रतिषेधः ।

190. A. No ‘तु’ ।

191. B. add. r.

तत्सन्तति-जातायाः । 192. B. add. r. एव । 193. A. मातामह० ।

194. A. No तत् । 195. B. add. r. तत्सन्तति-जातायाः । 196-196

समान-प्रवर-पितृबन्धु० । 197. B. No ‘एव’ । 198. A. रोगिन्यादि

उक्त । [अत्र मूलं भोगिन्यादीति स्यात्] । 199. A. प्रसवा । 200, A. चैव ।

201. B. यथा । 202. A. असगोत्रासमान० । 203. A. पञ्चमात् ।

“उद्धेत पितृ-मात्रोस्तु सप्तमीं पञ्चमीं²⁰⁴ तथा” ।

इति²⁰⁵ । परिहृत्येति शेषः । तथा पैठोनसिः

“असमानार्पणीं कन्यां वरयेत्, पञ्च मातृतः परिहरेत्, सप्त पितृतः²⁰⁶, त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतो वा”

इति । ‘त्रीन् पञ्च वे’ति²⁰⁷ आसुरादि निन्दित-विवाह-चतुष्टयविषयं क्षत्रियादि-विवाह-²⁰⁸ विषयञ्च । एतेषु वचनेषु पितृ-मातृशब्दाभ्यां पितृ-मातृ-सपिण्ड-पितृ-बन्धु-मातृ-बन्धूनां ग्रहणम् । तथा च विष्णु-पुराणे,

“सप्तमीं पितृ-पक्षाच्च मातृ-पक्षाच्च पञ्चमीम् ।

उद्धेत द्विजो भार्यां न्यायेन विधिना नृप ॥” [३१०।२३]

तथा गौतमः,

“असमान-प्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमातृ पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्चैवं मातृबन्धुभ्यः पञ्चमातृ” [गौ० सं ४]

इति । ‘वीजिन’ इति, परभार्यायां नियोगतो वीज-प्रक्षेपस्याप्येवम् इत्यर्थः । तेन वीजिनः प्रभृति ऊर्ध्वतनादधत्तनाद्वा²⁰⁹ सप्तम-पुरुषादवर्गा जातायाः सप्तमी-पञ्चमी-पर्यन्तायाः कन्याया विवाह इति प्रतिपादितम् ।

यद्यपि “असगोत्रा च यामातुरि”ति मनुवचने²¹⁰ पितृशब्देन वीजिनोऽपि²¹¹ ग्रहणाद्वीजिन-सगोत्राया²¹² अप्यविवाह्यत्वं प्रतिपादितम्²¹³, तथाप्यनेन²¹⁴ गोतम-²¹⁵ वचनेन वीजिनः²¹⁶ सप्तमादूर्ध्वं समानोदकाया

204. A, No पञ्चमी । 205. A. No इति । 206. A. add. r. परिहरेत् । 207. A. त्रीणि पञ्च चेति च । Raghunandans Udvaha-tatha, p. 109, ll. 1-3 “त्रीन् पञ्चेत्यासुरादि-विवाह-विषयं क्षत्रियादि-विवाह-विषयं वेति विवेक कृतः” । 208. A. No विवाह । 209. A. ऊर्ध्वतनाधस्तात् । 210. A. मनु-वचनेन । 211. B. No अपि । 212. A. add. r. जाताया । 213. B. सूचितम् । 214. A. add. r. एव । 215. A. गोत्र० । 216. B. add. r. च ।

अपि विवाहोऽभ्यनुज्ञायते । एतच्च²¹⁷ आसुरादि-विवाह-विषयं क्षत्रियादि-
विवाह-विषयश्चेति न किञ्चिदप्यनुपपन्नम्²¹⁸ । युक्तञ्चैतत्, वीजिनो²¹⁹
वीज-दान-मात्र-सम्बन्धेन क्षेत्रितोऽपकृष्टत्वात् । तथा च सुमन्तुः,

“पितृ-स्वसृ-सुतां²²⁰ मातृ-स्वसृ-सुतां मातुल-सुतां²²⁰ मातृ-
सगोत्रां²²¹ समानार्थी विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्, परित्यज्य चैतां²²²
विभृयात्” । कुलोत्पन्नां युक्ताचारां वरयेत् । मातृ-स्वसृ-दुहितरः पितृ-
स्वसृ-दुहितरः²²³ मातुल-सुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो भवन्ति, ता
वर्जयेत्²²⁴ ।” तथा मातृ-सपत्नी-भ्रातृ-सन्ततिरपि न विवाह्येत्याह सुमन्तुः,

“मातृ-पितृ-सम्बन्धा²²⁵ आ सप्तमादविवाह्याः कन्यका भवन्ति ।
आ पञ्चमादन्येषाम् । सर्वाः पितृ-पत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरो मातुला-
स्तद्दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि” । एतासां कन्यानाम्²²⁶
अविवाह्यत्वमित्यर्थः । अन्यत्²²⁷ सुबोधम् इति ।

इति साहुडियाल-महामहोपाध्याय-श्रीशूलपाणिविरचितः

सम्बन्ध-विवेकः समाप्तः ॥

217. B. add. r. विवाह्यत्वं । 218. C. No अपि । 219. B. No
वीजिनः । 220-20. B. Na. 221. A. मातुल-सगोत्रां । 222. A.
No च । 223. B. No पितृ-स्वसृ-दुहितरः । 224. B. परिवर्जयेत् ।
225. A. सम्बन्धात् । 226. B. No कन्यानां । 227. A. तत् ।

सम्बन्धविवेकमुपजीव्य यत्किञ्चित्

अस्य ग्रन्थस्थ—विवाहयोग्य-कन्या-निर्णयः स्थूलः प्रतिपाद्यो विषयः । तदनुषङ्गतः सापिण्ड्य-समानोदक-पितृबन्धु-मातृबन्धु-निर्णयः । पितृ-सगोत्रा, पुत्राः पितृबन्धूनामूर्ध्वतनसप्तपुरुषेष्वन्तर्भूता तेषां प्रत्येकापेक्षयाऽधस्तन-सप्त-पुरुषान्तर्गता च ; एवं मातामहसपिण्डा (समानगोत्रा), मातृबन्धूनामूर्ध्वतन-पञ्चपुरुषेष्वन्तर्गता, तेषां प्रत्येकापेक्षयाऽधस्तनपञ्चपुरुषान्तर्गता च कन्या नोद्वाह्येति । तत्र सापिण्ड्यं पुंसां स्वमादाय सप्तपुरुषपर्यन्तम्, स्त्रियास्त्रै-पुरुषम् । पितृबन्धवश्च प्रकृते वरस्य पितामहभगिनीपुत्राः, पितामहीभगिनी-पुत्राः पितामहीभ्रातृपुत्राश्च । मातृबन्धवोऽपि—तस्यैव, मातामहभगिनीपुत्राः, मातामहीभगिनीपुत्राः मातामहीभ्रातृपुत्राश्च । एतानेव सम्बन्धिन आदाय वैवाहिक-सम्बन्धनिर्णये यथाऽव्याप्यतिव्याप्यादयो न स्युस्तथा मन्वादि-वचनानामर्थः परिष्कृतो ग्रन्थकृतेति समासेन सम्बन्धविवेकवस्तुनिर्णयः ।

शूलपाणि-महामहोपाध्यायैः स्त्रीये दुर्गोतसवविवेके कालमाधवकर्तु-र्माधवाचार्यस्योल्लेखादेते ख्रीष्टीय-चतुर्दशशताब्दीतः पश्चात् प्रादुरभवन्निति न कश्चित् संशयावकाशः । तथैतत्कृतयोः श्राद्धविवेक-तिथिविवेकयोष्टीके रघुनन्दनभट्टाचार्यगुरुणा श्रीनाथाचार्यचूडामणिना कृते इति ततः प्राचीनाना-मेषां शूलपाणि-महामहोपाध्यायानां प्रादुर्भावसमयः ख्रीष्टीय-पञ्चदशशताब्दी-मध्यभाग इति समासतोऽस्य कालनिर्णयः । स्थानसंक्षेपादेतावदेवात्र मुखबन्धत्वेन वक्तव्यम् । अधिकं मतकृताङ्गलभाषामयभूमिकायामन्यत्र द्रष्टव्यम् इति निवेदयति ।

अत्र A-संज्ञकमादर्श-पुस्तकं कलिकाता-विश्वविद्यालय-ग्रन्थागारीयम् , B-संज्ञकञ्च वङ्गीय-साहित्य-परिषन्मन्दिरगतम् ।

श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणः

[रघुनन्दन-भट्टाचार्य-कृतं]

त्रिपुष्कर-शान्ति-तत्त्वम्

[अध्यापक-डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरोण-सम्पादितम्]

ॐ नमो गणेशाय

नत्वा श्रीरामचरणं तापत्रयनिषूदनम् ।

त्रिपुष्कर^१शान्ति^२तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ त्रिपुष्करप्रयोगः । *श्रीपतिरत्नमालायाम्,

“विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रा तिथिर्यदि जायते

दिनकर-शनि^३-क्षमापुत्राणां कथञ्चन वा[स]रे ।

मुनिभिरुदितः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञित-

स्त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हृते च मृते तथा ॥”

‘विषमचरणं धिष्ण्यम्’ एकत्रिपादरूपेणोभयराशिप्रविष्टं नक्षत्रम्,
कृतिका-पुनर्वसुप्रभृति ।* ‘भद्रा तिथिः’ द्वितीया-सप्तमी-द्वादशोसंज्ञिता ।

रवि-शनैश्चर-मङ्गलानामेकतरवारे । तथा वराह-संहितायाम्,

“वाराः क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम् ।

जायतो^४ गण्डदोषः स्यान्मृते पुष्कर एव च ॥

पुष्पिते पुष्पगण्डः स्यादित्याह भार्गवः स्वयम् ॥”

इति । अस्य भेदा ज्योतिषे,

“भग्नपादे तु नक्षत्रे भौमार्कशनिवासरे ।

भद्रातिथिसमायुक्तं त्रिपुष्कर इति स्मृतः ॥

त्रिगुणः स्यान्निभिर्योगे द्वाभ्यां द्विगुण एव च ।

एकेनापि भवेदेकगुणस्तत्र त्रिपुष्करे ॥”

१ Ms. स्फुर ।

२ Ms. सात्ति

- शुद्धितत्त्व p. 301. l. 7-12.

३ Ms. शनिन ।

४ Ms. जायते ।

इति । कापि^१—

शुक्लकृष्णभेदेन षड्भिस्तिथिभिर्नक्षत्रैस्त्रिभिर्वारैर्योगस्त्रि[योगः (?) दोषः] ।
तिथि-नक्षत्राभ्यां तिथि-वाराभ्यां वार-नक्षत्राभ्याञ्च योगो द्विदोषः ।
चकारादेकैकैकदोषः । केचित्तु एकैकयोगेन दोषाभावमाहुः । तिथ्या
सहैकविभक्तयन्त [त्व] निर्देशात् । तन्न^२

“वार एकगुणः प्रोक्तस्तिथिः स्याच्च चतुर्गुणा ।

नक्षत्रं षोडशगुणं पुष्करेऽंश-विनिर्णयः ॥”

इति बौधायनीयेऽंशकल्पनात् । अपि च—

“पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तर-फलगुनी ।

पूर्वभाद्रविशाखाश्च षडेते पुष्कराः^३ स्मृताः^४ ॥”

इति भुजबलभीमे,

“द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शनिर्भौमो रविश्चैव षडेते पुष्कराः स्मृताः ॥”

इति वराहसंहितायाञ्च सर्वेषां पार्थक्यदर्शनात् ।

“वारश्च तिथि-^५ वाणिज्यं तिथिर्वाणिज्यगोधनम् ।

नक्षत्रं गोत्रमित्रञ्च सर्वं हन्ति त्रिपुष्करे ॥”

इति वारादिभेदेन द्रव्यविशेष^६हानिदर्शनाच्च समीचीनम् ।

अस्य फलमाह वराहपुराणम्,

“पुत्रभ्रातृकलत्राणां मरणं स्याद् ध्रुवं तथा ।

पुत्राश्च भ्रातरः पत्नयः पितरो मातरस्तथा ॥

पितृव्याश्च भगिन्यश्च^७ मि^८यन्ते तदभावतः ।

मातुर्भ्राता स्नुषाश्चैव ज्ञातयश्च सपिण्डकाः ।

१ अत्र किञ्चित् प्रमाणवचनं स्त्रलितं स्यात् ।

२ अयं नकार उपरिष्ठात् समीचीनमित्यतः प्राक् सुयोजः ।

३ Ms. रा । ४ Ms. ता । ५ ‘अतिथि’ वा स्यात् ‘कृषि’ वा स्यात् ।

६ Ms. षः । ७ Ms. भगिन्याश्च । ८ Ms. मृ ।

सर्वाभावे रिष्टदोषाद्वास्तुवृक्षो न जीवति ॥”

‘पुत्रभ्रातृ^१कलत्राणामि’ति पुत्रपदं पारिभाषिकदशविधपुत्रपरम्, भ्रातृ-
पदं पितुः^२ क्रीतादिपुत्रपरम्, कलत्रपदं सामान्यस्त्रीपरम्, पुनः पुत्रादि-
पदोपादानात्^३ । ‘पितर’ इति गौरवाद्बहुवचनम् । रिष्टशब्दोऽशुभपर्यायः
पुष्करवाची । “रिष्टं क्षेमे शुभाभावे” इत्यमरदर्शनात् ।

रिष्टप्रवेशकालमाह भोजदेवः,

“पक्षे मासे त्रिपक्षे [वा]षण्मासे वत्सरेऽपि वा ।

अवश्यं^४ मरणं तत्र नास्ति गण्डो निरामिषः ।

तस्माद्रिष्टोपशान्त्यर्थं होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥”

नैमित्तिकत्वात् सोमेष्टियागवच्छान्तेरावश्यकत्वमिति ।

तत्कालो वराहसंहितायाम्,

“मृताहे प्रथमं दृष्ट्वा रिष्टदोषं विधानतः ।

प्रतिमां दाहयेत्तत्र शरसंयोगतः क्रमात् ॥

ब्रह्मक्षत्रिययोर्दर्मैः^५ पिष्टकैर्वैश्यजन्मनः ।

शूद्रस्य गोमयैः कृत्वा साक्षतां द्वादशांगुलाम्^६ ॥”

गतप्राणस्य प्रथमदिवसे रिष्टमालोक्य तत्पुत्रादिरशौचान्ते विघ्ननाशाय
प्रतिमां दाहयेदि^७त्यर्थः । वराहः,^८

‘शावाशौचे निवृत्ते’ऽशौचान्त-द्वितीयदिने । ‘द्वादशाहे’ तदपेक्षया तृतीये ।
‘प्रातः’-पदं दिवसादि-त्रिमुहूर्तपरम् । अशौचान्त-द्वितीयदिवसीयक्रिया-
कालोपरिकर्तव्यत्वेन तत्रासामर्थ्याद्वात्रौ कुर्यात् । द्वादशाह-कर्तव्यत्वे
कामचारतत्तद्विधानम् । यथा वराहसंहितायां—

“वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति ततः सङ्कल्पमाचरेत् ।

शान्तिहोमविधानेन तस्यानुष्ठानमुच्यते ॥

१ Ms. सि । २ Ms. तु । ३ Ms. पदोदानात् ।

४ Ms. स्यं । ५ Ms. भै । ६ Ms. ०गुलिनाम् ।

७ Ms. दाहदि० ८ अत्रापि किञ्चित् प्रमाणवचनं स्वलितमिवाभाति ।

आचार्यब्रह्महोतृणां विधाय वरणं तदा ।

पाद्यादिवस्त्रताम्बूलाङ्गुरीयै^१ विधिपूर्वकम् ॥

मण्डलं तु तथा कृत्वा सर्वतोभद्रसंज्ञकम् ।

चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भान् पताकातोरणान्वितान् ॥

स्थापयित्वा ततः पश्चात्तत्र देवान् प्रपूजयेत् ।

मध्ये घटं समारोप्य तिथ्यादीन्यपि^२ पूजयेत् ॥”

अत्रा^३चार्यब्रह्महोतृणामिति क्रमोक्त्या ब्रह्मावरणान् प्रागाचार्यवरणम् ।
मण्डलं मतस्यपुराणे—

“रजसा^a मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन^४ तत्स्ववित् ।

षोडशारं ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ॥

चतुरस्रञ्च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् ।

वेद्याश्चोपरि तत् कृत्वा ग्रहं लोकपतीं^५ स्तथा^६ b ॥”

इति । ‘दिक्ष्व’ति दक्षिणादिपश्चिमान्तं यमादीनां घटस्थापनं, मध्ये सर्वेषामिति, यमस्य प्रथमोद्दि^७ष्टत्वात् । कृष्णशुक्लपीतधूम्रवर्णाः पताकास्तेषां वर्णसाम्यात् । तोरणं काण्डचतुष्टयेन । ‘देवान्’ यम-धर्म-चित्रगुप्तपुष्कर-पुरुषान् । ‘तिथ्यादीनी’ति तिथिवारनक्षत्राणि । वराहः,

“ग्रहस्य मण्डलं कृत्वा पञ्च पू^८र्वास्तु पूजयेत् ।

ग्रहदिकपालदेवांश्च स्वस्वमन्त्रविधानतः ॥”

‘पञ्च’पदं हेरम्बादिपरम् । पुनर्देवानित्युपादानात् । यमदीनां पूजनात् पूर्वं ग्रहदिकपालपूजनम् । यथा—

“नवग्रहमुखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।

अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥”

1 Ms. ये ।

2 Ms. दिन्यपि ।

3 Ms. था० ।

4 Ms. वर्णवर्णेन ।

5 Ms. गृहाण लोकपतिं० ।

6 58. 21-23, p. 204? v. r. a अजसा ; b ततः ।

7 Ms. दि ।

8 Ms. द् ।

मणिमञ्जूषा

[निबन्धकः—वेदविशारदः एस. के. रामनाथशास्त्री]

मद्रविश्वविद्यालयगवेषणविभागाधिकृतः

(नान्दी)

महात्मन् साङ्गरङ्गपते, तत्रभवान्—

यः साक्षात्पुरुषार्थ एव परमः स्वैः संसृतैः संसरन्
कामार्थप्रवणः किलात्र भुवने धर्मं व्यतानीदृशम् ।
जातं कापि कुतोऽपि किञ्च कुहचित्संवर्द्धितं कैरपि
क्रीडोत्तम्भितशैलमद्भुतबलं तं बालमालम्बताम् ॥

(नान्द्यन्ते सूत्रधारः सहशिष्याभ्यां प्रविश्य गायति)

आश्रयामो वयमम्बुजनाभ ते

पादसरोरुहमादरतोऽनिशम् ।—आश्रयामो वयम्... ॥

भोगिषु योगिषु को नु भवन्तम्

स्वेषु महान्तं नो मन्येत ।—आश्रयामो वयम्...॥

किं नु न चोरोऽसि किं नु न जारोऽसि

किं नु च गीताचार्यो नासि ।—आश्रयामो वयम्...॥

पुण्यपापे मम नेति चेन्मन्यसे

नेह च ते इति किं परिहीयते ।—आश्रयामो वयम्... ॥

ईदृश एव त्वमीदृश एवेमे

यादृगिदं द्वयं तादृगेवास्ताम् ।—आश्रयामो वयम्...॥

ईश व्यपनीय तामसीं मनोवृत्तिं

सन्मार्गमुपदर्शय ।

जगतामधीशोऽसि भजतामप्युदारोऽसि

स्वयं कृत्तिवासा असि ।—ईश... ॥

वनिताविमिश्रिततनुरसि शङ्कर

वशिनामप्युपरि चासि ।—ईश... ॥

अष्टाभिरिदं सर्वं तनुभिस्त्वं दधदसि

विगताभिमानोऽप्यसि ।—ईश... ॥

विधिमुखमण्डलाभरणम्—भवहरणम्

तव चरणम्—देवि—भवतु नस्सर्वदा शरणम् ।

गतजन्मनि तव चिन्तनमुदितं यदि मम चेतसि

निर्जितपीयूषवेणी-मृदुभाणी

रसतूणी तर्हि निस्सरेदाननाद्वाणी ।

करतललालितकीरे—दुष्टदूरे

मूलाधारे परा भासि सदा मणिपुरे ।

पश्यन्ती मध्यमा वैखरीत्येका त्वम्

निर्वहसे व्यवहारम्—सविकारम्

बहुवारम्—अधि—सर्वप्रपञ्चसंसारम् ।

(इति पुष्पाञ्जलिं विकीर्य सामाजिकाभिमुखीभूय)

आर्यमिश्राः—

आचार्यदण्डिकथितो मिथिलेन्द्रसूनुः

सन्दर्शितः सपदि वेदविशारदेन ।

चम्पामिमां समधिगम्य मुनिं मरीचि-

मालोक्य न स्वयमसावभिवर्ततेऽद्य ॥

(नेपथ्ये)

कोऽयं वेदविशारदो नाम ?

सूत्रधारः—(समन्दस्मितम्)—

कविरस्याः कृतेरस्ति कोऽपि कौशिकवंशजः ।

क्षुद्रप्रहसनप्राप्तो लोपाञ्जलिः काभिधः ॥

मणिमञ्जूषा

३

(शिष्यो प्रति) वत्सौ ! मरीचीभवन्तं मामनुसरतम् ।

(इति सशिष्यो निष्क्रान्तः)

स्थापना ।

—०—

(ततः प्रविशति गङ्गातटे यथानिर्दिष्टः कुमारः)

कु—(सविमर्शम्) अत्रैव गङ्गातटे भगवतो मरीचेराश्रमपदेन भवितव्यम् । तद्यावदवलोकयामि । (निरूप्य साभिज्ञम्) इदमेव । तथाहि—

वेणीरयाद्विनमितोन्नमितैस्तरूणां

शाखाञ्चलैर्जलकणान् परितो विकीर्णान् ।

आदाय सौरकरकल्पितचारुचापाः

पुण्याः पुनन्ति पवनाः परितो वनान्तम् ॥

(निपुणं निरूप्य) अये कोऽपि तापस हव ।

भवतु । अस्मादेव भगवन्तमवगम्य साधयामि समीहितम् ।
(उपसृत्य) भगवन् वामदेवान्तेवासी वैदेहोऽभिवादयते । (इति प्रणमति)

तापसः—(विमृशन् स्वगतम्) कथं गुरुकुलं मे व्यपदिशति, वैदेहं चात्मानम् ?

(सप्रत्यभिज्ञं हस्तमुद्यम्य)

विजयतां कुमारः । इत आस्यतां शिलातले । अपि तपश्च्रीयते
गुरुकुलस्य ? अप्यनामयं राजर्षेः सपरिवारस्म राजहंसस्य ?

कु—(स्वगतम्) अहो प्रभावस्तपसाम् । (प्रकाशम्)

जयत्युच्चैस्तपोधाम वामदेवाभिधं महः ।

तद्गुप्तं राजहंसारुखं क्षान्तमप्यद्य वर्धते ॥

ता—यमलयोः कतरमवगच्छामि कुमारम् ?

कु—(स्वगतम्) कथं तेजस्तिमिरयोरिव व्यतिकरः ? भवतु ।
(प्रकाशम्) जनमिममपहारवर्मेति नाम्ना व्यपदिशति गुरुजनः ।

ता—(सस्मरणम्)

राजवाहनमुख्यानां भवतां तदनर्गलम् ।

वालयचापलमद्यापि नृत्यतीव पुरो मम ॥

कु—(स्वगतम्) तादात्विको वत्सलश्चायम् ; तदेवं तावत्प्रस्तौमि ।
(प्रकाशम्) स तु राजवाहनः सह सबयोभिर्दिग्विजयाय प्रस्थितः ।
कुतोऽपि न दृश्यत इति तं विचेतुं प्रसृते मित्रभाणेऽहमिह भगवतो
मरीचेस्तद्गतिं विज्ञास्यन् पर्यटामि । तं किल भगवन्तमाश्चर्यज्ञाननिधि-
मावेदयति लोकः ।

ता—(सवैवर्ण्यमधोमुख आस्ते)

कु—अप्यत्र संनिहितो भगवान् मरीचिः ?

ता—(सवैलक्ष्यम्) संनिहितः शरीरेण, न प्रभावेन ।

कु—कुतो नु तादृशस्य तपसः परिक्षयः ?

ता—(कर्णे) एवमेवं वृत्तम् ।

कु—(कर्णे) स एव वा भगवानेवं खिलीकृतस्तया बन्धक्या काम-
मञ्जरी ! अस्याः कियानयं विरूपकः, यः किल प्रकृत्या मन्दः प्राप्तप्रभूत-
पितृधनदुर्ललितश्च ।

ता—किं वा न संभाव्यते तस्याम् ? अथवा अस्मादृशानामविनय एव
निदानमस्याः प्रागल्भ्यस्य ।

कु—(स्वगतम्) कथमस्मादृशानामिति ? (तापसमुखमवेक्षते)

ता—(क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा धीरम्)

यस्तदा खिलीकृतः, तमेव मां मन्यस्व महाभाग ! तथैव दृढतरवैराग्ये
प्रतिष्ठापितम् । शक्यस्त्वचिरादेवात्मा त्वदर्थसाधनक्षमः कर्तुम् । तदिह
चम्पायां वसन् क्षात्रकृत्यैः प्रतीक्षस्व मासमात्रम् ।

कु—(साञ्जलिबन्धम्) न खल्वन्यथा भवन्ति परोरजसां वचांसि ।

ता—(ऊर्ध्वमवलोक्य) कुमार ! समासीदति नः सवनवेला ; तदनु-
जानीहि मामनुष्ठानाय ।

कु—सर्वथाऽनुग्राह्योऽयमियावेदयामि । (इति प्रणमति)

ता—(आमीलितक्षं हस्तमुद्यम्य)

खलिनीमलिनीभूतानङ्गानेताननाविलान् ।

वितन्वन विश्वविख्यातैविजयस्व विचेष्टितैः ॥

कु—(शिरसा प्रतिगृह्णन्) अनुगृहीतोऽस्मि ।

ता—साधयामि तावत् ।

(निष्क्रान्तस्तापसः)

—०—

कु—(परिक्रम्य सवितर्कम्) अहो । सान्तराला समीहितसिद्धिः । विचित्र देशान पुनस्सङ्गमसङ्केतस्थानमिदमनुप्राप्तोऽस्मि, कालश्च सङ्केतितो नातिदूरे । किं नु खलु कर्तव्यमधुना मया ? (सानुस्मरणम्) अथवा किमन्यदस्ति मे राजन्यस्य राजहंसोत्सङ्गसंवर्द्धितस्य भगवतो वामदेवस्यान्तेवासिनः प्रजाहितकारणात् ? चम्पाजनविनयने च भगवत् आकूतम् । तपस्वी विरूपको नार्हति व्यलीकाश्वासम् । (सशिरः-कम्पम्) मरीचिमुनिमनःसमावर्जनचतुरे काममञ्जरि ! स्वधर्मचारिण्यापि त्वया किलातिप्रगल्भायितम् । तत्त्वां न मोक्षयत्यपहारवर्मा, सर्वमेव निर्वक्ष्यति । (दिशो दिलोक्य) अहो ! परिणतप्रायो दिवसः, निशामुखं च वर्तते । तथाहि—

तुङ्गप्रागद्विशृङ्गस्थितगुरुनलिकायन्त्रनिष्ठयूतमेतद्
गोलं काष्णायसं किं कबलितमनलेनोग्रपाश्चात्यपाति ।
इत्थं सम्भाव्यमानं सपदि बुधजनैर्मण्डलं चण्डभानोः
फुलद्वन्द्वकपुष्पस्तवकसमरुचि प्रोज्जिहीतेऽम्बरान्ते ॥

(पूर्वां च दिशमवलोक्य)

सूर्याचन्द्रमसावुदित्वररुची नेमौ पुनः प्राणिना-
मायूरेणुभिराचितैरतिभरौ शिक्यावलम्बौ घटौ ।

मायी वैवधिकः सवीवधमहो भ्राम्यंस्त्रिलोकीमिमां

प्रेक्षावज्जिरपीह जात्वपि महाकालो न चालोक्यते ॥

तद्यावदहमप्यनन्तरकरणीयं प्रत्यभिमुखीभवामि ।

(इति निष्क्रान्तः)

प्रथमा यवनिका ।

चम्पापुरीद्यूतसभा

(ततः प्रविशति द्यूतसभाध्यक्षः)

अध्यक्षः—(परिक्रम्य विलोक्य) अये न कोऽप्यद्यापि समायाति ।

अथवा अहमेव तावद् नियतसमयात् पूर्वमुत्कण्ठयाऽनया समाकृष्टोऽस्मि ।

(विमृश्य) उचितमेव यद् द्यूतकलायां मादृशस्यात्यासक्तिः । तथाहि—

आदौ केवलकौतुकात्सकृदहो पाणौ गृहीता क्रमात्

कादाचित्कविलोकितैर्नवनवैभविक्पात्रीकृता ।

पश्चात्प्रौढिनिरूढसर्वविषयाप्येषाऽक्षलक्ष्मीर्वला-

दार्यस्येव सती मम प्रवयसः प्रेमप्रकर्षास्पदम् ॥

(सभाशालामवलोक्य सानन्दम्) प्रिये द्यूतलक्ष्मीः !—

सतीसन्ताविव द्वावप्यावामिह भवे यथा ।

तथा परस्परप्राणभूतौ स्याव भवान्तरे ॥

(सकौतुकम्) प्रत्यवेक्षे तावत्सम्भारसंनिवेशम् ।

(सावष्टम्भम्) कः कोऽत्र भोश्चेदेषु ।

चेदः—(ससंभ्रममुपसृत्य साञ्जलिबन्धम्)

आर्य ! अयमस्मि, यथावत्सज्जितसमस्तसंभारा सभाशाला ; तत्प्रवेष्टु-

मर्हत्यार्यः ।

अध्य—रे त्वरिततरमितो वेशवाटमुपगम्य ब्रूहि भद्रभूतिप्रमुखान्—
अयमहमागत एव सभामिति ।

चे—यथाऽऽदेशः (इति निष्क्रान्तः)

अध्य—(पदशब्दमिव श्रुत्वा) आयातु । (इत्यन्तः प्रविशति)

पुरुषः—(प्रविश्य सर्वतो विलोकयन् गायति)

अंधो द्यूतमनघम्-अधिभवमंधो द्यूतमनघम् ।

राजाधिराजपदभाजा विलोभनीय

माराधनीयगुरुसेवाभिरप्यलभ्यम् ।—अंधो...घम् ।

यागादिकर्मपुनरायासकारि भक्ति-

योगोऽपि सोपरोध बोधो विनोदबाधो

भवतारणम्, बुधतोषणम्, भोगकारणम्, रागिहर्षणम् ॥—अंधो...घम् ।

मानावमानसुखदुःखादिभेदमति-

माधूयाखण्डपरमानन्दमाप्नुमिह

ज्ञानमेव वा गीतमेव वा द्यूतमेव वा साधु सेव्यताम् ।

इदमंधो द्यूतमनघम् । अंधो...अनघम् ।

(सवितर्कं प्रक्रियामन)

नानाप्रकारेषु द्यूतेषु पञ्चवीरकं नामैतदेव मे रोचते । अत्रैव खल्व-
वकाशो भवत्यूहापोहवैदग्धीविशेषस्य । यथाजाताः पुनरस्मात्पराजयन्ते,
प्रलपन्ति च द्राक्षाशृगालव्यायानुसारं यत्किमप्येकान्ते । (साक्षेपम्) अथवा
किं तैश्चिन्तितैः । एतच्चिन्तां क्षणमपि परिहरन् पातकिनमिवात्मानं मन्ये ।
(इति कक्षात् पेटौ ततश्चीटीश्चाकृष्य विलोक्य सानन्दम्) अये ! कथमस्म-
दनुकूल एवासां प्रचयः । तथा हि—

हासो राजा रङ्गी

रक्षी, दशकादिपञ्चकान्ताश्च ।

एताश्चतसृषु जातिषु

दृश्यन्ते पारदौर्बल्यात् ॥

(संकलय्य हस्ते गृह्णन् सस्मरणम्)

अस्यायमौपदेशिको बलावलक्रमः । केचित्पुनरातिदेशिकाः सप्तचतुष्कादभिसंपद्यन्ते । औपदेशिका धर्माः सर्वतोऽप्यत्राभ्यधिकाः । तथा हि—

प्रष्टा कश्चित्प्रदाता तदुपरि तनिकस्तत्परः सक्रमोऽसौ
तस्मात्सार्वः प्रदाता विजयिनि विजयी प्रष्टरीतेऽप्यहीनः ।
प्रष्टा तिस्रः सयुग्मे अपि बत तनिकः पञ्च सार्वस्तु सर्वाः
पीडोगृहीत लाभं तमनुगुणमितो भ्रेषवान् स क्रमेण ॥

(सहासम्) उपस्थिते भ्रेषे वराकः संवाहकः स्मृतिपथमधिरोहति ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण पुरुषः पृष्ठतस्तं कण्ठे समालिङ्गति)

आलिङ्गितः—(सबाधम्) अरे रे कोऽयम् ?

मुञ्च मुञ्च विपणिवृषभ । (इति बाहू शिथिलयन् पश्यति)

द्वितीयः—रे विमर्दक ममापि नामात्र नाधिकारः ? तिष्ठतु ।

(इति तं मुक्त्वाऽपसरति)

विमर्दकः—(सानुनयम्) सखे दास्याः पुत्र संवाहक मर्षय मर्षय ।

अधुनैव स्मृतोऽसि । शतमायुस्ते । (इति तमनुसरति)

सं—(सकोपमिव) रे श्रोत्रियपुत्र ! मा मा स्पृश । ध्वंसस्व तावत् ।

वि—(साभिमानम्) रे रे तृतीयम्रोषिन् ! कः श्रोत्रियपुत्रः ? पिता ते
श्रोत्रियपुत्रः, भ्राता ते श्रोत्रियपुत्रः (इति संरभते)

(संभ्रमे विमर्दकक्षात् पतितं भाण्डं पश्यन्)

सं—(साश्चर्यम्) सखे कुत एतदद्य ?

वि—गणिकापुत्र ! किमलकेश्वरपुत्रोऽहमधुना संवृत्तः ?

सं—(विमर्दकमंसे समास्फालयन्) विनोदः खल्वसौ । तथ्यं ब्रूहि
किमियं वाजपेयदक्षिणा ?

वि—(आत्मानमास्फालयन्) रे विमर्दकोऽयम् । तादृशं न चेष्टते ।
किं तु मणिकारश्रेष्ठी कोटिसारो विपणौ विघूर्णितः । (इत्यर्धमुक्त्वा शेषं
चेष्टया कथयति)

आनन्दलतिका

६७

हाहारावागतानां किमिति किमिति रे चीतकृतिव्याकुलानां
 स्रंसद्धम्मिलमुक्ता-कनकगुणनिका-पादुकानूपुराणाम् ।
 अश्रुव्यस्तेक्षणानां त्वरितपदसमाक्रीणभूमीतलानां
 द्वारि द्वारि प्रतस्थे सममनु विकलः कामिनीनां समाजः ॥५८॥
 इत्यानन्दलतिकायां द्वितीय-कुसुमम् ॥२॥

[तृतीय-कुसुमम्]

अथो मुनीन्द्रादवगत्य भूपः
 समाधिविज्ञात-समस्तवृत्तम् ।
 निजानुरूपे प्रतिलब्धभावां
 सुतां स विज्ञाय परं तुतोष ॥१॥
 प्रलोभितेयं मदनानुजेन
 जहौ न धर्मं कुलजाङ्गनायाः ।
 रहोगताऽपीति मही-महेन्द्रः
 प्रियान्वितस्तां प्रशशंस रेवाम् ॥२॥
 प्रशस्य तां योग्यजनेऽनुरक्तां
 तन्मातुरङ्गे बहु लज्जमानाम् ।
 अचिन्तयन्मीलितलोचनोऽय-
 मानन्दसन्दोहभृतान्तरात्मा ॥३॥
 धनुर्धराणां धरणीपतीनां
 स्वयंवरव्याजसमाहृतानाम् ।
 महार्घरत्नैः कृतपूजनानां
 पुरः प्रदास्यामि समाय रेवाम् ॥४॥
 स्वयंवरव्याज-समागतस्य
 तमालनीलाम्बुदकान्तकान्तेः ।

योगीन्द्रवृन्दैरभिपूजिताङ्घ्रौ-

द्रक्ष्यामि पादौ कमलालयस्य ॥५॥

पीताम्बरं पीनसुदीर्घबाहुं

घनद्युतिं रत्नकिरीटमौलिम् ।

कृतार्थयन्तं कृपया जगन्ति

द्रक्ष्यामि किंस्मिन्निलयं रमायाः ॥६॥

यत्पादपद्मे बलभिन्मुनीन्द्र-

विरिञ्चिपञ्चाननचञ्चरोकाः ।

तदङ्घ्रिरेणुर्मम मूर्द्ध्नि किन्नु

किरीटरत्नं भविता कदापि ॥७॥

इतीव यन्मीलितनेत्रपद्मे

आनन्दनिस्यन्दितावाष्पविन्दुः ।

प्रफुल्लरोमप्रतिबुद्धभाव-

मन्तर्गतं तच्चरणं ननाम ॥८॥

अन्तर्गतं भूरिमनोरथेन

ददर्श तं मीलितलोचनोऽपि ।

कर्तुं समीहाशतसङ्कुलोऽपि

गुणानुवादं न जडः शशाक ॥९॥

तद्भावनोद्भूतदृढप्रमोद-

मास्वाद्य संकुलविलोचनोऽयम् ।

विमृज्य नेत्रं पुरवृद्धपाणिं

करेण संगृह्य बहिर्जगाम ॥१०॥

अथ तदिङ्कितमवधार्य मन्त्रिप्रवरः परिजनान् प्रति,

आहूय विप्रचरवन्दिमुखान्नयेन

संघोषय क्षितिप-नोवृत्ति सावधानम् ।

आनन्दलतिका

६६

रेवास्त्रयंवरकथां तदनु स्वपुर्यां
 भूपालयोग्यभवन्नानि भवन्तु रत्नैः ॥११॥
 आहूय ताण्डवविदः परिवादयन्तु (?)
 प्रोत्साहयन्तु हृदयानि सुवादयन्तु ।
 भेरी-मृदङ्ग-मुरजानह-कांस्य-वंशी-
 वीणा-पिणाक-शरमण्डल-डिण्डिमादीन् ॥१२॥
 आशास्तोरणपूरितास्तत इतो रम्भाः सकुम्भाः कुरु
 नानाचित्रवितानसंरचनयाऽप्याकाशमाच्छादय ।
 वेदो रत्नमयीं सहेमकलसां निर्माहि रे शीघ्रतो
 रच्यन्तां कुहकैर्विहायसि मनःप्रोत्साहिकाः प्रक्रियाः ॥१३॥
 ज्वालयन्तामगुरुणि हेमकलसाञ्छीखण्डपूर्णान् कुरु
 पाथोभिर्घनसारजैर्वहुतरैरासेचयैतां पुरीम् ।
 आभीरीर्नवनीत-दुग्ध-दधिभिः पन्थानमारोहय
 मालाकारसुतास्तथा सकुसुमा द्वारोपरि स्थापय ॥१४॥

इत्यादीनुपदिश्य द्वारावतीं प्रति लिखितपत्रौ वाचयति,

त्रिपुरहरविरिञ्चिध्येयपादारविन्दे
 जगदघहरणाय क्षमातलोद्द्योतधाम्नि ।
 क्षितितलपरिलम्बैर्मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिस्तेऽ-
 सुरमथन भुजिष्यो वेदयत्येष वृत्तम् ॥१५॥
 यदि मयि करुणा ते नाथ पूर्वाजितेन
 बहुजनिसुकृतेन त्वं तदा दीनबन्धो ।
 विरचय कुलमेषां दर्शनोत्कण्ठितानां
 पदनलिनरजोभिर्धूसरं मालवानाम् ॥१६॥
 नरकहर मुरारे केशिसंहारकारिन
 कलुषनिलयकंसध्वंससन्तोषदायिन ।

पदनलिनरजोभिर्भूषितं कारयैजं
तदिह निजशरीरं साधुजन्मैव मन्ये ॥१७॥

स्वयंवराय दुहितुः कृतोऽत्र

क्षमाधिपानां मयका समाजः ।

अपेक्षते त्वच्चरणारविन्दं

हविःपतीनामिव वीतिहोत्रम् ॥१८॥

त्वद्वर्त्मविन्यस्तविलोचनानां

मनोरथं पूरय तावकानाम् ।

भृत्यस्य बाञ्छापरिपूर्णं हि

करोति भर्ता कृपया न चान्यः ॥१९॥

इति वाचयित्वा द्विजवरेण तां प्रेषयित्वा सर्वमुपपन्नमिति नृपतौ
निवेदयति । ततः,

सुदीर्घतिलकालिकाः स्फुरितवक्त्रविस्फोरकाः

सुपीनघनगुम्फकाः कटिनिबद्धकट्यारकाः ।

दिशां मुखनिरीक्षकाश्चपलपाणिसंनर्तका

विशन्ति गुणपाठकाः प्रकटपादविक्षेपतः ॥२०॥

क्रियत्प्रकोष्ठं प्रविश्य,

अये विविधदुन्दुभिध्वनिघनारवे व्योमनि

नवारुणपताकया स्फुरितचञ्चलाशालिनि ।

सुमौक्तिकवरोलसन्निविडवारिधाराङ्किते

सधूमजलदावली किमिति दृश्यतां दृश्यताम् ॥२१॥

अन्यतोऽवलोक्य,

वयस्यकरसंमिलच्चपलपाणिसंनर्तकाः

प्रभूतमदनाकुला विविधभूषणैर्भूषिताः ।

अये नगरनागरीनयनचातुरीचञ्चला

व्रजन्ति रसिका इमे तत इतोऽपि यूनां गणाः ॥२२॥

अन्यतोऽवलोक्य, रे वयस्या एतद्वलोकनेन लोचनानि सफल्यन्तु
भवन्तः । पश्यत,

चञ्चरीकयुतचारुपङ्कज-व्याजतः सुवदनां स्तनकोकाम् ।

हंसकूजितरवां विशराङ्गीं नायिकामिव मनोज्ञवापिकाम् ॥२३॥

कुतः,

उत्फुल्लनवराजीवसुरभीकृतदिङ्मुखे ।

ध्रुमद्भ्रमरभङ्गारवित्रासितपत्रिणि ॥२४॥

हंस-सारस-दात्यूह-चक्रवाक-विलासिनि ।

स्फुटत-कुमुद-कल्लार-विराजिततरङ्गिणि ॥२५॥

वीचिविस्तीर्ण-शैवालकुचसञ्चयशोभिनि ।

भानुविम्बकृतोल्लाससरोजाननशालिनि ॥२६॥

तरङ्गरिङ्गणालोल-नालपाणिमनोहरे ।

निविडप्रणयाश्लेषि-कोकद्वन्द्वकुचान्विते ॥२७॥

अमलेन्दीवरद्वन्द्वविलोचनविराजिते ।

चञ्चरोककुलामोदिपुण्डरीकशुचिस्मिते ॥२८॥

कूलद्रुमसमालम्बिकपोतकलनादिनि ।

सरोवरपयःपूरे विहरन्ति वरस्त्रियः ॥२९॥

रे वयस्याः, पश्यत, पयसि दत्तपृष्ठा मुखरितकङ्कणनूपुरा निबद्ध-
श्रेणयो दीर्घिकातोयेषु सन्तरन्ति नागर्यः । तथाहि—

नीलेन्दीवरपङ्क्तयः पवनतः प्रोत्कम्पिताः कुत्रचिद्

नानावीचिविभङ्गिभिस्तरलिता नृत्यन्ति नालाः क्व च ।

काप्यम्भोविनिमग्नकण्ठनलिनश्रेणिः प्रफुल्लच्छदा

पाथोमज्जिततुङ्गकुञ्जरघटागण्डावली कापि च ॥३०॥

कुत्रापि कापि कामपि सरसिजोपरि दत्तकरामालोक्याह—

मधुकरेण युतं करमालि ते सरसिजोपरि धारय धारय ।

असितचित्रपिधानविलासितं कमलसंपुटकं रचितं त्वया ॥३१॥

अथ केनापि नगरयूना—

आनीयालिगणान्निवेश्य सहसा तोये गभीरे नया (?)
तत्रैतामपहाय कौतुकवशात् किञ्चित्ततो गच्छता ।
माने स्वेन कृतानि कातरतया चाट्टनि संजल्पता
स्मेरस्मेरमुखेण हन्त दयिताचाट्टक्तयो विश्रुताः ॥३२॥

अथ स एव तामाह—

यदि करोषि पणं शतचुम्बनं तदहमेव नयामि तटं न चेत् ।
समवलम्बय मानिनि पाणिना पृथुलकुम्भयुगं निजवक्षसि ॥३३॥
इति निशम्य वचः स्फुरिताधरा प्रियतमं कुपिता निजगाद सा ।
उचितमेव तवेदशभाषितं पयसि मज्जनमेव ममोचितम् ॥३४॥

इति रुषा मज्जितुमीहते, प्रियस्तां सानुनयमुत्तारयति ।

कापि— स्वच्छे वारिणि विस्मितां निजतनुं कान्तान्तिकं संश्रिता-
मालोक्यैव विघूर्णिशोणनयना सोत्कम्पविम्बाधरा ।
भू भङ्गयैव कपायितास्यमलिकप्रोद्भिन्नघर्मोद्गमा
तां धत्तुं सहसा जगाम सलिलं भ्रम्पाकुलाम्भोरुहम् ॥३५॥

अथ भ्रम्पावलोपितप्रतिविम्बिते पयसि तां विचारयन्तीं चिन्ताकुलामव-
लोक्य दयितस्तां प्रबोध्य स्मेरमुख आलिङ्गति । नागर्योऽपि करनिहित-
पयोभिस्तां सिञ्चन्त्य उच्चैर्हसन्ति ।

अन्यतोऽवलोक्य, अये,

गलत्कटतटस्थलीकलितपङ्कसन्दोहकः
करेणुकृतकौतुकः करभदत्तखेलाभवः ।
अयं हि करियूथपः स्तिमितवाग्भूमीचरो
भ्रमद्भ्रमरपंक्तिभिः पयसि लीन उन्नीयते ॥३६॥

अन्यतोऽवलोक्य—

अये, कलय कौतुकं कुहकचातुरीकल्पितं
सरो नलिनमण्डितं गगनमण्डलं गाहते ।

चलन्ति नलिनीदले कमलनाललुब्धा गजा
 प्रसन्ति वृषशावका महिषदन्तिशार्दूलकान् ॥३७॥
 फलन्ति पनसद्रुमा बदरदाडिमीनां फलै-
 द्विमासशिशुसूर्धनि द्रुम-मही-नदी-सागराः ।
 उदेति रजनीकरस्तिमिरमण्डिता मेदिनी
 पयोदघनमण्डली तदपि भानुबिम्बोदयः ॥३७॥
 करोन्द्र-कपिबालयोः शशक-शाव-शार्दूलयोः
 पदायुध-गरुत्मतोमृ-गयु-सिंहयोरेतयोः ।
 फणीन्द्रशिशु-भेकयोर्मनुज-रक्षसोः क्रुद्धयोः
 पदाहति-नखक्षतिध्वनिभिरावृता मेदिनी ॥३८॥

कियत्प्रकोष्ठान्तः प्रविश्य, अये बहुतरजनपदसञ्चरणसमवलोकितबहुल-
 कौतुकानामप्यस्माकमीदृशं न कापि दृष्टिविषयीभूतम् ।

पश्य पश्य—

मन्दं मन्दं पवनमिलनोत्कम्पिवाणीरवृन्दे
 वारं वारं ललितललनापाणिरज्यत्प्रसूने ।
 गुञ्जद्रुञ्जत-स्तवकविलसन्मुग्धरोलम्बपुञ्जे
 कुञ्जे कुञ्जे मधुरमधुरं गीयते कामिनीभिः ॥४०॥
 श्रुत्वा श्रुत्वा कुबलयदृशां गीतमानन्दितानां
 यूनां यूनां पुलकपटलैर्व्याप्तदेहावल्लोनाम् ।
 प्रेमस्यन्दिप्रबहलजलव्यस्तनेत्राकुलानां
 दीर्घीभूतस्तदनुचलतां शीघ्रगम्योऽपि पन्थाः ॥४१॥
 गानव्यस्ताननपरिलसद्दन्तमुक्तावलीनां
 गायन्तीनां मृदु मृदु चलत्पक्वबिम्बाधराणाम् ।
 खिन्नं वक्त्रं श्रमकवलितं सेवितुं बीजनेन
 व्यग्रा जाता चतुरचतुरा नागरश्रेणिरेषा ॥४२॥

पाणिन्यस्ताननपरिपतद्वे णिपुष्पन्धयाना-
 मुद्यद्वापीषवनमिलनामीलिनेत्रोत्पलानाम् ।
 अंसभूयद्वसनकलनव्यग्रपाणिद्वयानां
 पश्यन्त्येते निभृतनिभृतं कौतुकं कामिनीनाम् ॥४३॥
 केचित्तासां हृदयवसनं वीजनादुत्क्षिपन्ति
 केचित् स्विन्नं वदनकमलं पाणिना मार्जयन्ति ।
 केचित्तासां मणिगुणनिकां कम्बुकण्ठेऽर्पयन्ति
 केचित् स्पन्दैरपि विरहिताश्चित्रिता एव तस्थुः ॥४४॥
 कन्दर्पेण क्षुभितमनसः केचिदुन्मत्तभूता
 धीराः केचित् प्रणयचतुरास्ताः परीहासयन्ति ।
 धूर्ताः केचिन्नयनकलनादान्तरं भावमाहु-
 र्भक्ताः केचिद्वरिगुणकथामोदमुग्धा बभूवुः ॥४५॥
 कश्चिच्छ्रुत्वा यदुपतियशःस्मारिगानामृतानि
 हृष्यद्गोमा नयनविगलद्वारिबिन्दुः स्मितास्यः ।
 उत्फुल्लङ्गश्चकितचकितं कम्पमानः क्रमेण
 व्यस्तव्यस्तः पतति सहस्रोत्थाय भूयस्तथैव ॥४६॥

अन्यतोऽवलोक्य, अये, स्वयंवरसमाहूतक्षितिपतिनिवासाय निर्मित-
 पत्तनानि पश्य । अत्र हि मणिकिरणवारणविस्तारितविविध-चन्द्रातपतरल-
 शीतलसच्छायाविषन्नकरितुरगरथपदातिध्वनिभिरावर्जितनरपतिपरिचारक-
 परिचरण-शवलित-चामीकरकङ्कणनूपुरमिलित-मुरज-शरमण्डल-मण्डितगान-
 श्रवणनिमीलितहगन्ताः पुरन्दराः कियन्तः, कति वाऽमरावत्यः ।

तथाहि प्रतिपुरेषु,

नृत्यन्ती गणिकोर्वशी पुरवधूवक्तेन्दुहासः सुधा
 कोषः कल्पमहीरुहः परभृताः पारावताः किन्नराः ।
 निस्पन्दभूमरावलीबहुशतीनेत्रद्रुमो देवराड्
 मज्जत्स्त्रीमुखहेमपद्मनिचिता वापी च मन्दाकिनो ॥४७॥

ভট্ট-গুণবিষ্ণু-প্রণীত

ছান্দোগ্য-মন্ত্রভাষ্যম্

স্কটিশ চার্ট কলেজের প্রধান সংস্কৃতাপ্যাপক-

শ্রী দুর্গামোহন ভট্টাচার্য্য কাব্য-সাংখ্য-পুৰাণতীর্থ; এম.এ. সম্পাদিত

[মহামহোপাধ্যায় ডাঃ শ্রীযুক্ত গঙ্গানাথ বা, এম. এ., ডি. লিট্

মহোদয়লিখিত মুখবন্ধ-সংবলিত।]

সামবেদীয় কৰ্ম্মানুষ্ঠানে পাঠ্য বৈদিক মন্ত্রসমূহের ব্যাখ্যাশ্রক “ছান্দোগ্য-মন্ত্রভাষ্য” “গুণবিষ্ণুটীকা” নামে বঙ্গ ও মিথিলায় সুপ্রসিদ্ধ। এই ব্যাখ্যা এত প্রাচীন ও প্রামাণিক যে হলায়ুধ, সায়ণাচার্য্য প্রভৃতি বেদব্যাখ্যাতৃগণ তাঁহাদের ভাষ্যে ইহা হইতে অংশবিশেষ গ্রহণ করিয়াছেন। ইহাতে বিবাহ, অন্নপ্রাশন, চূড়াকরণ, উপনয়ন প্রভৃতি দশবিধ সংস্কার ও স্নান, সন্ধ্যা, শ্রাদ্ধ প্রভৃতি নানাবিধ গৃহকর্ম্মের উপযোগী মন্ত্রগুলি ব্যাখ্যাত হইয়াছে। প্রত্যেক মন্ত্রের আকর ও বিনিমোগ নির্দেশ করা হইয়াছে।

প্রকাশের পর অল্পকাল মধ্যেই পুস্তকখানি ভারতবর্ষ ও ইউরোপে সর্বত্র সমাদর লাভ করিয়াছে এবং বিভিন্ন ভাষার পত্রিকায় ইহার সুখ্যাতিমূলক সমালোচনা বাহির হইয়াছে।

মূল্য—সাধারণ-পক্ষে—৩৬০

পরিষৎসদস্য-পক্ষে—৩৮

প্রাপ্তিস্থান—সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ

১৭নং আর. জি. কর রোড, শ্রীমবাজার, কলিকাতা,

ও প্রধান সংস্কৃত পুস্তকালয়সমূহ।

অভিমত—

হিতবাদী—“কালের কুটিল গতিতে বেদাধ্যয়ন বিলুপ্তপ্রায়, ফলে বৈদিক মন্ত্রের বিকৃতিহেতু আমাদের ক্রিয়াকাণ্ডগুলি পাণ্ড হইতেছে।.....এক্ষণে গুণবিষ্ণুর গ্রন্থ প্রকাশিত হওয়ায় অনেক সন্দেহের মীমাংসা হইল। যাহারা বিশ্বদ্বন্দ্বকে মন্ত্রপাঠ করিয়া যথাযথভাবে শাস্ত্রীয় কর্ম্মের অনুষ্ঠান করিতে ইচ্ছা করেন, তাঁহাদের পক্ষে ও পুরোহিত-গণের পক্ষে এই গ্রন্থ অবশ্য দ্রষ্টব্য।”

সুনেতে পুস্তক বিক্রয়

সাংখ্যদর্শনের আত্ম পরীক্ষায় পাঠ্য—

পতঞ্জলির যোগসূত্রবৃত্তি—(মণিপ্রভা টীকা, হিন্দী ও বঙ্গভাষানুবাদ, সূত্রপাঠ ও সূত্রানুক্রমণিকা সহিত) মূল্য—১৥০ স্থলে ১৮০

কাব্যের মধ্য পরীক্ষায় পাঠ্য—

কিরাতার্জুণীয়ারম্—(মূল, অমর, বাচ্যান্তর, অল্পভালকার-নির্দেশ, মল্লিনাথটীকা, হিন্দী ও বঙ্গভাষানুবাদ, বিস্তৃত সমালোচনা ও গ্রন্থকার-জীবনকথা সহ) মূল্য—৩০ স্থলে ২৮০

পুস্তক-প্রাপ্তির ঠিকানা :—

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ

১৭নং আর. জি. কর রোড, শ্যামবাজার, কলিকাতা।

স্বল্পমূল্যে পুরাতন সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ-পত্রিকা

বর্তমানে চতুর্বিংশ বর্ষ চলিতেছে। পূর্বের কয়েক বর্ষের অল্পসংখ্যক পত্রিকা এখনও সম্পূর্ণভাবে পাওয়া যাইবে। সভ্যগণের সুবিধার জন্ত নিম্নলিখিত মূল্যে পুরাতন পত্রিকা এখনও দেওয়া হইতেছে। শীঘ্রই মূল্য বৃদ্ধি হওয়ার সম্ভাবনা। এ বিষয়ে সভ্যগণের দৃষ্টি আকর্ষণ করা যাইতেছে। যিনি যে বৎসরের পত্রিকা ক্রয় করিতে ইচ্ছুক সেই বৎসরের পত্রিকা বর্তমানে সম্পূর্ণ পাওয়া যাইবে কিনা পূর্বে পত্রদ্বারা জানিয়া নিলে ভাল হইবে।

১ বর্ষের পুরাতন পত্রিকা—	৩৮
২ বর্ষের " " (একসঙ্গে)	৫৥০
৩ বর্ষের " " (")	৮৮
৪ বর্ষের " " (")	১০৮

Reg. No. C. 1073

Vol. XXIV, No. 3]

१८६३ शकीये आषाढे]

[July, 1941

[२४श-वर्षस्य ३य-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,

Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद् आगामिनी मासिक-सभा १३४८
वङ्गाब्दीय-सौरभाद्रस्य (१५) नवम-दिचसे कुजवासरे सायं
षड्वादनतो भविष्यतीति तत्र परिषत्-सभ्यानां संस्कृतभाषा-
ध्यायिनामध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया ।

आलोच्य-विषयाः—

- १ । कार्यविवरण-पाठः नूतनसभ्यनामकीर्तनञ्च ।
- २ । आनुमानिकायव्ययनिर्द्धारणम् ।
- ३ । प्रबन्धस्य पाठः ।

सूचीपत्रम्

	पृष्ठम्
१ । सुभाषितानि	४१-४२
२ । भगवद्गीता	४३-४७
३ । मन्त्रविचारः—एम. वि. सम्पत्कुमाराचार्यः	४७-४९
४ । ग्रन्थनिकषः	४९-५१
५ । द्विपुष्कर-शान्ति-तत्त्वम्—	

डाः श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणः, पि-एड्च.डि. ५२-५६

६ । मणिमञ्जूषा—एम. के. रामनाथ शास्त्री ६-१६

७ । आनन्दलतिका (पत्नीसहायेन कृष्णनाथ-कविना *८६-८६

विरचिता) श्रीयुक्त-दीनबन्धु-साहित्यशास्त्रिणा सम्पादिता ।

[*द्रष्टव्यम्—प्रमादात् आनन्दलतिकायाः पूर्वप्रकाशितेऽंशे ६५-८८ पृष्ठ-
संख्यास्थले ८१-१०४ पृष्ठसंख्या मुद्रापिताः ।]

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।-

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

July,	}	१८६३-शकीये आषाढे	}	Vol. XXIV
1941		२४श-वर्षस्य ३य-संख्या		No. 3

सुभाषितानि*

गणेशः

दोर्मौलद्वन्तखण्डः सकलसुरगणाडम्बरेषु प्रचण्डः

सिन्दूराकीर्णगण्डः प्रकटितविलसद्भाल-शुभ्रांशुखण्डः ।

कण्ठस्थानन्तदण्डः स्मरहर-तनयः कुण्डलीभूतशुण्डो

विघ्नानां कालदण्डः स भवतु भवतां भूतये वक्रतुण्डः ॥

भास्करस्य

रुद्राणीदत्तपञ्चाङ्गुल-घुसृणघनीभूतसीमन्तभङ्गा

सङ्गीता सिद्धसङ्घैरुपहरतु हितं हारिहेरम्ब-शुण्डा ।

ऊर्ध्वप्रक्षेप-केलिभूत-सुरपुरीचन्द्रशालाग्रनृत्यत-

पौलोमी-मुक्त-हाहारव-चकित-सुराधीश्वरारब्धपूजा ॥

अकवरीयकालिदासस्य

* कलिकाता-विश्वविद्यालयाध्यापक-श्रीयुक्त-यतीन्द्रविमलचतुर्धुरोण-संस्कृताया
हरिभास्कर-कृत-पद्यामृत-तरङ्गिणीतः समुचितानि । स० सा० प० स०

श्रीरामः

बालक्रीडनमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रहता
ताते काननसेवनावधि कृपा सुग्रीवसख्यावधि ।
आज्ञा वारिधिवन्धनावधि यशो लङ्केशनाशावधि
श्रीरामस्य पुनातु लोकवशता जानक्युपेक्षावधि ॥

सूर्यः

देवीं सम्पन्नरागामुषसमनुसरन पद्मिनीसङ्घसङ्गी
भूदेवेन्द्रद्युतीनां प्रसभमनुदिनं द्वावयन दर्पमुच्चैः ।
अत्यन्तं रञ्जयन्तीं निजकरनिचयैर्वारुणीं सेवमानो
भानो मानोन्नतानां तदपि सुमनसां वन्दनीयोऽसि चित्रम् ॥

भास्करस्य

प्रालेयानां करालाः कवलितजगतीमण्डलध्वान्तजाला-
स्त्रात-स्वर्लोकपाला विदलदरुणिमक्षिप्त-बालप्रवालाः ।
विश्लिष्यत्कोकबाला-ज्वरहरणभवत्कीर्तिपूरैर्जटाला
व्योमव्याप्तौ विशालास्तव ददतु मुदं भास्वतो भानुमालाः ॥

पण्डितराजस्य

वेणी

गङ्गा रिङ्गत्तरङ्गावलि-बहलकरैः स्फारशृङ्गार-तुङ्गैः
कालिन्दीं काल-भङ्गैर्दिनकरतनया सापि तां तर्जयन्ती ।
गर्भे सारस्वताम्भोऽरुणगुणसुभगं संविधाय प्रयागे
जाने युध्यन्त एताः स्वजलगत-वपुर्मुक्तिदानाभिमानात् ॥

राजवर्णनम्

अङ्गीकृततितिक्षः सेङ् गुणी निष्ठापरो यथा ।
मृषिस्तथा विजयते श्रीरामो राजसत्तमः ॥
'रोरी'त्येतदसिद्धञ्चेत् सिद्धञ्चे'द्वशि चे'ति किम् ।
मनोरथः कथं सिध्येद्रामचन्द्रकृपां विना ॥

लक्ष्मणस्य

भगवद्गीता

(१)

“गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पञ्चनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥”

भगवद्गीताया गीतात्वेन प्रसिद्धिर्हि प्रथमं भगवता बादरायणेन वा गानमुखेन प्रवर्तनेनैव, अथवा गानक्रमेणैव भगवतो नारयणात्स्वयं निर्गमेण । सति चैवं भगवद्गीताया भागवतत्वं वैयासिकत्वं वा निश्चसितन्यायेनैव भगवतो मुखान्निर्गताया अपि पौरुषेयत्वेऽपि वेदसमानयोगक्षेमं प्रामाण्यं वेदतुल्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वेन च न विरुद्धं भवति ॥

सति चैवम्—“सततं कीर्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते” इति ततेन, “ततं वीणादि-वाद्यं स्यादि”ति वचनसिद्धवीणादि-वाद्यविशेषैः साकं कीर्तनमार्गस्य मुख्यं स्थानं भगवद्गीतेति फलति । वीणादिवाद्यानि हि साम्प्रतं स्वतन्त्रवाद्यत्वेनोपयुज्यमानानि संगीतप्रधानानि साहित्यस्य लेशतोऽप्यवसरं न ददते इति तत्परित्यागेन मौखिकं गानं साहित्यप्रधानमेवात्र वीणादीनां सहकारितामात्र उपयोजनेनार्हतीति “सततमि”ति वाक्ये ततस्य साहित्य-कोटौ निक्षेपेणावगम्यते । साहित्यप्राधान्ये हि गानस्य कीर्तनत्वं भवति, नान्यथा । सति चैवं गीता सुगीता कर्तव्येति कीर्तनप्रसङ्गेषु गीताया उपयोगेनैव गीताया गीतात्वमभिव्यज्यत इति सूच्यते, तथा करणेन हि—न केवलं साहित्यशास्त्राणि, किन्तु सङ्गीतशास्त्राण्यपि विस्तरेण प्रवर्तितानि सत्यं चरितार्थानि । इदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—किमन्यैः शास्त्र-विस्तरैरिति ॥

विस्तरेण प्रवर्तितानि हि शास्त्राणि—

“पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”

इति निर्दिष्टानि चतुर्दश विद्यास्थानानि, आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वाद्युपवेदैस्साक-
मष्टादश विद्यास्थानानि वा । एतेष्वेव सर्वेषामपि दर्शनानामन्तर्भावः ।
“साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे
विद्धि नानामतानि वै ।” इति निर्दिष्टेषु पञ्चस्वेवास्तिकदर्शनानि सर्वाण्यन्त-
र्भवन्ति । तत्र चतुर्दश विद्यास्थानानि वेदेष्वन्तर्गच्छन्ति ॥

साङ्ख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतानि तु पौरुषेयाणि कथञ्चनांशतो वेद-
मूलत्वेन वेदेष्वन्तर्भवन्ति । भगवन्मुखाद् भागवतवरिष्ठबादरायणमुखाद्
वा निर्गतानि तानि श्रुतित्वेन प्रमाणतामर्हन्ति, पुराणपदेन धर्मशास्त्रपदेन
वा चतुर्दशविद्यास्थानेषु प्रवेशं प्राप्यन्ते । तत्र “पञ्चरात्रस्य वक्ता साक्षाद्
नारायणः स्वयमिति नारायणकर्तृकत्वे प्रतिपादितेऽपि तत्र नारायणस्य
स्वतन्त्रं कर्तृत्वमवगम्यत इति ये मन्यन्ते, तन्मतदृष्ट्या पौरुषेयत्वेनैव
तस्य प्रामाण्यम् । भगवद्गीतायास्तु विषये—“या स्वयं पद्मनाभस्य मुख-
पद्माद्विनिःसृते”ति स्वयं गीताया अप्रयत्नेन लीलान्यायेनैव निश्चितवदा-
विर्भाववर्णनाद् वेदतुल्यत्वम्, वेदमूलकत्वं वा स्वीकर्तव्यमिति विज्ञायते ।
तथा च पाञ्चरात्राद् भगवद्गीतायाः विशेषोऽप्यवगम्यत इति मत्वैव तत्र तत्र
“भगवद्गीतासूपनिषत्सु” इति भगवद्गीताया उपनिषत्त्वेनापि गणना दृश्यते ॥

विश्वसिमः—उपनिषत्तुल्यभगवद्गीताया मध्यमणिकल्पाया मध्यपातेनैव
महाभारतमपि “भारतः पञ्चमो वेद” इति वेदत्वेन परिगण्यते तत्र तत्र ।
भारतन्तु वस्तुगत्या न वेद इति “स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमिति भारतवचनेनैवावगम्यते, इति
वेदतुल्यत्वेनैव वेदत्वं तत्र स्वीकरणीयम्, इति स एव न्यायो भगवद्गीतायामपि
बादरायणाभिमतमिति जानीमः । अत एव ब्रह्ममीमांसायां “स्मर्यते च”
इत्यादिसूत्रेषु भगवद्गीता स्मृतित्वेनैव प्रमाणं मत्वा सर्वैरप्याचार्यैरुदाह्रियते ।
“ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव वेदविद्भिर्विनिश्चितम्” । इति भगवद्गीतायामेव ब्रह्मसूत्राणा-
मप्युल्लेखस्तु विशेषतोऽत्रानुसन्धानमर्हति । सर्वथा तु—वेदतुल्यत्वेनैव
पद्मनाभस्य मुखात् स्वयं निर्गताया अपि भगवद्गीतायाः प्रामाण्यम् ॥

पाञ्चरात्राद्यागमानां तु यत्र नारायणः साक्षात् कर्ता, तत्र न वेदत्वेन प्रामाण्यमिति स्वीकर्तव्यम् । यतः—“साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ॥” इति दर्शनगणनावसरे वेदाः पाञ्चरात्रादिभ्यः पृथक्क्रियन्ते । विभागवाक्यानि हि विभाजकतावच्छेदकधर्मभेदमपेक्ष्यैवात्मानं लभन्त इति सर्वविदितमिदम् । वेदतुल्यत्वेन प्रामाण्यं तु स्मृतिन्यायेन यत्र वेदाविरोधः, तत्रैव भवति, यत्र तु विरोधस्तत्र न भवतीत्यंशतः स्मृतित्वमंशतोऽस्मृतित्वमिति स्वीकर्तव्यं समापतति ॥

अयमेव न्यायः साङ्ख्य-योगादिविषयेऽपि । इयान् विशेषः—यत्साङ्ख्ययोगावंशतोऽनुमानस्यैव मुख्यं प्रामाण्यं मन्येते, अंशतस्तु वेदस्य । अत एव साङ्ख्यकारिकायाम्—दृष्टवदानुश्रविक इति धर्मस्यानुश्रविकत्वेन दृष्टवैलक्षण्यं प्रतिपादितमुपपद्यते । पाञ्चरात्राद्यागमस्य तु—अंशत आगमिकत्वम्, अंशतो वैदिकत्वमिति । न्यायविस्तरादयः सौगताहृत-चार्वाकादिदर्शनानि च न कुत्राप्यंशे वैदिकत्वं मन्यन्त इत्येव मत्वा “साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येनानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ।” इति दर्शनगणनाप्रसङ्गे बादरायणाचार्येण तन्मध्ये स्थानं प्रापितानि ॥

सति चैवम्—साङ्ख्यादिदर्शनान्यंशतः प्रमाणानि, इति मत्वा सर्वांशे प्रमाणतां नार्हन्ति, इति निरूपणार्थमेव ब्रह्ममीमांसायां तत्र तत्र प्रथम-द्वितीयाध्याययोः साङ्ख्यादिदर्शनानां प्रामाण्यं प्रक्षिप्यते कारणस्वरूपादि-निर्णये ॥

सत्यं साङ्ख्यादिप्रक्रिया अपि तत्र तत्र वेदेषूपलभ्यन्ते, तथापि साङ्ख्यादिदर्शनेष्वपि तासां तात्पर्यमित्येकैवावान्तरवाक्यार्थमालोचनायामेव भवति प्रतीतिः, न तूपक्रमोपसंहारादिसमन्वयपर्यालोचनावसरे गति-सामान्य-पर्यालोचनावसरे वा । वेदवाक्यार्थ-निर्णये चैकवाक्यतापद्धतिः, मीमांसक-पद्धतिर्वैव निर्णायिका, न त्ववान्तरवाक्यमात्रप्रामाण्यपद्धतिः, यां हि साम्प्रतिकाश्रितविमर्शकपद्धतिरिति, अधुनातनपद्धतिरिति वा मन्यन्ते ।

अत एव ब्रह्ममीमांसायाम्—तत् समन्वयात् (1-1.4) इति समन्वयः=उप-
क्रमोपसंहाराद्यवगतैकवाक्यता, “गतिसामान्यात्” (1-1-10) इति गतिसामान्यं
वा=सर्वेषां वेदान्तानामेकार्थपर्यवसानं वा वेदान्तवाक्यप्रामाण्ये मुख्यं हेतु-
रिति मन्यते । तत्र तत्र सन्निग्धवाक्यार्थनिर्णये वाक्यशेषस्यैव निर्णायकत्वं हि
पूर्वोत्तरमीमांसयोरुभयोरप्येकरूपमेव स्वीक्रियते । तथा च साङ्ख्याद्येकैक-
दर्शनपर्यालोचनेन यद्विज्ञायते, तत्सर्वं सर्वेषां वेदानां पर्यालोचनेन विज्ञायते ॥

अयमाशयः—साङ्ख्यादिदर्शनानामेकैकमवान्तरवेदवाक्यं मूलं मन्यते,
वैदिकदर्शनस्य तु सर्वं वेदा मूलमिति मन्यते । अत एव—“साङ्ख्यं योगं”
इति पूर्वोक्ते श्लोके—वेदा इति बहुवचनान्तं वेदपदम् । सति चैवं
साङ्ख्यादिदर्शनानि क्षुद्राण्युदपानस्थानानि, वेदास्तु समुद्रस्थानानि—इति,
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥”

इति न्यायाद् वैदिके दर्शने विज्ञाते दर्शनान्तराणां वैतथ्यमेवेति फलति ।
अयमेव न्यायो भगवद्गीतायामपि योजनीयः—यत्रापि तत्र तत्रावान्तर-
वाक्यमात्रपर्यालोचनेन साङ्ख्यदर्शन एव तात्पर्यम्, योगदर्शन एव तात्पर्यम्,
पाशुपतदर्शने पाञ्चरात्रदर्शने वा तात्पर्यमिति केचन मन्यन्ते, भाष्य-
कारास्तु भगवद्गीतायाः सर्वस्या एकवाक्यतापद्धतिमनुसृत्य वैदिके दर्शने एक-
त्रैव पर्यवसानं मन्यन्ते । सति चैवं गीतायाः सम्यगध्ययनेन शास्त्रविस्तरा-
स्सर्वस्य गतार्था भवन्ति, इति सुष्ठूक्तम्—किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः—इति ॥

अत्र पञ्चनाभस्य मुखपद्मादिति भगवतः पञ्चनाभपदेन निर्देशेन तु
वयमवगच्छामः—यत्, “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति
तस्मै” इति वाक्यसिद्धौ ब्रह्मादिक एव क्रमो भगवद्गीताया अपि मुख्यः, य
एव च क्रमो ब्रह्मपदस्थाने स्वस्य सखायं पार्थमभिषिच्य पार्थद्वारोपदेश-
क्रमेणाप्याहृतो भगवता गोपालनन्दनेन । अतो ब्रह्मण इव पार्थायोपदेशोऽपि
गुरुपरम्पराक्रमाधिगम्यैव भगवद्गीता, न तु लिखितपाठादिक्रमेणेति परमं
रहस्यमपि सूचयति—इति ॥

अत्र हि वाक्ये :—शास्त्रविस्तरैर्वन्यत्वविशेषणेन यानि किल दर्शनानि भेदे पर्यवस्यन्ति, तानि न गीताया मुख्यार्थतामहन्ति, किन्त्वभेदपरमेव दर्शनं गीताया मुख्योऽर्थ इति गम्यते । सति चैवं भगवद्गीताया वेदानां वा साङ्ख्येन योगेन पाशुपतेन पाञ्चरात्रेण चैकवाक्यताकरणेन विवरणं केषाञ्चन भाष्यकाराणां न वादरायणाभिमतमिति विशदमवगम्यते ।

इदमेवाभिप्रेत्य—“साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।” इति वेदानां ततः पृथक्करणम् । सर्वथा तु सर्वेषां शास्त्राणामध्ययनेन लभ्यं प्रयोजनं सर्वमपि गीताया अध्ययनेन गानविधयाऽध्ययनेन वा भवति, येन गन्धर्वशास्त्रस्यापि गीतायामन्तर्भावो निश्चीयते इति सुष्ठु कीर्तितं माहात्म्यं गीतायाः—

“गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥” इति ।

मन्त्रविचारः

[निबन्धकः—यम्. वि. सम्पत्कुमाराचार्यः]

यदि मन्त्रः श्रद्धयोच्चार्यते, तर्हि तस्मिन्स्त्येव शुभं फलमिति केषां चिदभिप्रायः । मन्त्रोच्चारणे त्ववश्यं श्रद्धा स्यादपि च फलेऽपि विश्वास-स्यात्तदात्वे फलमवश्यं भवत्येवेत्यन्येषामाशयः । मन्त्रमुच्चारितुं केषां वास्य-धिकारः, सर्वेषामप्यस्ति वा स्वरूपयोग्यतेत्युक्तौ, द्विजेभ्य इतरेषां नास्त्यधि-कारः, स्त्रीजनस्यापि नास्तीति महर्षिभिरेव निश्चितम् । यतः “स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्” इति श्रुतिः । उपनयनसंस्कारात्प्राग्द्विजानामपि नास्त्येवा-धिकारो मन्त्रोच्चारणाय । किंतूपनयनात्प्राक् स द्विज इति नोच्यते च । मन्त्र इति वेदेषु स्थितानाम् अनुष्ठेयार्थप्रकाशकानां वाक्यविशेषाणां नामा-न्तरमिति सामान्येन वक्तुं युज्यते । एते च मन्त्रा ब्रह्मक्षत्रियवैश्यैर्जातकर्म-संस्कारादारभ्य सर्वेष्वपि संस्कारेषूपयुज्यन्ते । यदि मन्त्रेषु विश्वास-

स्स्यात्तर्हि, प्रथमतो भारतीयसर्वशास्त्राणामपि मूलस्तंभवत्स्थितेषु वेदेष्व-
वश्यं विश्वासो भवेत् । अर्थादास्तिकानामेव वेदेषु विश्वास इति पर्यवसितम् ।
केचन द्विजास्तु वेदेष्वपि न विश्वसन्ति, नापि मन्त्रेषु । तेषां यथा कथं-
चित्स्वकर्मसु मन्त्रानुच्चरन्त्येव । केवलमन्त्रोच्चारणेन फलसिद्धिरस्ति वेति
विचिकित्सायां तत्राभिप्रायभेदास्सन्ति । केचन मन्त्रोच्चारणेन केवलेनैव
फलसिद्धिरिति स्वाभिप्रायं प्रकटयन्ति । प्रायशोऽयमेव सिद्धान्तोऽपि । यतः
“मन्तारं त्रायत इति मन्त्र” इति तल्लक्षणम् । मन्त्र उच्चारयितारं रक्षतीत्यर्थः ।
सिद्धान्तविषयमनन्तरं विचारयामः । अभिप्रायभेदान्कथयामश्च । अपरे
चार्थज्ञानसहितस्य तदूरहितस्य वापि मन्त्रस्योच्चारणेन तुल्यमेव फलमिति
स्वमतं कथयन्ति । इतरे च फलप्राप्तिविषये यद्यस्यर्थज्ञानं, तदात्वे, अधिक-
फलसिद्धिः, अन्यथाऽल्पमेव फलमित्यभिप्रयन्ति । अत्र विषये, बहु-
जनाभिप्रायस्त्वेवम्, अर्थमभिजानन्त्यः कोऽपि मन्त्रमुच्चरति चेत्तस्यैव
फलप्राप्तिर्नान्येषामिति ।

इदानींतनाः शूद्रादयः केचन वेदमधीयते । मन्त्रानप्युच्चरन्ति । तेषां
नास्त्यधिकारो वेदाध्ययनार्थम् । किमुत मन्त्रोच्चारणाय । तेषां मन्त्रो-
च्चारणेन नैव फलप्राप्तिः । यथा—लोके तावत्कलेकूटरस्यान्यस्य वा कश्चना-
धिकारोस्ति । यदि स किमप्यादिशति तदा तद्वचनस्य गौरवमस्ति । फलमपि
संभवति । तद्वचनानुरोधाज्जनानामाचरणमेव फलं तद्वचनस्य । यद्यस्मा-
दृशास्तद्वाक्यमेव वदन्ति तर्हि तत्र न किमपि फलम् । तद्वदेव मन्त्रोच्चारण-
विषयेऽपि, येषामधिकारोऽस्ति तेषामेव फलसिद्धिर्नान्येषाम् । अनधिकारिणां
मन्त्रोच्चारणं त्वस्मादृशजनानामाज्ञेन निष्प्रयोजनाय भवति । तदस्तु यथा
कथं वापि । वयन्तूपनयनादिसंस्कारेष्ववश्यं मन्त्राणामर्थं विवृणुयाम ।
इत्थमाचरणेन बहुजनानां कर्मणि श्रद्धा वृद्धिमापद्येत । केवलमन्त्रोच्चारणे-
नेदानींतनानां कर्मसु, मन्त्रे च विश्वासो नाधिकं दृश्यते । अद्य वर्तमानाऽ-
ल्पीयसी श्रद्धापि कालान्तरे हीयेत । ततोऽवश्यमर्थ उपदेष्टव्यः । आर्य-
समाजादिषु तैर्विधीयमान-कर्मसंबन्धिनानां सर्वेषामपि मन्त्राणाम् अर्थः कथ्यत

एव । यदि वयमपि ताननुकुर्मस्तदा कर्मण्यद्य वर्तमाना भक्तिर्विश्वासश्चाधिकौ भवत इति मदीयो विश्वासः । समग्रस्य वेदस्यार्थाध्ययनं तु कष्टतममेव । तत्र न कापि विप्रतिपत्तिः । किन्तु मूलमात्रं वेदमभ्यस्य यदि नार्थं जानाति कोऽपि जनस्तर्हि “स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदान्न विजानाति योर्थ”मिति वल्लिप्रयोजनो भवति स जनः । वेदस्यार्थस्तथा तिष्ठतु । वरेण्य-मन्त्राणां केषांचनाप्यर्थाध्ययनमत्यावश्यकं सर्वेषामपि द्विजानाम् । अस्य कृतेऽस्मत्पुरोधसो महतीं श्रद्धां, कष्ट-बाहुल्यं च वह्युः । अस्मत्-पुरोहितानां मध्ये, अर्थज्ञानशून्याः केवलमन्त्रोच्चारका एवाधिकतरा दृश्यन्ते । अस्य च गीर्वाणभाषाज्ञानबाहुल्याभाव एव कारणं भवेत् । श्रमसाध्येऽप्यर्थबोधे तैरेव पुरोधोजनैस्तेषां कर्तव्यमिति बुद्ध्या बद्धादरै-र्भवितव्यम् । अर्थबोधनं तैरेव कार्यमिति अधिकजनाभिप्रायः । इतर-स्थलेष्वपि पुरोधस एवार्थमुपदिशन्ति । कतिपयवर्षादारभ्यास्मत्पाठशालासु, वेदविद्यार्थिनां काव्यान्यपि नियमेन पाठ्यग्रन्थरूपेण नियमितानि । काव्य-पाठश्च बहुधास्मिन्निषये जनोपकारको भवति । महान्तो विपश्चितः पुरोधसश्च तेषां विश्रामकालेष्वेकत्र मिलित्वा मन्त्रार्थमुपदिशेरन्महाजनेभ्यः । अनु-दिनमपि कालत्रयेऽप्यनुष्ठेयमानस्य संध्यावन्दनस्यैवार्थमजानन्तो वयं किमन्यत्कतुं प्रभवेम ॥

अतः परीक्षासमितिभिर्वा, राजकीयाधिकारिभिर्वा, काव्यपाठवन्मन्त्रार्थ-पाठोऽपि नियमेन पाठशालास्वध्येतव्य इति नियमः कार्यः । तेऽपि सम्यग्विमृश्यैतं विषयं यथाशीघ्रं तथैव कुर्वन्तीति सुहृदं विश्वसिमः ॥

ग्रन्थनिकषः

१ । नवद्वीपमहिमा—श्रीजितेन्द्रियदत्त—श्रीफणिभूषणदत्ताभ्यां सम्पा-दितः । नवद्वीपमहिमकार्यालयात् श्रीमद्दामियगोपालदत्तेन प्रकाशितः । प्राप्तिस्थानम्—दि बुक्कोम्पानी लि., ४-३५, कलेजस्कोयार, कलिकाता ।

स चायं महिमा नवद्वीपस्य श्रीश्रीमन्महाप्रभोः कृष्णचैतन्यस्य प्रादुर्भावात् प्रभृति प्रवर्तमानः परत्र काले नवद्वीपं वङ्गानां तीर्थस्थानमकरोत् । कालश्चास्य न्यूनातिरेकतः पञ्चशतानि वर्षाणामितीतिहासविदः प्रतिपद्यन्ते । ततः परतः कालादेवानेके भक्ता ज्ञानिनः साधकाश्च क्रमेण प्रादुर्भूय नवद्वीपस्य महिमानमहीनमतन्वन । इत्येवंप्रायं वृत्तजातमत्रोपात्तं ग्रन्थकृता वङ्गभाषामयेऽस्मिन् ग्रन्थे ।

त इमे वृत्तान्ता अद्य यावद् विक्षिप्तयेतस्ततः समुपनिबद्धा अपि धारावाहिकतया सुशृङ्खलया रीत्या नैकत्र समाहृता इति तन्न्यूनतापरिजिहीर्षयायं प्रयासः प्रबन्धोर्नूनं प्रशंसार्ह एवेति नास्ति कश्चित् संशयावकाशः । नवद्वीपभूषणानां तावतामेव साधकानां भक्तानां ज्ञानिनाञ्चात्र साकल्येन संकलनमभूदिति विश्वसिमः ।

इदमत्रानिच्छयापि वक्तव्यम्—योऽयं नवद्वीपमहिमा ग्रन्थकृता वङ्गभाषयोपनिबद्धः, तस्यैतस्य हेतुभूता महात्मानो बाहुल्येन संस्कृतभाषाभिज्ञास्तस्या एव संस्कृतभाषाया अधीति-बोधाचरणप्रचारणैस्तं महिमानमुदपादयन्निति यदि नाम संस्कृतभाषयाऽप्यस्योपनिबन्धः स्यान्नूनं सहृदयानां वङ्गीयानामन्यदेशवासिनाञ्च सुखाय भवेदिति । यथा पाश्चात्यादि-विद्वदुपनिबद्ध-ग्रन्थो विश्वकोषादयश्च (ये तावदस्य ग्रन्थकर्तृरूपजीव्यभूताः) अल्पीयसामेवाङ्गलभाषाभिज्ञानां वङ्गीयानाञ्च बोधायोपपद्यन्ते, तथायमपि वङ्गानामेव बोधविषयो विषयान्तरेष्वक्रमेण संकुचतप्रचार एव तिष्ठेदिति ।

२ । श्रीकलकत्ताविश्वनाथ-पञ्चाङ्गम्—ज्योतिर्विद्वद्भूषण-पण्डित-श्री-जयनारायणशिवकुमारमिश्र-प्रकाशितम् । प्राप्तिस्थानम्—१५६ ए मुक्ताराम बाबु प्रिन्ट । कलिकाता ।

अधिगतमस्माभिः प्रतिवर्षमिवास्मिन्नपि वत्सरे नागराक्षरमुद्रितं वङ्गेतरविषयविदितया रीत्या सम्पाद्यमानं तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करणात्मकं

३य-संख्या]

त्रिपुष्कर-शान्ति-तत्त्वम्

५१

यथोक्तनामकं पञ्चाङ्गरत्नम् । विद्वद्वयैः सम्पादकमहोदयैः क्रियमाणमिदं
गणनादावभ्रान्तमेव स्यादिति विश्वसितुमर्हामः । अस्योत्तरोत्तरं प्रचार-
बाहुल्यं काम्यते ।

साहाय्य-प्राप्तिः

परिषद्ः साधारणकोषे पत्रिका-सम्पादकस्य महामहोपाध्याय-श्रीमदन्त-
कृष्ण-शास्त्रिमहोदयस्य सहधर्मिणी सौभाग्यवती श्रीमती लक्ष्मीदेवी
रूप्यकाणां द्वे शते दत्तवतीति स्वकीया ढक्काऽगत्या स्वयमेव ताड्यते ।

त्रिपुष्कर-शान्ति-तत्त्वम्

[निबन्धकः—डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणः]

इति मतस्य-पुराणम्^१ ।

“शान्तिदीपो”क्त-ग्रहपूजाविधि“प्रहयागतत्वे”ऽनुसन्धेयः । दिक्पालपूजा

“जलाशयोत्सर्गतत्वे”ऽनुसन्धेया । तत्रायं विशेषः—

“गणेश इन्द्रो वह्निश्च^२ यमो निम्नृ^३तिरेव च ।

पाशी वायुः कुवेरश्च शम्भुर्ब्रह्माप्यनन्तकः ॥

दुर्गा पृथ्वी क्षेत्रपाल ईशानो गणनायकः ।

स्वस्वस्थाने सुरेन्द्राद्या दुर्गेशान्यां कुरन्तरे ॥

क्षेत्रपालो वह्नि^३कोणे प्रेतरिष्टविनाशने ।”

इति बौधायनीयदर्शनात्, आदौ मण्डलस्थेशाने गणेशपूजनम्, आज्यतन्त्रो-
पक्रमसंहारात् । वराहसंहितायाम्—

१ Ms. पुराणाच्च ।

२ Ms. वह्निश्च ।

३ Ms. वह्निश्च० ।

लौहं यमं समारोप्य राजतं धर्ममेव च ।
चित्र^१गुप्तं तु सौवर्णं पुष्करं ताम्रनिर्मितम् ॥
लौहादीनामभावे तु वालुकाप्रतिमा अपि ।
पूजयित्वा तथा हुत्वा रिष्टान्मुक्तो भवेन्नरः ॥

तेषां स्थापनपात्रादिनिर्णयस्तु—तत्रैव,

ब्रीहिप्रपूरिते पात्रे^२ लौहे^३ वैवस्वतं यमम्^४ ।
कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेद्विधिमन्त्रकैः ।
तिलप्रपूरिते पात्रे ताम्रे देवं निरञ्जनम् ।
शुक्लवस्त्रेण संवेष्ट्य स्वस्वमन्त्रेण पूजयेत् ॥
यवप्रपूरिते पात्रे कांस्ये तु चित्रगुप्तकम् ।
पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेन्मन्त्र^५पूर्वकम् ॥
गोधूम^६पूरिते पात्रे रैत्ये^७ पुष्करपू^८रुषम् ।
धूम्रवस्त्रेण^९ संवेष्ट्य स्वस्व(fol 3b)वर्णेन पूजयेत् ॥
पञ्चामृतेन सं^{१०}प्रोक्ष्य विधिना स्वस्वमन्त्रतः ।
पञ्चोपचारैर्नैवेद्यैः पूजयेद्भक्तिभावतः ॥

लोहादिप्रतिमाभावे वालुकाप्रतिमा । उक्तपात्राभावे मृन्मयपात्रम् ।

“स्वर्णादीनामभावे तु मृत्पात्रं विनियोजयेत्”

इति मतस्यमुक्ते । तिथ्यादीनां पात्रप्रतिमयोरभावान्मध्यघटे पूजनम् ।

तथा च वराहः—

तिथिं वारश्च नक्षत्रं स्वस्वमन्त्रविधानतः ।

गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैर्वलिभिस्तथा ।

प्रत्येकं स्तुतिभिर्देवान् पूजयेद्भक्तिभावतः ॥

1 Ms. ति ।	2 Ms. पात्रे repeated.	3 Ms. लौह ।
4 Ms. यमः ।	5 Ms. no न्त ।	6 Ms. न ।
7 Ms. वेत्ये ।	8 Ms. पु ।	
9 Ms. नेण ।	10 Ms. no सं ।	

यमप्रभृतीनां प्राणप्रतिष्ठाविधिर्वराहसंहितायाम्—

यां यीं यूं यमस्य प्राणा इति मन्त्रः^[प्र]पूजने ।

धां धीं धूं धर्मराजस्य चां चीं चूं^१ चित्रगुप्ततः ॥

पां पीं पूं^२ पुष्करस्यैव तिथ्या^३दीनां यथोक्ततः ।

धर्मराज नमस्तुभ्यं कालदण्डधर प्रभो ।

वैवस्वत नमस्तेऽस्तु प्रेतरिष्टं व्यपोहय ॥

धर्म त्वं धर्मरूपोऽसि निरञ्जन महाविभो ।

सर्वभूतदयानाथ प्रेतरिष्टं व्यपोहय ॥

यममन्त्री चित्रगुप्तो विधातृमन्त्रिसम्मतः ।

प्रेतरिष्टिप्रशमनं कुरु देव नमोऽस्तु ते ॥

धूम्रवर्णो बृहत्कायो वज्रकण्टकदण्डधृक् ।

खचारी पृथुदण्डमौनी शान्ति कुरु नमोऽस्तु ते ।

तिथ्यादीनां तु यथायथमूह्यमिति ।

शान्तिहोमं ततः कुर्याद्रिष्टदोषोपशान्तये ।

इति बौधायनीयात् शान्तिहो (fol. 4a) म आवश्यक^४कः । तस्यानुष्ठानं
वराहसंहितायाम्—

कुशण्डिकोक्तविधिना वह्निं संस्थाप्य वेदवित् ।

चरुञ्च श्रपयेत्तत्र जुहु^५यात्तदनन्तरम् ॥

महाव्याहृतिभिः पूर्वं पञ्चवारुणमन्त्रकैः ।

तत्रायुतं तदर्धं वा सहस्रं^६ वा शतं तथा ॥

होमदानं तथा कृत्वा मुक्तो भवति नान्यथा ।

वैकङ्कोडुम्बराश्वत्थैः प्रत्येकाष्टोत्तरं शतम् ॥

१ Ms. चु ।

२ Ms. पु ।

३ Ms. धेत्यु ।

४ Ms. स्य ।

५ Ms. हू ।

६ Ms. श्र ।

त्रिगुणाश्च (?) त्रिकं तच्च पुष्करे विहितं^१ स्मृतम् ।

एकया समिधाऽन्यत्र तिलव्रीहियवैश्चरुम्^२ ।

एकैकं तिलसंयुक्तं दर्भेण^३ परिवेष्टितम् ॥

आज्येन समिधा चैव तिलैश्च चरुणा तथा ।

शान्तिहोमं तथा कुर्याद्विष्टिदोषोपशान्तये ॥

रिष्टान्मुक्तो भवतीत्यर्थः । 'त्रिकं' त्रिकमिति (?) संख्यायाः ।

अग्नौ तत्तन्मूर्तिध्यानार्चनपूर्वकम् वराहसंहितायाम्—

पाद्यादिभिस्तथाऽभ्यर्च्य देवमग्नौ च भावयन् ।

स्वस्वमन्त्रेण प्रथमं यमराजञ्च होमयेत् ॥

यमाय त्वेति मन्त्रेण यथाशक्ति विधानतः ।

वैकङ्कतसमिद्धिश्च यमहोमं समाचरेत् ॥

धर्मो विश्वस्येति धर्मराजमावाहयेत्ततः ।

यथाश्वत्थसमिद्धिश्च धर्मराजं च होमयेत् ॥

चित्रावसोः स्वस्तीति चित्रगुप्तं प्रणम्य च ।

उडुम्बरेन्धनेनैव चित्रगुप्तञ्च होमयेत् ॥

क्षीराहुतौ मन्त्रं विशेषयति जा^४वालः

यमेन दत्तं मन्त्रेण क्षीराहुतिं शतं ततः^५ ।

यमप्रीतिकरं दद्यात् (fol. 4b) प्रेतरिष्टोपशान्तये ॥

पुनर्व्याहृतिभिर्मन्त्रैः क्षीरेणैव तु होमयेत् ।

प्रीतये धर्मराजस्य शतमष्टोत्तरं तथा ॥

चित्रावसोः सचित्रमिति प्रेतरिष्टोपशान्तये ।

क्षीराहुतिशतेनैव होमयेच्चित्रगुप्तकम् ॥

यमादीनाञ्च तृप्त्यर्थं शतं मन्त्रैः स्व^६कैस्ततः ।

तिलव्रीहियवैः सिद्धैः^७ पिष्टकैरेव होमयेत् ॥

1 Ms. द्वितितं । 2 Ms. no म् । 3 Ms. न ।

4 Ms. या० । 5 Ms. त । 6 Ms. स । 7 Ms. सिन्धैः ।

अत्र षष्ठचक्षुरेव नेष्टो विशेषाभिधानात् । तथा तत्रैव । ॐ त्वामग्ने
पुष्करादद्यं मथ सर्वाणि मन्थतमुन्ध्रो विश्वस्य वाग्यतः स्वाहा ।

इति मन्त्रेण पुष्कर-पुरुषं होमयेत्ततः^१ ।

तिलाज्यकुशदुग्धेन पिष्टकैश्च शतं शतम् ।

अस्याज्यतिलदुग्धकुशपिष्टकहोमे एक एव मन्त्रः ।

तिथिन्क्षेत्रवाराणां यथामन्त्रैः स्वकैः स्वकैः ।

प्रीत्यर्थं होमयेत् प्राज्ञः सहस्रं शतमेव वा ॥

एषां मन्त्रा यथायथमनुसन्धेयाः ।

ग्रहदिक्पालदेवानां क्रमाद्धोमं समाचरेत् ।

स्वैः स्वैर्मन्त्रैः समिद्धिश्च यथाशक्ति विधानतः ॥

एषां मन्त्रा यथायथमूह्याः ।

अत्र देवपदे[न] गणेश-दुर्गा-पृथिवी-क्षेत्रपाला उच्यन्ते । तेषामपि
होमः । एतदवसरे^२ चतुर्दशवलिदानं कार्यम् । वराहः

होमान्ते वलिमन्त्रैस्तु चतुर्दशवलीन हरेत् ।

वलिहीनोपयज्ञी यः स विघ्नैरभि^३भूयते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वलिं दद्याद्यथाविधि ।

भक्तं मासञ्च सगुडं सुप(fol. 5a)योमधुशोणि^४तम् ।

समादाय ततः शान्तिं वलिं^५ दद्यादनुक्रमात् ॥

पूर्वोक्त-गणेशादिक्षेत्रपालादीनां चतुर्दशानामुक्तस्थानेषु वलिं दद्यादिति
शेषः । तत्र मांस-शोणि^६त-पदेन अजमांसशोणि^७ते गृह्यते । “आजं
मांसञ्च राहवे” इति मतस्य-पुराणीय^८-ग्रहाणां वलिप्रकरणोक्तत्वात् ।
केचित्तु मांसशोणितयोः सामान्यग्रहणान्मतस्यादीनामाहुः,

१ Ms. त । २ Ms. शरे । ३ Ms. पि ।

४ Ms. नि । ५ Ms. लि । ६ Ms. तन ७ Ms. नि ।

८ 93,20, l. 14 p. 275 of the Vangavasi ed, v. r. अज्ञा-
मांसञ्च... The complete line is— शनैश्चराय कृशरामजा ० ।

“पिषितं^१तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषमि”त्यमरदर्शनात् । वलिदान-
मन्त्रास्तु पश्चालिखिष्यामः (?) । एतदनन्तरं वराहसंहितायाम्—

होममेवं समासाद्य महाव्याहृतिभिः पुनः ।

दृष्टमग्निं समासाद्य पूर्णहोमं समाचरेत् ॥

अग्निपुराणम्—

वस्त्रभाज्यं कुशं दुग्धं पुष्पं दूर्वाक्षतं तिलम् ।

सुवर्णं नारिकेलञ्च दद्यात् पूर्णाहुतौ द्विजः ॥

इति । एतद्व्यदानानन्तरम्—

“मूर्धानं दिव”मन्त्रेण संस्त्रवेण च धारया ।

दद्यादुत्थाय वै पूर्णां नोपविश्य कदाचन ॥

इत्यग्निपुराणीयम् । अद्भुतसागरे—

तिलान्^२ सुवर्णं गाञ्चैव दद्याद्विष्टोपशान्तये ।

तिलगोहिरण्यदानमावश्यकम् । धान्यदानञ्च ।

अन्यधान्यं^३ तिलञ्चैव स्वर्णं दद्याद्विजातये ।

प्राशनं मार्जनञ्चैव “कश्यपस्य”^४ ततः क्रमात् ॥

दक्षिणाञ्च ततः कृत्वा आशीर्वादं^५ समाचरेत् ।

रुद्राध्यायं सामगानं कृत्वाऽल्लिङ्गा(fol. 5b)वधारणम् ॥

‘प्राशनं’ चरोः ‘मार्जनं’ वामदेव्यगानम् । मार्जनं शान्तिदीपिकायाम् ।

चतुरः स्वस्ति पयः पञ्च षड्विष्णोर्द्वादश देवताः ।

अष्टौ शान्तीः^६ प्रकुर्वीत महापातक^७ नाशनम् ॥

“कर्मन्ते भोजयेद्विपानि”त्यादिपुराणाद् ब्राह्मणभोजनमवश्य^८मेव ।

इति वन्द्यघटीय-श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-विर-
चितं त्रिपुष्कर-शान्तितत्त्वं समाप्तम् ॥

१ Ms. no तं । २ Ms. ना । ३ Ms. धान । ४ Ms. श्य ।

५ Ms. अशिवादी । ६ Ms. शान्ति । ७ Ms. पतक । ८ Ms. अवस० ।

मणिमञ्जूषा

६

सं—(सपरितोषम्) सम्यक्कृतं वयस्येन । (पुरो विलोक्य) अये
भद्रभूतिप्रमुखा इत एवाभिवर्तन्ते वेशतः । तदावामपि सभां प्रविशावः ।

वि—तथा । (सर्वे सभां प्रविश्य यथायथमुपविशन्ति)

चेटः—(बहिरेव तिष्ठन् परिश्रममभिनीय) यावदुपवेष्टुमिच्छामि,
तावत्कोऽपि कितवः समायाति । (इति सखेदं तदभिमुखश्चलति)

(ततः प्रविशति सविमर्शः कुमारः)

कुमारः—अहो समयोचितसन्दर्भसंविधानचातुरी काममञ्जर्याः । एवं
किल सा न्यरूपयत् —

स्वर्वेश्यां द्रुहिणोऽन्वभून्मुररिपू रेमे च गोपीशतै-

र्निःशङ्कं समदूढुषत्तिपुरहा दारान्मुनीनां बहून् ।

ब्रजे दाशसुतां पराशरमुनिर्व्यासोऽनुजप्रेयसी-

मत्रिर्हन्त मृगीं न कश्चिदपतद् धर्मोऽप्रतीपः किल ॥

(आकाशे लक्ष्यं बध्वा) अविनीते ! अचिरादेव विनेतुं त्वामयमिह
तादृशैः संगच्छते ।

चेटः—(उपसृत्य) आर्य ! समवेता भानुका दीव्यन्ति ।

कुमारः—(स्वगतम्) अये ! प्राप्तोऽस्मि द्यूतसभाम् । (प्रकाशम्)
भद्र ! परिश्रान्त इव लक्ष्यसे, तदपि मामपरिचितमनुप्रवेश्य विश्रमिष्यसि ।
(इति सुवर्णमेकमर्पयति)

चे—(सप्रणाममञ्जलिना गृहीत्वा) इत इत आर्यः । (उभौ
परिक्रामतः)

(सभायाम्)

अध्यक्षः—विमर्दक ! बन्धकान्निशतं गतमेव ।

वि—(सोत्प्रासम्) आस्तां त्रिशतमन्यूतम् ; गृह्यतामेतत् (इति
सुवर्णसञ्चिकामध्यक्षं प्रति प्रास्यति)

अपरः—(विमर्दकं प्रति) रे ! स एष सुवर्णगर्वो नाम, यदेवमेतदध्यक्षं
प्रति प्रास्यसि ।

संवाहकः—रे ! किमोजायसे ? किमनेन तेऽपराद्धम् ?

वि—(साभिमानम्) शतं वा सहस्रं वा तृणाय मन्यते विमर्दकः,
न त्वमिवार्थकल्यवर्तमतिगणयति ।

अन्यः—(सान्तर्हासमपवार्य) भवतु किञ्चिदुत्तेजयामि । (प्रकाशम्)
ओजस्विन ओजायन्ते, न खल्वन्येनेवानेन देवितुं कण्ठसूत्रमददतीं कुटुम्बिनीं
प्रत्योजायितम् । (इत्यपरं संवाहकं चावेक्षते)

अपरः—(सरभसं चीटीरुदस्यन्नुत्थाय) रे रे भीरुक ! वाचाट !
मोटयिष्यामि ते करोटिम् ।

सं—(छुरिकामाकर्षन्नुत्थाय) अरे ! अद्यायं न भवसि ।

(इत्यभिपतति)

(सकलकलं सर्वं समुत्थाय बाहुपाशैरावध्य निवर्तयन्ति)

चेटः—इत इतोऽभिवर्ततामार्थः ।

कुमारः—(सपरितोषं स्वगतम्)

सावलेपवचनोपसेचनां स्वादुसात्त्विकशतोपदंशानाम् ।

चेष्टितामृतभरीं विदेविनामापिबन् किमहमन्य एव वा ॥

(इति सभां प्रविशति । सर्वे साश्चर्यकौतुकं पश्यन्ति) ।

चेटः—द्वारे प्रतिपालयामि (इति निष्क्रान्तः) ।

अध्यक्षः—(दृष्ट्वा स्वगतम्) अहो धीरोदात्ता आकृतिः । (संनिकृष्य
सस्मितम्) स्वागतं प्रणयाय । इत आस्यताम् ।

(इत्यासनं दर्शयति)

कुमारः—(स्मितमधुरमुपविशन्) ननु प्रणयिनोऽप्यर्हन्ति विनोद-
क्षणविघ्नकारिणमप्येतं जनमन्त्रासनेनाभिनन्दयितुम् ।

अ—अनतिलङ्घनीयोऽयमकारणमित्रस्य प्रणयः । (इत्युपविशति,
सभ्याश्च यथायथमुपविशन्ति) ।

कु—आर्य ! वयमपि कुतूहलिन एव विनोददर्शनेषु ; तन्निवर्तता-
मप्रत्यूहमक्षोत्सवः सुहृदाम् ।

अ—प्रक्रान्तं पञ्चवीरकमिति तदेवानुवर्ततां वा ?

कु—(सविमर्शम्) तत्र द्विहासकं त्रिहासकं वा समाद्वियते ? (विमर्दकः सशिरःकम्पमभिनन्दति, अन्ये सकौतुकं परस्परं मुखमवलोकयन्ति)

अ—अत्र प्रथमः प्रक्षुण्णः । अस्तु स एव । (सभ्यान्वीक्षते, सभ्या देवनमनुवर्तयन्ति)

कलय. विभज. पृच्छाम्येष. दत्तं मया भोः.

विस्तृज तनिकयामि. क्षेमकस्यावतारः ।

कलभरदशकोऽयं. श्रेषवानेष मन्दः.

प्रलप शठ हठात्त्वं. स्फोटकं स्फोटयामि ॥

(इति सभ्यवर्चांसि क्षणमिव शृण्वतोर्ध्यक्षकुमारयोः)

अ—(प्रविशन्तं पुरुषं दृष्ट्वा सान्तरवज्ञं बहिः) समवैतु भवान् ।

संवाहकः—(अध्यक्षसंज्ञापितः) एतु (स्वस्थानं दर्शयति) ।

पु—मय्यर्थपतौ महान् बहुमानस्ते (इत्युपविश्य दीव्यति) ।

कु—विचित्रा लोकप्रकृतिः ।

अ—(अपवार्य) अर्थपतिरिति यथार्थनामायमर्थमत्तः ।

कु—ज्ञायते । आस्तामेतत् । अथ वरगुणेषु को वाऽपहीयते चण्डवर्मणि ?

यदभिषेणयतेऽप्यस्मै कन्यामङ्गराजो न दित्सति ।

अ—क्रूरप्रकृतिषु तदेकापत्यो महाराजः कथमिव लभतां विस्त्रम्भम् ?

कु—किमचिरादापतिष्यति राजलोकः सर्वतः साहाय्याय ?

अ—कः सन्देहः (इत्यालपन्तावध्यक्ष कुमारौ तिष्ठतः)

(गोष्ठ्यां कलकलः)

अर्थपतिः—(सगर्वम्) किमर्थपतिना स्पर्धसे द्ररिद्रवाचाट ?

(श्रुत्वा संनिकृष्टयोरध्यक्ष-कुमारयोः कुमारोऽन्यं दृष्ट्वा स्मयते)

अर्थ—(दृष्ट्वा सरोपसंरम्भम्) किं शिक्षयसि रे ! धूतकर्म स्मित-
व्याजेन ? आस्तामयमशिक्षितो वराकः, त्वयैव तावद्विदग्धेन देविष्यामि ।

कु—(सावष्टम्भम्) वयमप्यापतितं नापरिहार्यं परिजिहीर्षामः ।

अ—(अर्थपतिं प्रति सध्रूक्षेपम्) किमिति संग्रभते भवान् । यदि कुमाराय रोचते, दीव्यतु ; अकाण्डताण्डवं पुनर्न मृष्यामः ।

अर्थ—(कुमारदत्तदृष्टिं विमर्दकं प्रति) अद्यावतीर्णा इमे बलदेवाः । तत्संविभागः क्रियताम् ।

विम—(स्वगतम्) अभिनन्दनस्मितमन्यथा संभावयत्ययं मूर्खः । (प्रकाशं कुमारं प्रति) इदं स्थानमास्यताम् ।

कु—(विमर्दकस्थाने निषद्य) एष रुक्मिणो वचनमनुसरामि (इति देवितुमारभते) ।

संवा—जितमत्र कुमारेण ।

विम—(हस्तेन हस्तमामृद्न) तूष्णीमास्व । (इति संवाहकं साकूतमीक्षते)

अन्यः—किं जितमिति मन्यते कुमारः ?

कु—निर्णयः किल सङ्गमपेक्षते । स यदि न कञ्चिद् भ्रेषिणं मन्यते ।

अन्यः—अस्ति भ्रेषः । सोऽपि तृतीयः । तद्विभज्यतां भ्रेषिणा पणः ।

अध्य—अर्थपते ! भवता ननु प्रष्टव्यः—भ्रेष उपपाद्यतामिति ।

अन्यः—उपपन्नेनोपपत्तिं पृच्छत्यर्थपतिः, विभजत एव । (सोन्मेषमीक्षते) ।

अर्थ—(सकोपवैलक्ष्यम्) धूर्त ! दुर्विदग्ध ! द्रष्टासि फलमस्य ।

(इति सुवर्णभाण्डमध्यक्षेऽर्पयति) (सर्वे विदेवनमारभन्ते)

(नेपथ्ये)

परिणतिमुपयति दिवसे परिसरवेशविनिःसृतः समीरः ।

मदमन्थरमिह नगरे परितो बलते विलासीव ॥

अध्य—(समन्तादवलोक्य) अहो परिणतप्रायो दिवसः । (गोष्ठीं प्रति) आर्याः ! अद्यैतावताऽऽस्ताम् । भद्रभूते ! यथायथं विभज्य पणबन्धम् । (कुमारं प्रति) मुखरयति प्रणयः । सहैवावस्थानमावयोरद्यास्मद्भवने । न व्यर्थयन्ति प्रार्थनां प्रणयिनः ।

कु—(विमृश्य) तथा । नगरविलोकनाय मुहूर्तमनुज्ञातुमर्हति ।

अध्य—यथा रोचते । विमर्दक ! यथाभिलाषमनुवर्तनीयः प्रापणीयश्च
भवन्नं कुमारः ।

विम—तथा ।

कु—(खगतम्) अन्तर्निविष्टानङ्गेषु कण्टकानुद्धरेऽमुना ।

उपायाः कण्टका एव कण्टकोद्धरणे यतः ॥

(प्रकाशम्) सखे विमर्दक ! साधयावस्तावत् ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

—०—

तृतीया यवनिका ।

(ततः प्रविशति शिष्यः)

शि—(श्रममभिनीय) कष्टं खल्विदं गुरुहृदयावगाहनं नाम ।

यतः—अवश्यं वक्तव्यं न खलु न वदत्यल्पवचनैः

प्रसादो वाचं न कचिदपि जहाति स्फुटतरः ।

गभीराप्येषार्थैर्गुरुभिरतिगाधेव बहुभिः

कथञ्चिज्जानामि प्रकृतमभिजातैरभिनयैः ॥

प्रत्यहमपररात्र एव शय्योत्थायं व्यापृतस्य मे विश्रान्तिसमयोऽयमित्यता
कालेन भवतीति यत्सत्यं गुरुपुत्रं विमर्दकमेव मन्ये धन्यमवधूतनियन्त्र-
णम् । (ऊर्ध्वमवलोक्य) अये निशाकरोऽयमस्तशिखरशेखरीभूतः ।
कुतोऽद्यापि न दृश्यते विमर्दकः ? अथवा चोरस्येवानियतकालमस्यागमनम् ।
किमिति प्रतीक्षे (निष्क्रान्तः) ।

(प्रविश्य)

विमर्दकः—(सकौतुकम्) यथाकुमारनिदेशं निर्वर्तितमेव सर्वं मया । तथा
कृतनिश्चयः कुमारस्तथैव प्रवर्ततेति नास्ति मे दृढो विश्वासः । अथवा चौर्य-
मित्यतो न परावत्स्यति । यतः—

चौर्यं नाम स्वरूपेण स्वतो लज्जाकरं सताम् ।

फलमूलप्रभावात् तदेव प्रीतिकारकम् ॥

तद्यावदुपकरणानि संविधास्ये । (इत्यपवरकं प्रविशन् श्रवणमभिनीय)
अये ! प्राप्तः कुमारः (इति चोरोपकरणान्युपनयति) ।

(प्रविश्य)

कुमारः—लोकहितमभिसन्धाय चौर्येऽपि प्रवृत्तः क्षत्रधर्मं नैव खल्वह-
मुलङ्घयामि । तत्कनु खलु स्याद्विमर्दकः । (परितः पश्यति) ।

विम—(उपसृत्य) विजयतां कुमारः । सज्जान्युपकरणानि ।

कु—(सोत्साहम्) सखे उपनयोपकरणानि ।

वि—(नाख्येन सर्वाण्युपनीय दर्शयन् गायति)

पद्मगास्यमेतदिदं पुरुषशीर्षकं

मानसूत्रमेतदिदं दीपभाजनम् ॥

सन्दंशकोऽयमियं भ्रमरकरण्डी

योगचूर्णयोगवर्तिकादिकमिदम् ॥

यात एव सोऽपि शीतदीधितिस्तलं

जातमेतदखिलमेव निद्रया वशम् ॥

लिम्पतीव तिमिरमङ्गमाशु जृम्भितं

वर्षतीव चाञ्जनं तु गगनमण्डलम् ॥

कुमारः—(साञ्जलिबन्धम्)

कर्णीपुत्र ! कार्यसिद्धिं देहि मे प्रभो

कनकशक्ते ! सर्वतोऽपि पाहि पाहि माम् ॥

(इत्युभावभिवन्देते)

कु—सखे ! गच्छ, नगरोपान्तजीर्णोद्याने दर्शयितासे ।

वि—शिवाः सन्तु पन्थानः । इयं सा राजवीथी ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्तौ)

(राजवीथ्यां चोरः परिक्रामन् निपुणतरं निरूप्य)

चो—इदमेव मणिकारश्रेष्ठिनो लुब्धेश्वरस्य भवनम् । विमर्दकमुखा-
द्विदितं च मया सायमद्य विदर्भाधिपतेर्विष्णुराताद्विशतिसहस्रं दीनाराणा-
मागतं निवेशितं च प्रासादान्तरायसपेटिकायामिति । तदत्रैव साधयामि ।

(इति परितो वीक्ष्य उरगास्येन सन्धि कोणे कृत्वाऽन्तः पश्यन्) अये
ज्वलति प्रदीपः । भवतु, पश्यामि कोऽपि लक्ष्यवेधी जागर्तीति । (इति
सन्दंशके समासज्य पुरुषशीर्षकं सन्ध्यन्तरावेश्य विविधं विचेष्टयन् दृष्ट्वा)

अये न कोऽप्यत्र । अथवा योगवर्तिकयापि परीक्षे ।

(इति वर्तिकां प्रज्वालय प्रभामन्तः सञ्चारयन् दृष्ट्वा)

कथं पन्नगशतप्रदर्शिकापीयं न स्वकार्यं करोति ?

(विमृश्य सोन्मेषम्) हन्त ! प्रभान्तरावेधः । तन्निर्वापयामि दीपम् ।

(इति करण्डमपावृत्य भ्रमरं विसृजति) अये शाक्यभिक्षुक इव तमसा-
ऽनेन निर्वाणो दीपः । नीरन्ध्रं तमः ।

(इति पुनर्वर्तिकाप्रभां सञ्चार्य पश्यन्)

अहो ! कति पन्नगाः ! पन्नगभूषणोऽपि पश्यन्निमान्निभमियात् ।
किं पुनरन्यः । विशेषतः श्रेष्ठी । सर्वथा न कोऽपि जागर्ति ।

(अन्तः प्रविश्य दीपमुद्धास्य दृष्ट्वा सुप्तजनमध्ये योगचूर्णं विकीर्य)

हन्त ! सिद्धं समीहितम् । इतो याममात्रं नैव चेतयेतैषः ।

(सोपानेन प्रासादमधिरुह्य चिरात् सभाण्डो निर्गतः)

न केवलं दीनारसञ्चिका, सापि सारमहती नीवी चेयम् ।

(सानुशयम्) कथं पुनरीदृशीमपहाय जीवेदयं लुब्धेश्वरः ? अथवा
लोभफलमेतत् । मुषितकं कचिन्निधास्ये ।

(इति सभाण्डः परिक्रम्य पश्यन्) कथं प्रकाश इव ? (खङ्गमाकृष्य
निरूपयन्) कथं काप्यबला तरुणी च ।

(ततः प्रविशति काचिद्युवतिः)

यु—(दृष्ट्वा सभयम्) कथं कोऽपि चोर इव (तत इतो निलीयते) ।

चो—(स्वगतम्) कष्टम् ! षोडशवर्षदेशीया कापि सीमन्तिनी दृष्ट्वा
मां भीतभीता निलीयते । न युक्तं भीरुजनं भीषयितुम् । तदेवम् ।
(प्रकाशम्) भद्रे, मा भैषीः । पश्य मां स्वभ्रातरमिव । अलं सम्भ्रमेण ।
(सदयम्)

कासि वासु कं नु यासि, वद चञ्चलाक्षि
सहजातोऽयमिति मे । कासि * * * यासि ।
अपिहितमधुना भवनम्, कबलितमखिलं भवनम्,
तमसा दारुणमयनम् । कासि * * * यासि ।
तटिदिव जलधरपटले, घनतरतमसि निशीथे,
भासि साधिव बहुभूषे । कासि * * * यासि ।
अनुचितमेष न कुरुते, समुचितमेव तु कुरुते,
वरतनु दयते ननु ते । कासि * * * यासि ।

युवतिः । (सगद्गदम्) आर्य ! कुबेरदत्तस्य कन्या कुलपालिकानामास्मि ।
अभिरूपवराय मां प्रतिश्रुत्य पिता मे पुनरर्थलोभादन्यस्मै दित्सति, तदमङ्गल-
यसहमाना वञ्चयित्वा स्वजनं बाल्याभ्यस्तेन वर्त्मना तमेव प्रणयपात्रं
धनमित्रं सङ्केतिताऽभिसरामि । तन्मां मुञ्च, गृहाणैतद्भूषणभाण्डम् ।

(इति चोरहस्ते षट्वस्त्रपिनद्धमर्पयति)

चो—(स्वगतम्) इहत्यमेव मां मन्यत इव । (भाण्डं गृहीत्वा प्रकाशम्)
एहि साधिव त्वां नयेयं प्रियावसथम् । याहि पुरः ।

यु—(अनुसरन्तं चोरं परावृत्य परावृत्य पश्यन्ती पुरः परिक्रामति) ।

(नेपथ्ये कलकलः)

चो—(दूरे दृष्ट्वा) कथमभिपतति दीपालोकपरिलुप्यमानतिमिरभारं
यष्टिकृपाणपाणि नागरिकबलमनल्पम् । (वेपमानां कन्यकामवलोक्य) भद्रे !
मा भैषीः, अस्ययमसिद्धितीयो मे बाहुः । (विमृश्य) अपि तु मृदुरयमुपाय-
स्त्वदपेक्षया चिन्तितः—शयेऽहं भावितविषवेगविक्रियः । त्वयाऽप्यमी वाच्याः ।
निशि वयमिमां पुरीं प्राप्ताः । दष्टश्च ममैष नायको दर्वीकरेणामुष्मिन् सभा-

आनन्दलतिका

*८६

पुण्यैः पूर्वजनुःकृतैर्नयनयोरार्त्तिश्चिराद्वार्यता-
मेकस्यां पुरि वीक्ष्यतां त्रिजगतीलीलायितं कौतुकम् ।
नाना-नीवृत्ति सञ्चरन्ति रसिका द्रष्टुं मनोवाञ्छिता-
न्येकैकं किल तत्र तत्र ललितं पश्यन्ति ते वा न वा ॥४८॥

(सभ्र भङ्गम्) अरे पामराः, किमेतान्यपहाय परियुध्यमानमृगगणा
नवलोकयथ । तथाहि—

माकन्दे विहरन्ति कोकिलगणाः पद्मेषु पुष्पपन्धयाः
श्रीखण्डे फलितेऽपि हन्त नलिनीनालेषु हंसोत्कराः ।
राकाशीतकरे चकोरनिवहा वैदग्धहीना इमे
निम्बेष्वेव विनोदिनो बलिभुजस्तेनैव धन्या हि ते ॥४९॥
कश्चिद्रज्जयति चोत्तमेषु कतिचिन्नीचेषु च प्रायश-
श्चित्तं मज्जति यस्य यत्र नियतं कृत्यं हि तस्यैव तत् ।
अन्योन्याहितदृष्टिसाचिवदनं संनर्तितभ्रूलतं
साकूतं यदमी हसन्ति गुणितस्ते वज्रपाताः सताम् ॥५०॥
भूपाला इह नाकनायकनिभाः कन्दर्पलीलाहता
दक्षिण्यैर्बलविक्रमैश्च यशसा यैः पूरिता मेदिनी ।
विद्वांसोऽपि विचक्षणाः क्षितितले वन्द्या गुणप्राहका
एते यान् कथयन्ति साध्विति सुखं जीवन्ति तेऽन्ये मृताः ॥५१॥

(इति तान् बलान्निवार्यान्यतो गत्वा) अहो तरुणतररम्भातलसम्भृत-
पयःपूरितचित्रितकनककुम्भपरितोविरचितमण्डला मठाभितो विलिखिताः
स्वर्नाथवारवनिता इव युवत्यस्तापसतनयाः । तथाहि—

वन्यप्रसूनपरिकल्पितकर्णपूरा
रुक्षालकैर्विकलितेक्षणनीलपद्माः ।
वृक्षत्वगाकुलितपीनपयोधराग्राः
क्षीणाः कठोरतपसा हृदयं दहन्ति ॥५२॥

आ. १२ (क)

नालङ्कृता तनुलता धनहीनवृद्धैः
 केनापि नैव रचितः पृथुकेशपाशः ।
 भ्रूभङ्गिशालि नयनं न मनाक् तथापि
 चित्तं हरन्ति किमहो कमनीयरूपम् ॥५३॥

किं वैता एव तापसविभूतयः ? तथाहि—

देहः स्वर्णलता तथाऽधरदलं वैदूर्यमासां द्विजाः
 स्वच्छान्येव तु मौक्तिकानि रजतं पादे च हस्ते नखम् ।
 धम्मिल्लोऽपि च नालमुज्ज्वलगुणं रत्नं चिरात् सञ्चितौ
 वक्षोजावुरसि स्थितौ विलसतः कुम्भौ सुपीनौ निधेः ॥५४॥
 हन्त विश्वशिल्पिन, तव विचित्रा वैदग्ध्यौ ।

पङ्केभ्यः सरसीरुहाणि हरिणीवक्त्राच्च रम्ये दृशौ
 वीभत्सता कलकण्ठकण्ठतलतो ध्वानोऽवनीदुर्लभः ।
 शुक्तिभ्योऽपि च मौक्तिकान्यगुरुतो धूपस्तथासौरभो
 जातास्तुन्दिलघोरदुर्धरतपोरूक्षाद् यदेताः स्त्रियः ॥५५॥

एता हि—

श्रुत्वा धीरवधूमनोभवरसव्यामिश्रवक्त्रा गिरौ
 दृष्ट्वा कोमलकोमलानि नगरे रूपाणि यूनामपि ।
 आघ्राय क्षितिनाथदेहपवनानीतान्यहो सौरभा-
 ण्यन्योऽन्यं कथयन्ति कौतुककथां शृण्वन्ति पुण्यैर्जनाः ॥५६॥
 भ्रूभङ्गेण विलोकयन्ति रसिका ऋज्वीटं शस्तन्वते
 वक्रोक्त्या कथयन्ति ते स्फुटगिरा प्रत्युत्तरं कुर्वते ।
 रत्नैर्भूषयितुं प्रयान्ति कतिचिद्बह्वैरिवाविभ्यती-
 त्येता व्याकुलयन्ति हन्त नियतं यूतः स्मरोन्मादितान् ॥५७॥
 इत्यपरानुपहस्य स्वयमपि तदवलोकननिपीतधैर्यो वयस्यान प्रति—
 स्वीयाङ्गाभरणैर्विभूषय वपुर्वासोभिरामर्जय
 धूलीधूसरमङ्गमाशु पवनैः स्वेदाम्बु विश्रामय ।

आनन्दलतिका

*६१

क्षौमेणावृणु चण्डभानुकिरणं नेत्राण्यमून्यञ्जय

मर्माणि व्यथयन्ति पङ्कजदृशां म्लानायिता विग्रहाः ॥६८॥

विहस्य सर्वे वयस्याः । अये भद्रक, यदेतास्तापसदुहितरस्तत
किमेतावता भावप्रवन्धेन ।

भद्रकः । (सक्तोऽर्थं) रे मुखं,

उत्पुलकितनूरुहा इव वधूरालोक्यते मृन्मयी

सर्वाङ्गीणविगाहनैरपि जनैरालम्ब्यते जाह्नवी ।

सद्वैद्यैर्द्विजनायिका करतलैः संस्पृश्यते रोगिणी

मिथ्याभावविभावेन चटुलैराक्षिप्यते मद्विधः ॥६९॥

(इति रोषादिव कषायितदृष्टिस्ततो निवृत्यान्यतो गच्छति, किञ्चिद्वि-
वर्तितवदनः सहचरान् प्रति) अरे, न यत्र योषिन्नामापि तत्रैव भवतो
नयामिति, (इति स्वयंवरस्थलीमुपसर्पति । उपसृत्य परितोऽवलोक्य)
जीवद्विप्रहैरेवासमाभिः समधिरूढा देवभूमयः । तथाहि—

मञ्चः काञ्चनभूधरस्तत इतो विद्याविनोदी गुरु-

भूपालः किल वृत्रहा ननु सखे सभ्याश्च वृन्दारकाः ।

रत्नज्योतिरहो मरुतसहचरो मुक्ताश्च मन्दाकिनी

मेदिन्यप्सरभूरदेवनगरी रेवा चिरं नन्दतु ॥६०॥

कूजतकोकिलमण्डलीभिरभितः पीयूषसिक्तं नभो

नानासौरभशालिधूमनिवहैरपूरितं दिङ्मुखम् ।

नृत्यचित्रितपुच्छ-केकिनिकरैराचित्रिता मेदिनी

चेतः कुत्र न निर्वृतं वद सखे स्वर्गोऽपरः कीदृशः ॥६१॥

(अप्रतोऽवलोक्य) हंहो

अश्रान्तस्फुरदोष्ठतर्कघटनव्यालोलहस्ताङ्गुली-

दीर्घाश्वासविकम्पिताधरदलप्रस्यन्दलालाकुलाः ।

प्रीवानर्तनजातघर्मकणिकाप्रच्छन्नवक्षःस्थला

अन्तोऽन्यं विजिगीषयैव परितो भ्राम्यन्ति शिष्या इमे ॥६२॥

*६२

आनन्दलतिका

गुरुन पश्य,

कश्चित् स्मेरमुखः शृणोति रसिको मध्यस्थवर्माश्रया-

दन्यो मूर्धविधूननेन सदसः सम्भावनां रक्षति ।

शृण्वन् कोऽपि हृगञ्चनेन चतुरः शिष्यं समुद्वीक्षते

गाम्भीर्यावृतवस्त्रमौलिरपरो मौनी स्थितो निश्चलः ॥६३॥

अस्माकमयमवसरः, स्वयंवराडम्बरे स्थास्यामः ।

सर्वे । भद्रक, साधु मन्त्रितं भवता ।

भद्रकः । (अग्रत उपसृत्य) भोस्तत्रभवन्नो भूदेवाः, एष द्रविडनगरा-
दागतो भद्रकनाम्ना स्तुतिपाठको युष्मच्चरणसरसिजमकरन्दमुग्धमधुवत इव
प्रणमति ।

शिष्याः । (निशम्य) तर्हि पठ ।

भद्रकः । यथाज्ञापयन्ति गुरवः (इति स्तुतिं पठन्ति)—

क्रोधोद्दण्डकठोरपीवरशटामौलेन संत्रासयन्

ब्रह्माण्डोदरपूरणक्षममहागर्जनं संमूर्च्छयन् ।

शैलौत्तुङ्गनखाग्रतीव्रपतनैर्दैत्यं क्षणादारयञ्-

जृम्भोज्जृम्भितवक्त्रपद्मविकशदन्तो हरिः पातु वः ॥६४॥

क्रव्यव्यग्रातिचञ्चदशनकटकटध्वानवित्रासितेभ-

च्छिन्नग्रीवाकटुष्णप्रबहलरुधिरामोदनृत्यतपदाब्जाः ।

उद्दण्डोद्दण्डमुण्डप्रकटकिटकिटीध्वानविध्वस्तदैत्या

योगिन्यः पान्तु देव्याः परिचरणविधिव्यग्रचित्ताः सदा वः ॥६५॥

खण्डात खण्डाद्गुणवपुषां शोणितं स्वादयन्ती

मुण्डं मुण्डं दशनकुहराच्चालयन्ती रसज्ञा ।

उच्चैरुच्चैर्गजि-तुरगिणां पद्मरागस्य पन्थाः

पायाद्देव्या वदनजलदाच्चञ्चलेवापतन्ती ॥६६॥

भन्दाकिन्यां प्रणयरचनां किन्नरीगीयमानां

शृण्वत्यास्तामरुणनयनं वीक्ष्य किञ्चिद्भवान्याः ।

आनन्दलतिका

*६३

धृत्वा पाणिं निभृतनिभृतं भीतभीतो जयायाः
 काकुं कुर्वन् हरतु दुरितं शम्भुरीशखिलोक्याः ॥६७॥
 सभ्याः । (निशम्य) साधु रे भद्रक, पुनः पठ ।
 भद्रकः । यथाज्ञापयन्ति गुरवः (इति पुनः पठति—)
 बली विद्वान् वाग्मी विभवपरिपूर्णोऽपि विनयी
 क्षितीशानां मूर्धा जयति नृपतिर्वीरदमनः ।
 यमामूलं वक्तुं बहुमुखफणीन्द्रोऽपि न कृती
 हिया नम्रो भूमेस्तलमधि लुठयेव विमनाः ॥६८॥
 यस्मिञ्छासति मेदिनी रघुपतेदुःखं चिरादुज्झति
 यत्नादाकलयन्ति याचकगणान् दूतैः पुराकिञ्चनाः ।
 स्वर्वश्या अपि पाठयन्ति नटनं भून्तर्कीनां गणा
 लब्धालङ्करणानि दीनवनिता व्यस्तानि संविभ्रति ॥६९॥
 दण्डात् किञ्चन ते गते (?) यतिकुलं रागाद्विजानां गणा
 मातङ्गेष्वपि दानवारिनिवहैर्दानाम्बु नामाहतम् ।
 किञ्चास्ते करपीडनं स्तनतटीवृन्देषु वाभभ्रुवां
 यस्यैतद्यशसे बभूव नृपतेर्ब्रूमः कथं तद्रूपान् ॥७०॥
 (सभ्याः समुचितविभूतिभिस्तं पुरस्कुर्वन्ति) ।

अत्रान्तरे यदुपते रथनेमिनादै-
 र्मन्दीकृते निखिलदुन्दुभिभूरिनादे ।
 भूपः पुराद्वहिरुपेत्य निजैरमात्यै-
 रुत्साहविस्मृतजगज्जडतां जगाम ॥७१॥

हर्षद्रुतं प्रहितपाद उदश्रुनेत्रः
 पाणिं स्पृशन् परिजनस्य विलोलगात्रः ।
 उद्धूतमौलि तदुदीक्षणहृष्टरोमा
 दूरे ददर्श रथकेतुपतङ्गराजम् ॥७२॥

*६४

आनन्दलतिका

यावत् क्षितौ पतितुमिच्छति भूमिपाल-
 स्तावद्रथेन सविधे हरिराससाद ।
 क्लेशाकुलं निजभुजिष्यमवेक्ष्य तूर्णं
 तापापनोदनकरः स्वयमेव भर्ता ॥७३॥
 तं भक्तमाशु पतितं धरणीरजःसु
 प्रेमाश्रुभिः स्नपितगात्रमभिसफुरन्तम् ।
 आनन्दगद्गद्गिरं करुणास्फुराशि-
 रुनीय पाणिनलिनेन समालिलिङ्ग ॥७४॥
 आलिङ्गितः स हरिणा करुणालयेन
 मोक्षाधिकं क्षितिपतिः सुखमाशु लेभे ।
 सङ्कोचिताङ्गलतिकं नतमौलि तूर्णं
 भूयोऽपि तच्चरणपङ्कजयोः पपात ॥७५॥
 उत्थाय पाणियुगलेन विमृज्य नेत्रे
 बद्धाञ्जलिः प्रणतमौलिरुदश्रुदृष्टिः ।
 सङ्कोचिताङ्गलतिकोद्गतभूरिरोमा
 भूमीपतिस्त्रिजगदीश्वरमित्युवाच ॥७६॥
 यत्पादपद्ममनिशं विषयान् विसृज्य
 जित्वेन्द्रियाणि मुनयोऽपि न विलोकयन्ति ।
 तन्मूर्ध्नि नाथ कृपया कुरुषे ममाद्य
 किं वर्णयामि सुकृतानि पुरा कृतानि ॥७७॥
 यस्यावनेजनजलं भुवनं पुनीते
 यत्रार्पितं त्रिभुवनं बलिनापि हर्षात् ।
 यत्स्पर्शतो गयवपुश्च बभूव तीर्थं
 तन्मन्दिरं स्पृशति मर्त्यजनस्य चित्रम् ॥७८॥
 नाराधितोऽसि न मनागपि चिन्तितोऽसि
 तद्भक्तभक्तिरपि वा न कृता कदापि ।

आनन्दलतिका

*६५

तत् केवलं करुणया जगदेकनाथ
 मन्ये जगत्पशुमिवोद्धरसि प्रभो माम् ॥७६॥
 स्वार्थं जनुः सफलमद्य वपुर्मदीयं
 मतपूर्वपूर्वपुरुषा अपि ते कृतार्थाः ।
 आज्ञां विधेहि पुरमध्यनिवेशनाय
 नाथापरानपि कृतार्थय दृष्टिलेशात् ॥७७॥

इत्युक्त्वा वेत्रपाणिर्विवृतजनघटां वारयन्नप्रगामी
 ऊर्ध्वोर्ध्वन्यस्तचन्द्रातपरुचिरपथं दर्शयन् नम्रमौलिः ।
 तत्पादद्वन्द्वमूले निपतितजनतां वेदयन् नामतोऽयं
 भक्तिप्रेमणोर्गर्गिमणा निधिमिव नृपतिर्गेहमीशं निनाय ॥७८॥
 मुक्तावैदूर्यदाम्ना मरकतमणिभिर्मञ्जुसोपानपुञ्जे
 गुञ्जन्माध्वीकमुग्धभ्रमरकलरवध्वानपूणान्तराले ।
 नानारत्नावलीभिर्विरचितभवने वज्रसिंहासनस्थं
 भक्त्यानीतोपहारैर्यदुपतिचरणं पूजयामास भूपः ॥७९॥

सममपि पुरमध्ये निर्जने रम्यदेशे
 कुसुमिततरुकूजत्कोकिले मत्तभृङ्गे ।
 स्फुटितनलिनवापीवीचिसंसर्गिवाते
 तनयमिव स राजा तोषयामास तूर्णम् ॥८०॥
 निशम्य रेवा पुरमध्यमागतं
 चिरेण कान्तं प्रणयाधिपीडिता ।
 एकत्रसंस्थापि न वीक्षितुं क्षमा
 कोकाङ्गनेवाजनि यामिनीमुखे ॥८१॥
 आहूय धीरा सुमुखीं प्रियामुखीं
 स्वीयां परां मूर्तिमिव प्रतीय ।
 काकूक्तिभिस्तामनुनीय यत्नात्
 प्रस्थापयामास पुरः प्रियस्य ॥८२॥

*६६

आनन्दलतिका

सा नर्तकीवेशविभूषिताङ्गी
 तद्वासवेशमान्तिकमाजगाम ।
 अथोपधानाश्रितवामपाणि-
 विंलश्रमौलिं सममाददर्श ॥८६॥

अथ तन्नयनपथमवनीपालबालमवलम्ब्य नटी गायति—

रे वारिद मनसा बहुतप्ता
 भवत्वदयावाध-गाढक्षिप्ता ।
 क्षणमवधेहि न मारय जीव
 अविरतमवला निन्दति दैवम् ॥८७॥

समः । (आकर्ण्य) सखे प्रभृते, केयं स्वराभृतेन चित्तमुन्मादयन्ती
 गायति ; तदिमां प्रवेशय भवनम् ।

प्रभृ । यदाज्ञापयसि (इति तामानयति) ।

नटी । (एकान्ते उपविशति) ।

समः । अयि सुमुखि ! यद्गीतं तत् पुनर्गीयताम् ।

नटी । यथाज्ञापयसि (इति पुनर्गीयति) ।

निशम्य रेवाविरहप्रपञ्च-
 ममुञ्चदक्षिद्वयवारिधाराम् ।
 सन्तापनिश्वासकदुष्णिताधर-
 स्तद्गानसंस्मारितपूर्वसङ्गः ॥८८॥

(अथ तदिङ्किताभिज्ञः प्रभृतिः केनापि व्यपदेशेन सखीजनांस्ततोऽपसार्य
 स्वयमप्यपसृतः) ।

समः । (परिजनशून्यं भवनं विधाय नटीं प्रति)—अयि, का त्वम् ।

सुमुखी । देव, दमनतनयापरिचारिका नाम्ना सुमुख्यस्मि ।

समः । न केवलं नाम्ना । (इति सशपथं तत्पसमीपमुपवेश्य)

सखि सुमुखि ! तवालापापहतहृदयो द्रवीभूतोऽहम् । पुनर्गीयताम् ।

Sanskrit Sahitya Parishad Series.

(Corrected up to 30th June, 1941)

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. As. 10 ; As. 8 (for members).
5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Re. 1 As. 4; Re. 1. (for members).
6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. Re. 1-4; Re. 1 (for members).
7. **Durgotsava-vivekah** of Sulapani—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 8 ; As. 6 (for members).
8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinath Sahityashastri. As. 2.
9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. As. 12 ; As. 10 (for members).
10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 7 ; As. 5 (for members).
11. **Prabhakara-vijayam** of Nandisvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).
12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As. 6 ; As. 5 (for members).
13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A., Kavyatirtha. As. 12; As. 10 (for members).
14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya Re. 1 As 4; Re. 1. (for members).
15. **Prasastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1 As. 8 (for members).
16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Re. 1 ; As. 12 (for members).
17. **Rik-pratisakhya**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 2 As. 8; Rs. 2. (for members).
18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof. Akshayakumar Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).
19. **Ghhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M.A. Rs. 3. As. 12 ; Rs. 3 (for members).
20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 3. As. 8; Rs. 3 (for members).
21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. As. 10 ; As. 8 (for members).
22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Re. 1 ; As. 12 (for members).

প্রকাশ্যমানা গ্রন্থা:

১। ফিটস্‌ত্রম
২। চন্দ্রলেখাসত্ৰম
৩। নানার্থসংগ্রহ: (অজয়পালকৃত:)
৪। আনন্দলতিকা—(পত্নীসহায়েন কৃষ্ণনাথ-কবিনা বিরচিতা)
৫। সত্যানুভাবম্—মহামহোপাধ্যায়-শ্রীযুক্ত-কালীপদ-তর্কচার্য-প্রণীতম
৬। চিত্তচম্পূ:—(মহামহোপাধ্যায়-বারোশ্বরকৃত) শ্রীযুক্ত-জানকীনাথ-
সাহিত্যশাস্ত্রিণা সম্পাদিতা।
৭। উপদেশ-পরম্পরা—কাস্তী-কামকোটীপীঠাধীশ্বর-শ্রী ১০৮শঙ্করাচার্য-
বিরচিতা। | সম্পাদক:—
শ্রীযুক্ত-জিতীশচন্দ্র-চট্টোপাধ্যায়
শাস্ত্রী, এম. এ. |
|---|--|

অল্পমূল্যে পুরাতন সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ-পত্রিকা

বর্তমানে চতুর্বিংশ বর্ষ চলিতেছে। পূর্বের কয়েক বর্ষের অল্পসংখ্যক পত্রিকা এখনও সম্পূর্ণভাবে পাওয়া যাইবে। সভাগণের সুবিধার জন্য নিম্নলিখিত মূল্যে পুরাতন পত্রিকা এখনও দেওয়া হইতেছে। শীঘ্রই মূল্য বৃদ্ধি হওয়ার সম্ভাবনা। এ বিষয়ে সভাগণের দৃষ্টি আকর্ষণ করা যাইতেছে। যিনি যে বৎসরের পত্রিকা ক্রয় করিতে ইচ্ছুক সেই বৎসরের পত্রিকা বর্তমানে সম্পূর্ণ পাওয়া যাইবে কিনা পূর্বে পত্রদ্বারা জানিয়া নিলে ভাল হইবে।

১ বর্ষের পুরাতন পত্রিকা—	৩৮
২ বর্ষের " " (একসঙ্গে)	৫১০
৩ বর্ষের " " (")	৮৮
৪ বর্ষের " " (")	১০৮

Reg. No. ८०१३

Vol. XXIV, No. 4]

१८३३ शकीये श्रावणे]

[August, 1941

[२४श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,

श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रुप्यकत्रयम् ३)

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,

Shyambazar, Calcutta.

वार्षिक-साधारण-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद् आगामिनी वार्षिक-साधारण-सभा
१३४८ वङ्गाब्दीय-सौरभाद्रस्य (२२श) द्वाविंश-दिवसे सोमवासरे
सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र परिषत्-सभ्यानां
समुपस्थितिः प्रार्थनीया ।

आलोच्य-विषयाः—

- १ । आय-व्यय-लिपि-परीक्षक-परीक्षित-१३४७ वङ्गाब्दीयायव्यय-
नुमोदनम् ।
- २ । आगामिवर्षीय-कार्यनिर्वाहक-समिति-सदस्यानां विभागीय-कर्म-
परिचालकानाञ्च निरूपणम् ।
- ३ । आगामिवर्षीयोपदेशक-समिति-सदस्य-निरूपणम् ।
- ४ । विविधाः ।

सूचीपत्रम्

	पृष्ठम्
१ । सुभाषितानि	५७-५८
२ । भगवद्गीता	५९-६४
३ । संस्कृतसाहित्यम् — वि० कृष्णस्वाम्यय्यङ्कार्यः	६५-६८
४ । जन्मतिथौ आशुतोष-स्मृतिः—श्रीहरिपद-काव्य-स्मृति- मीमांसातीर्थः	६९-७०
५ । गृहनिर्माणकोषे प्राप्तानामर्थानां दातृणाञ्च निर्देशः—	७०-७१
६ । रवीन्द्रमहाप्रयाणम्—	७२
७ । मणिमञ्जूषा—एम. के. रामनाथ शास्त्री	१७-२४
८ । आनन्दलतिका (पत्नीसहायेन कृष्णनाथ-कविना *१७-१०४ विरचिता) श्रीयुक्त-दीनबन्धु-साहित्यशास्त्रिणा सम्पादिता ।	

[*द्रष्टव्यम्—प्रमादात् आनन्दलतिकायाः पूर्वप्रकाशितेऽंशे ६५-८८ पृष्ठ-
संख्यास्थले ८१-१०४ पृष्ठसंख्या मुद्रापिताः ।]

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

August,	}	१८६३-शकीये श्रावणे	}	Vol. XXIV
1941		२४श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या		No. 4

सुभाषितानि*

॥ राजवर्णनम् ॥

सन्धानानि विसन्धयः प्रकृतयस्ताभ्यः परः प्रत्ययो

देव व्याकरणादभेदकमिदं वैधर्म्यमेतत्तव ।

आदेशो न विकल्पते न च कृतं किञ्चित् कचिलुप्यते

नो वृद्धिर्गुणवाधिका न पुरुषः कार्ये कचिन्मध्यमः ॥ श्रीहर्षस्य,

कोणे कोङ्कणकः कपाट-निकटे लाटः कलिङ्गोऽङ्गने

त्वं रे गुर्जर नूतनो मम पिताऽप्यत्रार्पितः स्थण्डिले ।

इत्थं यस्य विवर्धते निशि मिथः प्रत्यर्थिनां संस्तर-

स्थानान्यत्व-भवो विरोध-कलहः कारा-निकेत-क्षितौ ॥

प्रतिनगरमटन्ती प्रत्यगारं व्रजन्ती

प्रतिनरपति-वक्षः-कण्ठ-पीठे लुठन्ती ।

गिरि-गरिम-नितगबच्छादनेऽसावधाना

तदपि च तव कीर्तिनिर्मलैवेति चित्रम् ॥

* कलिकाता-विश्वविद्यालयाध्यापक-श्रीयुक्त-यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीण-संस्कृताया
हरिभास्कर-कृत-पद्यामृत-तरङ्गिणीतः समुचितानि । स० सा० प० स०

क्षीरोदीयन्ति सद्यः सकल-जलधयो वासुकीयन्ति नागाः
 कैलासीयन्ति शैला दिवि च दिविषदः शङ्करीयन्ति सर्वे ।
 यौष्माकीणे समन्तात् प्रसरति नितरां दिक्षु कीर्तिताने
 मद्रयोषा-काच-भूषाः किमिति न सहसा मौक्तिकीयन्ति भूष ॥

वेलामुलङ्घ्य हेलादलित-धरणिभृद्वाहिनी-कोटि-पूरै-
 रुद्वेल्लतृकाविलेन्द्र-प्रबल-जलनिधिः प्लावनायोज्ज्वलभै ।
 स्यान्मग्ना मेदिनोयं प्रबल-भुजबल-प्रौढ-चञ्चत्प्रताप-
 ज्वालाभिः सन्ततं चेद्दहति न वडवा-वीतिहोत्रो वधैलः ॥

को दण्डं न ददाति देव भवते कोदण्डमातन्वते
 को नारातिरुपैति पारमुदधेः कोणारुणे लोचने ।
 का कुञ्जान्तरमेत्य वैरि-तरुणी काकुं नवा भाषते
 राजन् गर्जति वारणे तव पुनः को वा रणे वर्तताम् ॥

त्वं द्वित्राणि पदानि गच्छसि महीमुलङ्घ्य यान्ति द्विष-
 स्त्वं वागान् दश पञ्च मुञ्चसि परे सर्वाणि शस्त्राण्यपि ।
 ते देवी-पतयस्त्वदस्त्र-निहतास्त्वं मानुषीणां पति-
 निन्दा तेषु कथं स्तुतिस्त्वयि कथं श्रीकर्णं निर्णीयताम् ॥

जाने युष्मत्प्रयाणे क्षितितिलक रजोयोग-दोषादशेषा
 दिग्योषाः स्नान्ति सद्यस्त्वदरि-नृपवधू-नेत्रनीरापगासु ।
 संगम्य त्वत्प्रतापैस्तदनु किमु दधौ दोहदं देव तासां
 प्राची प्रातः प्रसूते यदिदमुरुमहःखण्ड-मार्तण्ड-विश्वम् ॥

मद्रैर्निद्रा-दरिद्रैः कुरुभिरुभयैस्यक्त-लिङ्गैः कलिङ्गै-
 रङ्गैरुत्सृष्ट-रङ्गैरवगणितधनुर्दण्ड-तूणैश्च हूणैः ।
 वङ्गैः संप्राप्त-भङ्गैरनुसृत-विषमारण्यवाटैर्वराटै-
 र्लाटैः स्वघल्ललाटैरजनि नृप तवानिक-रुद्धेभ-युद्धे ॥

भगवद्गीता

(२)

“सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥”

प्रथमे हि प्रबन्धे भगवद्गीताया वेदतुल्यत्वेन प्रामाण्यम्, न तु पञ्च-
रात्रस्येव स्वतन्त्रं नारायणकर्तृकत्वेनेति विनिर्णीतम् । अयमेवार्थः प्रकाशान्त-
रेणानेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते—गीतायाः समुद्रस्थानीयत्वेन “यावानर्थ उदपाने
सर्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥” इति
न्यायेन प्रामाण्यं व्यवस्थापनीयमिति ॥

अत्र हि सर्वोपनिषदो गाव इति सर्वपदप्रयोगात् पूर्वोक्ता गतिसामान्य-
पर्यवसायिन्येकवाक्यतापद्धतिरेव वेदार्थव्यवस्थापने गीतार्थव्यवस्थापने बोध-
युज्यत इति ज्ञाप्यते ॥

उपनिषत्पदप्रयोगेण च कर्मभक्तियोगयोरप्यत्राधिकारिविशेषमवस्था-
विशेषं वाऽधिकृत्योपदेशेऽपि “सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” इति
वचनसिद्धं ज्ञान एव पर्यवसानं गीतायाः, न तु कर्मयोगमात्रे, भक्तियोगमात्रे
वा, कर्म-भक्ति-ज्ञानयोगेषु त्रिविधीति वा सूच्यते । उपनिषत्पदेन हि ज्ञानयोगे
पर्यवसायिनी ब्रह्मविद्या विवक्ष्यते । तस्या उपनिषत्पदेन व्यपदेशेनाव-
गम्यमानोऽर्थस्तु—निष्पन्नायां ब्रह्मविद्यायां कर्म-भक्तियोगयोरिव स्वफल-
प्राप्त्यर्थं नोत्क्रमणं जीवस्य परलोकगमनं वाऽपेक्ष्यते ; स्वसमीपस्थात्म-
भावस्यैव मुक्तिवादिति ॥

उपनिषदां गोरूपेणानुसन्धानप्रयोजनं तु प्रथमम्—गवां सम्बन्धेन पञ्च-
गव्यान्वपि दुग्ध-दधि-घृत-गोमय-गोमूत्रात्मकानि यथा परमपूजनीयानि,
तथा नित्य-नैमित्तिक-प्रायश्चित्त-सगुणोपासन-ज्ञानयोगाः पञ्च परमपूजनीया
गीतायाः सारांशाः, एवं दुग्धादीनां सर्वेषामेषां गव्यत्वेनैवोत्कर्षस्य परा काष्ठा,

न माहिषत्व-छागीयत्व-वैयाघ्रत्व-गार्दभादिभावेन, एवं नित्य-नैमित्तिकानामपि वैदिकत्वेन पूज्यता, न तु दर्शनान्तराभिमतरूपेणेति सूचनमेव । अनेन च मतान्तरेष्वपि यद्यपि कानिचन कर्माणि नित्यानि नैमित्तिकानि, प्रायश्चित्तोपासनादिरूपाणि वा कानिचनाभिमतानि भवेयुः, तावताऽपि तेषां समादरणेन न मुख्यममृतकल्पं प्रयोजनं भवितुमर्हतीति सूच्यते । तथा च सत्यं तान्यपि कथञ्चन किमपि प्रयोजनं सत्यं प्रापयेयुः, परं तु तत् प्रयोजनं नश्वरमेव स्यात्, न त्वमृतरूपम्, नतराम् महामृतरूपमिति कलति ॥

अपरमिदं प्रयोजनम्—यद् गौर्हि मातृदेवी यथा येन केनापि प्रकारेण सेव्यमाना स्वीयस्य वत्सस्य हितमेव सर्वदा काङ्क्षति, न तु कदापि पीड्यमानाऽपि ज्ञानेनाज्ञानेन वा स्वीयस्य वत्सस्याहितं मात्रयाऽपि करणीयं चिन्तयति, एवमुपनिषदोऽपि स्वाश्रितानां सर्वेषामपि हितमेव साक्षात् परम्परया वा क्रमेण वा युगपद्वा चिन्तयन्ति, न लेशतोऽप्यहितम् । उपनिषदामनुसरणे हि—

“नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥”

इति नीतिरेव सर्वैरपि शरणं मन्तुमर्हतीति तु मुख्यं हृदयम्, यां किल नीतिं भगवानेव गीतायां वस्तुगत्याऽदोषकरीं मन्यते—

“न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।”

इति । सति चैवं येन केनापि प्रकारेण गोरक्षेव परम-कर्तव्येति यथा सर्वैरपि मन्तव्या, एवं येन केनापि प्रकारेणोपनिषदां वेदानां वा रक्षैव परमो धर्म इति सर्वैरपि मन्तव्यम्, अन्यथा तु गोहत्यासममेव पातकं स्यादिति वैदिकमार्गरक्षणमेव गोरक्षणम्, तदुन्मूलनमेव गोहृत्येति चात्र सूच्यते ॥

तृतीयं प्रयोजनं तु—गवां प्रतिरोमकूपमप्येकैकदेवतानां यथावासः, एवमुपनिषदामपि प्रत्यक्षरमैककदेवतानामधिवास इत्येकस्य वर्णस्यैकस्या मात्राया एकस्य स्वरस्य वा लोपेनान्यथा पठनेन वा दैवस्थानान्येवान्यथा-

क्रियन्ते, इति महती श्रद्धा वेदरक्षणे सर्वरपि समादरणीया, अन्यथा तु महती विनष्टिरपि संभाव्यते । तदुक्तम्—

“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥”

इति । तेन च यथा गवां रक्षणेन शिक्षणेन वा देवतानामेव रक्षणं शिक्षणं च, तथा वेदानामुपनिषदां वा रक्षणेन शिक्षणेन वा देवतानामेव रक्षणं शिक्षणं च भवतीति ज्ञाप्यते ॥

तुरीयं तु प्रयोजनम्—यथा रक्ष्यमाणास्वपि लक्षाधिकासु गोष्वेकस्या अपि गोर्हिंसनं लक्षाधिकगोरक्षणजं पुण्यमपि नाशयद् महत् एवानर्थाय कारणम्, एवं वेदवाक्यानां सगुणपराणां बहूनां प्रामाण्ये रक्ष्यमाणेऽप्येकस्यापि निर्गुणवाक्यस्याप्रामाणीकरणं महत् एवानर्थायेति सार्थादपि तत्स्करा बहव इति न्यायेन सगुणवाक्यानामेव प्रामाण्यम्, न तु निर्गुणवाक्यानामिति सिद्धान्तो न वैदिक इति स्थापनमेव । अत्र हि सगुणवाक्येषु बहुषु तत्स्करत्वानुसन्धानं सगुणवाक्यमात्रप्रामाण्यव्यवस्थापकानां छान्दोग्योपवर्णित-तत्स्कर-दृष्टान्तं स्मारयत् तत्रैव प्रामाण्यसिद्धान्तो न परमार्थविषयक इति ज्ञापयति, इत्युपनिषदां गोत्वरूपेणाभिमतेषु प्रयोजनेषु साम्प्रतं चत्वार्येव प्रियपाठकानां पुरत उपहृतानि ॥

अत्र सर्वोपनिषदो गात्र इति सर्वशब्दबहुवचनाभ्यां न केवलं व्यष्टिरूपेण, किन्तु समष्टिरूपेणापि सर्वासामुपनिषदां समष्टिगोत्वस्यापि सूचनात् कामधेनुरेव सर्वा अप्युपनिषद इति गम्यते । तेन च कामधेनोर्दोहने यथा न सर्वेषां सामर्थ्यम्, किन्तु कस्यचन पुरुषधौरेयस्य, एवमुपनिषदर्थवोधनेऽपि कश्चिदेव धीरः पारयतीति जानीमः, इति सत्यमुक्तं भगवतैव—

“आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्

आश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

“ आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेदं न चैव कश्चित् ॥”

इति । न केवलं भगवान्, किन्तूपनिषदपीममर्थं स्वयमेव विशदयति
—“पराञ्चि खानि व्यतृणत स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमेति ।” इति ।
इदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—“दोग्धा गोपालनन्दन” इति ॥

अत्र दोग्धृत्वनिर्देशाद् गवामिवोपनिषदां स्वरूपरक्षणेनैव तत्सार-
सङ्कलनं गोपालनन्दनेन क्रियते, न तु दुग्धवाञ्छया गवामेव स्वरूपतो नाशन-
मिति सूच्यते । स्वरूपतो नाशनेन हि न केवलं गवाम्, किन्तु दुग्धस्या-
प्यलाभ इति महती विनष्टिः सम्भाव्यते । अत एव—गीताया उपनिषत्सार-
त्वादुपनिषत्त्वेनैव प्रसिद्धिः, गव्यस्येव गोत्वेन । अत एव दुग्धस्याग्नौ विना
विधिं प्रक्षेपोऽपि गोहिंसैव मन्यते धार्मिकैः । प्रत्यक्षं चेदं सर्वेषां गोक्षीर-
स्योष्णीक्रियमाणस्याग्न्यावकस्मात्पातेऽपि गोस्तनेषु क्रियानिव छेदोऽनु-
वर्तत । इति । अयमेव न्यायो गीतायामपि यदि योज्यते, तर्हि
गीताया अंशतोऽप्यन्यथाकरणम्, उपनिषदर्थविरोधेन स्वेच्छानुसारं
नयनं चोपनिषदां गोसदृक्षाणां हिंसनमेवेति फलति । अत एव
दोग्धा भगवानपि गोपालत्वेन गोमनन्दनत्वेन गोपालानां स्मृतृणां सर्वेषां
नन्दनत्वेन वोक्त-श्लोके निर्दिश्यते । नन्दनत्वं चास्य दोग्धुर्दोहनकाले-
ऽपि गवां लेशतोऽपि पादवन्धनादिद्वाराऽप्यहिंसनेन यथासम्भवं गवां
सन्तोषणेन चेति विज्ञायते, तेन च कस्यापि पदस्य लेशतोऽप्यन्यथा
नयनं स्वाथसङ्कोचनादिकं वा विहायोपनिषदर्थो भगवताऽत्र सङ्कल्यते । तथा
च निर्गुणादिपदानां वेदगतानां हेयगुणराहित्यादिपरतया नयनं भगवता न
मन्यत इति गम्यते । अत एव त्रयोदशाध्याये गीतायामपि निर्गुणपदमेवो-
पनिषदीव भगवता प्रयुक्तम्, न त्वर्थान्तरमभिप्रेतमिति मत्वा पदान्तरम् ।
अधिकारिभेदेनावस्थाभेदेन वा सर्वेषां वेदवाक्यानां यथासम्भवं ब्रह्मसूत्रानु-
सारिन्यायानुगृहीतार्थपरत्वमेव वादरायणाभिमतमिति तु परमार्थः । न हि
ब्रह्ममीमांसायां कुत्रापि निर्गुणादिपदानां प्रतीयमानार्थपरित्यागेनार्थान्तर-
तात्पर्याविधारणार्थकोऽपि न्यायः सङ्ग्रहितो वादरायणाचार्यैरित्यप्यत एवो-

पपद्यते । सर्वं चेदं गोपालनन्दन इति पदप्रयोगेण ज्ञाप्यते इति प्रथमं प्रयोजनं गोपालपदप्रयोगस्य ॥

द्वितीयं तु प्रयोजनम्—गोपालो हि दुग्धं सर्वमपि यजमानसात्करोति, न तु लेशतोऽप्यात्मसात् । तस्य हि कृत्यं गोपालनमात्रम्, एवमेव भगवानपि भक्तानामेवोपनिषदधिकारिणां कृते दुग्धं दोग्धि, न तु स्वात्मनः कृते । न हि तस्य तेन दुग्धेन किमपि प्रयोजनम् आप्तकामत्वादात्मकामत्वाच्च । व्यक्तं चैतद्गीतायामपि भगवानेव निरूपयति—

“न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥”

इति । तदेवं गोपालनन्दनपदप्रयोगेण दोहनमपि भगवतो न स्वार्थबुद्ध्या, किन्तु परोपकारार्थमेवेति सूच्यत इति द्वितीयं प्रयोजनम् । अपराण्यपि प्रयोजनानि यथासंभवमूहनीयानि ॥

न केवलं भगवत एव कृते नेदं दुग्धम्, किन्तु न पार्थायापि सर्वात्मना, किन्तु पार्थं द्वारीकृत्यान्येषामेव भक्तानां कृते । वस्तुतस्तत्त्वात्मन इव पार्थायापि सर्वथा नेदं दुग्धमनुद्दिष्टम्, किन्तु स्वरूपमस्ति पार्थायाप्यनेन कृत्यम् । नरावतरोऽप्ययमाधिकारिकपुरुषत्वात् कर्मयोगादीनामपि मात्रया-
ऽधिकारमर्हति लोकसंग्रहेच्छयेति तु वस्तुस्थितिः । अमुमेवार्थं मनसि निधाय “पार्थो वत्स” इत्यत्र निर्दिश्यते । दोहनकाले हि वत्सो दुग्धानां बहिरानयनार्थमेव चोषणोद्देशेनैवोन्मुच्यते, न तु वत्सं दुग्धं पाययितुम्, चतुर्थांशस्तु वत्साय नूनमवशिष्यत इति तु सत्यमेव । अत एवाजुं नस्यापि दुग्धपानानन्तरमपि पुनरप्युपनिषद्भ्य एवानुसन्धेयमवशिष्यते । अन्येषां तु दुग्धेनैव क्षीरेणाऽऽत्मसन्तोषणं भविष्यत्येवेति गीतामृतस्यास्य मुख्या अधि-
कारिणः पार्थातिरिक्ताः साधनचतुष्टयसंपन्ना एव न पार्थोऽपि, यदि सोऽपि साधारणा अन्ये मनुष्या इव बद्धो जीव एव मन्येत । इतरथा तु कृत्रिमो वत्स इव न दोहनानन्तरमपि दुग्धपानार्थं प्रयतितुमर्हदिति सर्वमेव दुग्धमितरेषामेव कृते दुग्धमिति न पार्थार्थं लेशतोऽपि गीतामृतं दुह्यत इति स्यात् । वस्तुतस्तु

कृत्रिम एव वत्सः पार्थो नामेति सर्वमेव सर्वासामेव गवामुपनिषदां क्षीरं दुग्धं भगवता पञ्चानाभेनेति सूचयितुमेवात्र निर्दिष्टम् गीतामृतं महदिति ॥

महदिति पदेन ह्यपरिच्छिन्नमिति विवक्ष्यते । तथा च सर्वरूप्युपभुज्यमानमपि गीतामृतमिदं न कदापि समुद्रोदकमिव क्षीणं भवति, किन्तु पुनः पुनः सूर्येण पीयमानमपि समुद्रोदकं मेघादिद्वारेण यथा पुनरपि समुद्र एव प्रलीयते, एवं सूर्यकल्पेन जीवन्मुक्तेव पीयमानं गीतामृतं सर्वमपि गीतायामेव लीनं भवति । मुक्तस्य हि ब्रह्मभावे परब्रह्मवाक्यं गीताऽपि मुक्तस्यैव वाक्यतां प्राप्यत इति तु परमार्थः । अनेन चेश्वरभाव एव मुक्तिरिति सिद्धान्तोऽपि सूच्यत इति प्रथमं महत्पदस्य प्रयोजनम् ॥

द्वितीयं तु प्रयोजनम्—यथा क्षुद्रा नदीनदादयः प्रवहन्तः क्रमेण समुद्रं प्राप्य तत्रैव समाप्य समुद्रमपि भवयन्ति, सर्वेषां जलाशयानां तत्रैव लयात् । एवं कर्म-भक्तियोगादीनां सर्वेषां फलानि गीतातात्पर्यविषये ज्ञानयोगफल एव परिसमाप्यन्त इति परमार्थगत्या महदिदममृतं दुग्धम् । तदुक्तम्—

“सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।”

इति । सति चैवं यद्यप्यवान्तरफलानामेकैकावान्तरवाक्यार्थज्ञानफलानां च परिच्छिन्नानां प्राप्या न कृतार्थता, किन्तु मुख्यस्यापरिच्छिन्नस्य फलस्य प्राप्त्यैवेति महत्पदेन सूच्यते । इममेवार्थमस्मिन् श्लोके प्रयुक्ते सुधीर्भोक्तेतिपदे अपि गमयतः ॥

तदेवं भगवद्गीतेयं सर्वासामुपनिषदां सारः, अर्जुनं व्याजीकृत्य सर्वेषां भक्तानां मुमुक्षूणां वा कृते साक्षाद् भगवता स्वस्य प्राप्यस्थानत्वमपि कञ्चित्कालं विस्मृत्य प्रापकाचार्यभावमभिनीयोपदिष्टा प्राप्य-प्रापकयो-रभेदसिद्धान्तमेव गमयन्ती कर्मभक्ति-ज्ञानयोगोपदेशेन तदध्येतृणां साक्षात्प-रम्परया वा मुक्तिपर्यन्तं प्रयोजनमादधती गव्य-भक्षण इव सर्वेषामधिकारा-विरोधिनी च सर्वोत्तमा ब्रह्मविद्येत्यभिप्रेत्यैवायं श्लोकः प्रवृत्ते—

“सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥” इति ॥

संस्कृतसाहित्यम्

[निबन्धकः—वि० कृष्णस्वास्थ्यङ्गार्यः]

संस्कृतभाषा तावत् सर्वासामपि भाषाणां मातृस्थानीया नितान्तं मनोरमा चेति नेदमविदितं नाम सर्वेषाम् । भारतीयानां धार्मिकविचारेषु प्राथमिकानि प्रमाणानि श्रुतिस्मृत्यादीन्यशेषाण्यपि संस्कृतभाषायामेवोप-निबद्धानि दृश्यन्ते । औपनिषदानां निगूढार्थानां स्पष्टतया प्रकाशिका भगवन्मुखविनिःसृताध्यात्मिकज्ञानभाण्डागारभूता संसारार्णव-सन्तरणैक-हेतुस्सेतुर्गीताऽपि गौर्वाण्यामेव वाण्यामुपलभ्यते । एतावता स्पष्टमुपपादित-प्रायस्संस्कृतवाण्या अनितरसाधारणस्समुत्कर्षः । तादृश्यामस्यामृतधारा-कारायाममरभारत्यामधुनोपलब्धस्य साहित्यस्य कीदृशं वैशिष्ट्यमित्यत्र विचारणीयमवशिष्यते ।

तत्र तावत्पाश्चात्यैर्विपश्चिद्भिर्विलिखितान्प्रन्थानधीयानास्सर्वेऽपि सपदि 'संस्कृतसाहित्ये धार्मिकी दृष्टिरेव प्राधान्यमधिगच्छति । रामादिवद्वर्तित्वं न रावणादिवदिति कान्तासंमिततया धर्मोपदेश एवास्य साहित्यस्य प्रधानतमं लक्ष्यम् । काव्यप्रयोजननिरूपणावसरे मम्मटभट्टः शिवेतरक्षतिमपि तत्फलैष्वेकतमतया परिगणयामास । काव्यपठनानन्तरमुपदिष्टार्थग्रहणपटवो वाचका धर्मस्वरूपं यथावदभिज्ञाय न्याय्यं धर्म्यं च पन्थानमाश्रित्य जीवित-मतिवाहयन्तः शिवेतरक्षतिमवाप्नुवन्तीत्येव तस्याभिप्रायः । सर्वमत-साधारणानां दयादाक्षिण्यादिसद्गुणानां प्रशंसनेन रामादिवृत्तान्तप्रदर्शनव्याजेन नैतिकप्रगतिसाधनमेव साहित्यस्योद्देश इति सिद्धमेतावता । अत एव नाटकेष्वपि प्रख्यातस्यैवेतिवृत्तस्यानुवर्णनमावश्यकं व्यधायि । कविता-चमत्कारपरिवर्धनायास्य तत्र तत्र नूतनसंनिवेशसंविधानेऽपि संपूर्णतया स्वकपोलकल्पितं कथावस्तु विरलतरमेव दृश्यते । पुराणेतिहासप्रसिद्धाना-मेव नायकानामत्रापि नाटकेष्वनुकीर्तनाद्वाचकानां धार्मिको विश्वासो

नितरामुपचीयते । काल्पनिकवस्तुनो विरहाच्च तत्र सत्यत्व- (प्रामाण्य-)
बुद्धिस्सम्यगुपपद्यते ।” इत्यादि कथयेयुः । वस्तुतस्तु साहित्यस्य परमं
प्रयोजनं रसिकानामाह्लाद एव । चिन्तासन्ततिनितान्त-तान्तान्तःकरणाना-
मालस्य-व्यपनयनाय काव्यपठनादिकं पूर्वजैरूपकल्पितम् । अत एव
पुराणादिष्विव न केवला कथा काव्येषु प्रतिपाद्यते, परन्तु नगरार्णवशैलतु-
वर्णनादिकमपि मनोविनोदनाय तत्र तत्र संमिलितमेव दृष्टिपथमधिगच्छति ।
काव्यनिर्माणसामग्रीषु मुख्यतया प्रशस्तानां प्रतिभाभ्यासादीनामावश्यकताऽपि
चमत्कारोपधानायैव, न पुनः कथावर्णनव्याजेन निरर्थकधर्मोपदेशाय ।
वेदान्तविद्यामामूलाग्रं करतलामलकमिव परिशीलितवत्सु जाग्रत्सु धर्मोप-
देशकेष्वाचार्येषु किमिति कविताकामिनीस्वयंग्रहाश्लेषधन्याः कवयोऽपि
शुष्कं धर्ममुपदिशेयुः ? नृपतेर्गुणवर्णने भागवतानां संन्यासिनामृषिवरेण्यानां
चरित्रचित्रणे (characterisation) वा नान्तरीयकतया धर्मस्याप्यनु-
कीर्तनमात्रेण संस्कृतसाहित्यस्य धर्मप्रसार एव परमोद्देश इत्यभिधान-
मसङ्गतम् । शिवेतरक्षतिरप्यानन्दजननद्वारा कुटुम्बचिन्ताविस्मरणमेव ।
न ह्यत्र काव्यपठनमात्रेण नैतिकी प्रगतिर्नाम सम्भवदुक्तिका सम्भाव्यते ।
चलच्चित्रदर्शनेन यथा यस्य कस्यापि जीवने महान्विपर्यासः कदाऽपि न
सम्भवति, यथा च लघुकथापठनेन तात्कालिकस्वरूपानन्दावाप्तिरेव फलम्,
एवं समग्रस्यापि साहित्यस्याध्ययनेन न कश्चिद् धार्मिकं जीवनमवलम्बते,
न वा क्षणिकमनिर्वर्णनीयमानन्दमपहाय फलान्तरमनुभवत्यपि । यथा हि
भाषान्तरसाहित्येषु धार्मिकदृष्टेरप्राधान्येऽपि काव्यचमत्कारमात्रेण तेषु
जनताया अहमहमिकापूर्विका प्रवृत्तिर्दृश्यते तथैवास्माकं गीर्वाणवाण्यामुप-
निबद्धे साहित्येऽपीति सुग्रहमेतदनसूयालूनाम् ।

एतावता संस्कृतसाहित्ये धर्मस्य ग्रहणमानुषङ्गिकतया न प्राधान्येनेति
साधितम् । रसनिष्पत्तेरेव दुष्करतामनुसन्दधानैस्तादृशरसचर्वणस्यैव रसि-
कताव्यपदेशहेतुत्वमभिसन्दधानैश्च काव्यमीमांसकैरस्मदुक्तरीत्या धार्मिक-
प्राधान्यं दूरतो निराकृतमेव । तत्र च साहित्यस्य जीवनप्रतिबिम्बता-

मङ्गीकुर्वतामाधुनिकानां विदुषाम्, अस्माकं पूर्वेषां लक्षणकाराणाञ्च किञ्चिदिव मतभेदस्सर्वसंप्रतिपन्नः । “अनुदिनमनुवर्तमाने (continuing) सामान्यजीवने लब्धावकाशानुपेक्षार्हानपि संनिवेशनादाय चमत्काराधानपूर्वकमनुवर्णनं कथालेखनञ्च कवेः प्रतिभासम्पत्तेर्निर्दर्शनम् । अतिमानुषचरित्राणां साकल्येन परित्यागः, स्वाभाविकानामेव वृत्तान्तानां कथावस्तुतया परिकल्पनञ्चेत्येतदुभयमप्यतीवावश्यकम् । रामादिषु संपूर्णतया सद्गुणानामेव कविना प्रदर्शनात् तस्य च देवतात्वभावनाया जागरूकत्वाच्च रामायणमस्माकं महान्तमानन्दं न जनयति । मानवमात्र-सुलभानां भ्रमप्रमादादीनां कथानायकेषु समुचितरीत्या प्रदर्शनम्, अधिकानां सद्गुणानां महिम्ना तादृशदोषाणामन्ततोऽकिञ्चित्करत्त्वप्रकल्पनञ्चाऽऽधुनिकसाहित्ये प्रायस्संदृश्यते । एतेन च तादृशकथानायकेष्वस्मत्सदृश-मानव-बुद्धिरुत्पद्यत इति तानि चरित्राणि नातिमानुषाणि विपर्यस्यन्तीत्यपि व्यक्तमेवैतत् । अत एवाधुना साहित्यं जीवनस्य प्रतिविम्बमिति (Literature is the mirror of life) प्रायोवादस्सर्वत्र प्रसृतः” इति पाश्चात्यानामभिप्रायः । अत्रापि प्राचीनानामाशयो विभिन्नो दृश्यते । काव्यस्य प्रयोजनमाह्लादः । न चरित्रचित्रणम् । यदि वर्ण्यमानमिति वृत्तमस्वाभाविकं स्यान्न तावत् चमत्कारहानिर्दृश्यते, प्रत्युतातिशयोक्तिष्वेव नो महीयानादरः । असम्भवतामप्यर्थानामौन्नत्याद्यतिशयवर्णनाय प्रतिभावलाढुपनिबन्धनमस्माकमामोदावहम्भवति । नाटकदर्शनावसरे नटेषु रामत्व-रावणत्वाद्यभावबुद्धावप्यभिनयसम्पत्त्या चमत्कारोत्पत्तिरिव काव्येषु कथाया वास्तविकतामविजानानामपि सन्तोषोत्पत्तिर्निर्वाधा । नटेषु तन्मयत्वभावनयैव रसानुभवस्सम्भवतीत्यपि राज्ञामाज्ञामात्रम्, प्रत्यक्षापलापस्याशक्यत्वात् । चलच्चित्रप्रेक्षकाणां हि प्रत्यक्षमेवैतद्यद् नटवर्गं पत्रिकासु प्रकटितं सावधानं पठित्वा तत्तत्पत्राण्यभिनयति नटवर्गे तत्तन्नटनामप्रत्यभिज्ञानपूर्वकमानन्दमनुभवामो वयमिति । काञ्चनमाला तावत्कलूणरसमत्र सन्दर्भं कियन्मतोरसमभिनयति पश्यरे, देविकाराणी गायति शृणु, इत्येवमादिभिरालापैस्साकमेव रसमनुभवतामस्माकं

नटेषु पात्रतादात्म्यधीपूर्वकमेव रसनिष्पत्तिरिति वादः शिथिलमूलः प्रतिभाति । न चात्र प्रतिक्षणमिन्द्रियव्यापारभेदाद् रसानुभवस्य भेदभावनायाश्च यौगपद्यमित्येषा भ्रान्तिरेवेति वाच्यम्, नटेषु पात्रतादात्म्यज्ञानस्य कथञ्चिदप्यनुपपत्तेरनुत्पत्तेश्च रसनिष्पत्तेरेवासम्भवप्रसङ्गात् । बुद्धिसामान्यस्य द्विक्षणावस्थायितया भेदबुद्धेर्विनाशसम्भवेऽपि समानविषयकज्ञानान्तरोत्पत्तौ बाधकाभावात् । आहार्यतादात्म्यप्रतिसन्धानस्य वास्तविकभेदबुद्धिप्रतिबन्धकत्वासम्भवाच्च । अनुकार्य-ताद्रूप्यज्ञानस्य क्षणिकत्वेन रसस्यापि क्षणिकत्वापाताच्च । तस्मात्प्रत्यक्षानुभवानुरोधाद् नटे अनुकार्यसादृश्यज्ञानादेव रसनिष्पत्तेरङ्गीकारो युक्तः । अन्यनिष्ठरसज्ञानस्यापि चमत्कारकारितायां दोषाभावात् । तथा च नाटकेष्वनुकार्यभेदबुद्धेर्जागरूकतया मिथ्यात्वज्ञानदशायामपि नटगतानुकरणशक्तिमहिम्ना चमत्कारो यथोत्पद्यते तथैव श्रव्येषु दृश्येषु वा काव्येषु कथावस्तुनः स्वाभाविकता- (Realism) भावेऽपि चमत्कारहानिर्नास्तीति प्राचामाशयः । यद्वा प्राञ्चो हि पुराणेतिहासादीन्प्रामाणिकानेव सम्भावयन्त आसन्निति दिव्यचरित्रवर्णनेऽपि न रसानुभवे बाधकमासीत् । आधुनिकानान्तु कल्पितेष्वपि स्वाभाविकेष्वेवेतिवृत्तेषु श्रद्धातिशयो न पुनरनूदितेष्वपि मानवानामशक्येषु तिरोधान-मायाप्रयोग-कामितरूपधारणादिषु कार्येष्विति स्पष्टमेतदपि । कथावस्तूनामसम्भवदुपपत्तिकत्वेऽपि तत्पठनेनानन्दानुभवः परमपलपितुमशक्य इत्येवास्माकमार्याणामत्र प्रधाना युक्तिः ।

(क्रमशः)

जन्मतिथौ आशुतोषस्मृतिः

[निबन्धकः—श्रीहरिपद-काव्यस्मृतिमीमांसातीर्थः]

हे कर्मवीर नरसिंह सुरावतार
तीर्णव्रतो भुवि दिवं चलितः स्वधाम ।

वङ्गेषु सर्वत इतस्तव कीर्तिराजिः
संस्मारयत्यभिनवां तव देवमूर्तिम् ॥

उन्निद्र-केतकसरोजसुगन्धमन्दो
वायुर्नवाम्बुकणयोगसुशीतलश्च ।

वङ्गेषु ते जननपुण्यतिथौ नराणाम्
अन्तः प्रकाममुदमद्य समातनोति ॥

त्वं दूरतस्तपनवत् सहजेन धाम्ना
मोहान्धकार-पटलान्यभितो निरस्य न ।

ज्ञानारुणांशुकलिताः सकलाश्च कुर्वन्
आशाः सदोदय-युतोऽसि नृलोकपूज्य ॥

त्वत्पीन-नम्र-विपुलांसवतंस-यज्ञ-
सूत्रं स्मृतं धवलदीप्तिविराजमानम् ।

भूदेव तावकमदीनमहत्त्वमुच्चै-
रस्मत्समक्षमनिशं प्रकटीकरोति ॥

ब्राह्मण्यदीप्तवरणीयगुणप्रकाशं
गाम्भीर्यसत्कृतमनोहरमानसञ्च ।

स्वप्ने प्रबोधसमये पठनेऽशने नो
नक्तन्दिवं स्मृतिपथेऽस्तु विराजमानम् ॥

त्वज्जन्मपावनदिने मधु वान्तु वाता
 गाथाः क्षरन्तु मधु कर्णयुगे नराणाम् ।
 सिन्धूर्मधु स्रवतु केलितरङ्गभङ्गा
 वङ्गासने विजयमल तवैव मालयम् ॥

गृह-निर्माणकोषे प्राप्तानामर्थानां दातॄणाञ्च निर्देशः—

- (१) श्रीयुक्त सरोजेन्द्रनाथभञ्ज, काव्य-व्याकरणतीर्थ एम. ए.—५॥
 (आंशिक) (२) मः मः श्रीयुक्त अनन्तकृष्णशास्त्री—२०१॥, (३) श्रीयुक्त
 अशोकनाथशास्त्री वेदान्ततीर्थ, एम. ए., पि. आर. एस्—२००॥
 (४) श्रीयुक्त हरिहरशेठ—१००॥ (५) श्रीयुक्त यतीन्द्रनाथ
 रायचौधुरी—५०॥ (६) श्रीयुक्त सुधीरचन्द्रमित्र, वार-एट्-ल,—२५॥
 (प्रथम किस्ती) (७) श्रीयुक्त दुर्गामोहन-सांख्यतीर्थ एम. ए—१०॥
 (८) श्रीयुक्त दक्षिणाचरण भट्टाचार्य एम. ए—५०॥ (९) माननीय
 विचारपति श्रीयुक्त चारुचन्द्रविश्वास एम. ए. वि-एल., सि. आइ. इ—२५०॥
 (१०) माननीय विचारपति श्रीयुक्त विजनकुमार मुखोपाध्याय, एम. ए.,
 डि. एल—१००॥ (११) श्रीयुक्त रामकुमार वाङ्मूर—१०००॥
 (१२) माननीय विचारपति श्रीयुक्त रूपेन्द्रकुमार मित्र एम. एस-सि.,
 एम. एल—१००॥ (१३) श्रीयुक्त वंशीधर जालान—१०००॥ (१४) श्रीयुक्त
 रतनमोहन चट्टोपाध्याय, एटर्नि-एट्-ल—१००॥ (१५) श्रीयुक्त सुधीरचन्द्र
 मित्र, वार-एट्-ल—२५॥ (२य दफा) (१६) ए. आर. ए. रहिम—५०॥
 (१७) श्रीयुक्त शैलेन्द्रनाथ वन्धोपाध्याय, वार एट्-ल—५००॥ (१८) खान

वाहादुर सेख महम्मद जान, एम. एल. सि—१०१] (१६) श्रीयुक्त
 वैजनाथ वाजोरिया, एम. एल. ए, (सेण्ट्राल)—२५०] (२०) शङ्करलाल
 भरतराम एण्ड कों (दिल्ली)—२००] (२१) डा: स्यर श्रीयुक्त उपेन्द्रनाथ
 ब्रह्मचारी कैटि, एम. ए., एम. डि., पि. एडच. डि—१००] (२२) राजा श्रीयुक्त कमलारञ्जन राय—५०] (२३) महाराजा श्रीयुक्त
 श्रीशचन्द्रनन्दी एम. ए—१००] (२४) रायवाहादुर श्रीयुक्त रामदेव
 चोखानि—१५०] (२५) श्रीयुक्त वङ्किमचन्द्र घोष—१] (२६) श्रीयुक्त
 माखनलालचौधुरी—१] (२७) बलदेओ दास रामेश्वर—२५०] (२८) श्रीयुक्त
 कालीपद व्याकरणतीर्थ—५] (आंशिक) (३०) हिज, हाइनेस, महाराजा
 अव् विकानीर—१०००]

इदञ्चात्र विशेषेण तर्पयिष्यति संस्कृतसाहित्यपरिषन्मङ्गलकामिनां
 मानसानि, यच्छेपोक्तस्य श्रीमतः सामन्तराजस्य विकानीराधिपतेरत्र
 परिषदि सानुग्रहदृक्पातः । आशास्यते दृष्टान्तमेनमनुसृत्यान्येऽपि सामन्त-
 नृपतयः पानयिष्यन्ति सकृपां दृष्टिं परिषदीति । यद्यपीतः पूर्वमपि
 परिषद्युपस्थानादिनाऽन्येषामपि नृपतीनामनुग्रहः परिषदा कचित् कचिल्लब्ध-
 स्ताथाप्ययं महाराजस्तेषां संख्यामभिवर्धयन्नस्माकमभिनन्दनीय एवेति ।

रवीन्द्र-महाप्रयाणम्

“निमीलनाय पद्मानाम् उदयायाह्नयमेधसाम् ।

तमसामवकाशाय व्रजत्यस्तमहो “रविः” ॥”

अहो दौर्भाग्यभूयस्त्वं भारतवर्षस्य, दुष्कर्मदुर्विपाको वङ्गानाम्, दुर्दैव-
विलसितं वङ्गभाषायाः, दिग्दाहो धरित्री-देव्याः, अकाण्डविवर्तनदारुणता
विधातुर्दुष्परिणामश्च प्रपञ्चस्य यदयं महात्मा वङ्गभाषोन्नति-समर्पित-प्राणा-
हुतिररामायणीयो वाल्मीकिरशाकुन्तलीयः कालिदासः कविगुरु रवीन्द्रनाथ-
ठाकुरमहोदयो व्यतीते सौरश्रावणस्य द्वाविंशदिवसे भगवतो हिन्दोलोत्सव-
तिथौ एकाशीतितमे वयसि मध्याह्नसमये रविमन्यमम्बरमध्यमध्यासीन-
मसहमान इव चिराय न्यमीलयन्नयनद्वयीम् ।

वङ्गभाषायामसामान्यं प्रतिभा-प्रावीण्यमनुभवतां तत्रभवतामनुपमेया
कवित्वशक्तिः कथंकारं कथागोचरीक्रियतामल्पधीभिरस्मादृशैः । परन्तु
जाने, आपन्नमर्गनां वङ्गभाषामुद्धर्तुमिवायं विधात्रा प्रेषितो धरित्र्यामिति
सुनिष्पन्ने तस्मिन् कर्मणि पुनः स्वस्थानमानीतः स वङ्गीयः कविसम्राट् ।
सर्वपथीनाऽस्य प्रतिभा सर्वतो जनानुपकुर्वती सामाजिक्यां सांसारिक्यां
राजनीतिक्यां च सरण्यां समं प्रसृतेति त्रय एवैते सम्प्रदायास्तत्कृते महान्तं
शोकराशिमन्तरनुभवन्ति ।

कालवशादुत्तमामेव वयोऽवस्थामनुभूयायं परेत इति यद्यपि तथा दृष्ट्या
क्षीणतर एव शोकावसरस्तथापि तादृशस्य महामानवस्य महाप्रयाणं यथा
सुलभं न तथा पुनराविर्भाव इति चिन्तैवास्मानतिमात्रं दुनोति । वयमस्य
परिवाराणां शोकभारं स्वात्मनि संविभज्य लघुकुर्वन्तः परेतमुद्दिश्येमामाशी-
वार्णीं समुच्चारयामः—

“यत्राऽऽनन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते ध्रुवाः ॥”

गृहकोणे । यदि वः कश्चिन्मन्त्रवित कृपालुः, स एनमुज्जीवयन् मम प्राणा-
नाहरेदनाथाया इति ।

यु—(स्वगतम्) कष्टम् ! का गतिः । (प्रकाशम्) आर्य ! तथा ।

(इति नागरिकाभिमुखं वाष्पायमाणा परिक्रामति)

चो—एवं करोमि । (भाण्डादिकं प्रपाल्यां निगूह्य तथा शेते)

(नेपथ्ये)

भाव ! एषा भणति सर्पेण दष्ट इति । वीरको जानाति चिकित्साम् ।

चो—(स्वगतम्) वैद्योऽप्यस्ति ? संस्तम्भयाम्यन्तर्मातरिश्चानम् ।

(इति तथा करोति)

(ततः प्रविशतो युवत्या सह नागरिकौ)

प्रथमः—(ससम्भ्रमम्) कासौ, कासौ ?

यु—(वाष्पं मुञ्चन्ती) भद्रमुख ! अनन्तरकोणे शेते, पश्य ।

प्र—क ? (इति गच्छन्तीं युवतिमनुगच्छति)

द्वितीयः—(प्रस्खलन्) ममापि वीरकस्यानिमित्तम् ? (इति स्थितः)

प्र—(गत्वा दृष्ट्वा च) त्वरय त्वरय वीरक ! एष निश्चेष्टः ।

वीरकः—(उपगम्य बहुविधमन्त्रतन्त्रैरुपक्रम्य) कथं वीरकोऽपि न
कृतार्थः ? (सस्मरणम्) स्तब्धो न वेति पश्यामि । (इति मस्तकेऽवलम्ब्य
बलादुदञ्चयन् अन्तस्तब्धं दृष्ट्वा साशाभङ्गम्) कष्टम् ! गत एवायं
कालदष्टः । तथा हि—

स्तब्धं च श्यामलं चाङ्गं रुद्धा दृष्टिर्विशेषतः ।

नितान्तं शान्त एवोष्मा दैवं को वाऽतिवर्तते ॥

प्र—(सकरुणम्) शुचाऽलं वासु ! श्वोऽग्निसात्करिष्यामः ।

(इति सहान्येन निष्क्रान्तः)

चोरः—(चिरादुत्थाय) गता एवैते वराकाः । गच्छ पुरः प्रियावसथम् ।

यु—तथा (इति परिक्रम्य युवतिश्चोरश्च वीथ्यन्तरेण प्रविशतः) ।

यु—(स्थित्वा) आर्य ! इदं तदिति भाति ।

चो—भद्रे ! साधु पश्य । (इति दीपसंपुटमुद्घाट्य प्रसारयति)

यु—(दृष्ट्वा सकौतुकसम्भ्रमम्) इदमेवार्थ ! इदमेव । क्षणमत्र चत्वरे भवत्वार्थः, संज्ञापयाम्यार्थपु- (इत्यर्थोक्ते सलज्जं परिक्रम्य कामपि रशना-
माकर्षन्ती संवृतकवाटद्वारं पश्यति)

(नेपथ्ये मृदुर्घण्टास्वनः । तरुणः कवाटमुद्घाट्य प्रविशति । युवति-
स्तरुणस्य कर्णं किमपि कथयन्ती चोरं दर्शयति)

चोरः—(अशङ्कितमुपसृत्य) अहमस्मि कोऽपि तस्करः ! त्वद्गतेनैव चेतसा त्वामभिसरन्तीमिमामन्तरोपलभ्य कृपया त्वत्समीपमनयम् ।
भूषणमिदमस्याः । (इत्याभरणभाण्डमर्पयति)

पुरुषः—(सम्भ्रम-हर्षलज्जाकुलं भूषणभाण्डं प्रतिगृह्य) अहह ! कोऽय-
मशनेरमृतवर्षः ! (तस्करमुद्दिश्य) महाशय ! सत्यमेव किं चोरो भवान् ?
अथ वा कः संशयः । अपूर्वश्चोरोऽसि—

दत्ता नाम प्रिया मेऽयं त्वया सर्वाऽपि गीर्हता ।

उचितामुपहर्तुं ते न हि काञ्चित् गिरं लभे ॥

(विचिन्त्य) अथवाऽत्र प्राप्तुरूपमेतदेव । अद्यप्रभृति भवदीयोऽयं जनः ।

(इति चोरस्य पादयोः पतति)

चो—(सदयमुत्थाप्य सस्नेहम्) आस्तामिदं भद्र ! काऽद्य ते प्रतिपत्तिः ?

पु—न शक्नोमि पित्रोरननुमते परिणयैनामिह निवसितुम् । अतो-
ऽधुनैव देशमिमं जिहासामि । अथवा परवानयं भवता ।

चो—अस्त्येतत् स्वदेशो देशान्तरमिति । नेयं गणना विदग्धस्य ।
शैथिल्यमिव किञ्चित् संभाव्यते प्रज्ञासत्त्वयोरनर्थनेदृशेन देशत्यागेन । तत्
सहानया सुखमिद्वैव वस्तव्यम् । नयावैनां स्वमेवावासम् । यथा च सोऽस्या
विवाहो न श्वः प्रचलेत्, तथा विधास्यावः । (इति मुषितकादिकं न्यस्यति)

पु—तथा (तथा सह प्रतिस्थाय चोरानुसृतो निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये महान कोलाहलः)

(प्रविश्य सोद्वेगः पुरुषः)

अत्याहितमत्याहितम् ! मद-वशादयं गन्धहस्ती कुवेरदत्तभवनतोरणं
मङ्गलकदलितम्भसंभावितमुत्पाद्य जीर्णोद्यानाभिमुखं प्रधावति । रक्षत
रक्षतात्मानम् । अहमपि त्वरिततरं महामात्राय निवेदयामि ।

(इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति विमर्दकः)

वि—(सस्मरणस्मितम्) तदा कुमारेण साहसमपि समीचीनमेव कर्म
प्रक्रान्तम्, यन्मदान्धं गन्धगजं हठादिरुह्य तेन कुवेरदत्तभवनमाकुलीकृत्य
नगरोपान्त-जीर्णोद्याने तरुशाखाप्राहिकया निभृतमवतीर्णम् । भवन-
तोरणभङ्गममङ्गलं मन्यमानः कुवेरदत्तः संप्रत्यर्थपतिमेव जामातरं नानुमनुत
इति कुतोऽवकाशः कन्याप्रदानस्य ? अद्य पुनः शतपलसुवर्णदायिनी काचन
मणिमञ्जूषेति वणिजो वारवनिताजना वा तामर्हन्तीत्यादि च किमप्येन्द्र-
जालिकं प्रवर्तितम् । न केवलमियं मणिमञ्जूषा मुषितकगोपनाय,
न वा केवलं कुवेरदत्तचित्तापहरणाय, किंतु महदन्यदपि फलमस्या
भविष्यति । अन्यथा कथमियं राज्ञे निवेदनीया ? (परिक्रामन
विलोक्य) कुतोऽयं जनसमुदायः प्रसर्पति ? (सवितर्कम्) आम्, पञ्चाय-
त्ताधिकरणे रागमञ्जर्याः प्रथम-रङ्गावतारो निर्वृत्तः स्यात् । भवतु ; प्रतीक्षे ;
प्रत्यावर्तमानस्यायमेव मार्गः कुमारस्य । (इति प्रतीक्षते)

(ततः प्रविशतः कुमारो धनमित्रश्च)

धन—अहो प्रतिक्षणरमणीयताऽद्य दिवसपरिणामस्य । अहो रूपानु-
रूपता कलाकौशलस्य ! सखे, सादरानुभवजनितवासना सेयमनपायिनीव
भवान्तरेऽपि । अथवा स्वरूपमिदं रामणीयकस्य ।

कुमा—सखे कचित्कदाचिदेव संस्थानरूपकलाविशेषाणां समवाये
भवति घुणाक्षरन्यायेन ।

विवलितमणिबन्धं वाममाधाय मध्ये

विधृतसितपटीकं पाणिमुत्क्षिप्य सव्यम् ।

कुसुमविचयमुच्चैर्दृष्टिकं दर्शयन्ती
भ्रमिति हृदयमेवा गाहते योगिनोऽपि ॥

धन—(सावहित्यम्) सम्यगुपलक्षितं सुहृदा ।

कुमा—आस्तामयमभिनयप्रकारः । इदमपि पश्य—

आधायार्धेन्दुविस्वाकृतिकरयुगलं पार्श्वयोर्मखलायां

क्षिप्त्वा पर्यायपातं पदयुगमसकृत्कृततालं पुरस्तात् ।

पश्चात्पूर्वाङ्गपार्श्वविलितविनिमयालोलितैर्मन्दमन्दैः

क्रान्त्वा यत्सा स्थिताऽन्ते तदपि हि महते नित्यनेत्रोत्सवाय ॥

धन—(स्वगतम्) विसंस्थुलमिवास्य हृदयम्, भवतु, आक्षिपामि ।

(प्रकाशम्) सखे, अत्येतीव समयः । पश्य, उच्चलच्चन्द्रचन्द्रिकाचमत्कृत-
मखिलं जीवलोकम् । (आकाशं प्रदर्शयन्)

सित-घनशकलौघैः सान्तरालैः समन्ता-

दपिहितनिजनीलाभोगशालिन्यहो द्यौः ।

तनुखनिनिचयान्तर्लीननीलाणुरेणु-

र्धवलपुलिनशेषा स्वर्णदीवाविभाति ॥

कुमारः—सत्यमाह भवान् । कुतो न दृश्यते विमर्दकः ?

(उपसृत्य)

विमर्दकः—इत इतो भवन्तौ । अयमस्मि ।

(विमर्दकेन सह निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति विविक्ते सचिन्तः कुमारः)

कु—(सव्यथम्) किमिदं प्रवृत्तलास्यायां तस्यां द्वितीयं रङ्गपीठं
ममाभून्मनः ? तद्दृष्टिविलासोत्पलवनसमाश्रयश्च पञ्चशरो भावरसानां
सामग्यात् समुदितवल इव मामतिमात्रमव्यथयत् । नृत्योत्थिता च सिद्धिलाभ-
शंसिनी सा न जाने असकृन्मां सखीभिरप्यनुपलक्ष्येणापाङ्गप्रेक्षितेन
सविभ्रमारेचितभ्रूलतमभिवीक्ष्य सापदेशं च किञ्चित् स्मित्वा मन्दमन्दं

स्वभवनमयासीत् । किं करोमि मन्दभाग्यः ? कस्य वा कथयास्यनु-
चिताभिनिवेशिनमात्मानम् ?

(सस्मरणवैलक्ष्यम्)

काञ्चन्या कान्तिलक्ष्म्या कमलपरिमलोन्मिश्रयाऽङ्गानि कृत्वा

सौदामिन्या शलाक्या मृदु सममभितः संप्रमृज्यानुरूपम् ।

चैतन्यं संनिवेश्य स्वयमतिमधुरं तत्र सर्वानवद्यां

दृष्ट्वा तन्वीं विधातः कथमिव गणिकागर्भगते न्यधास्त्वम् ॥

(सान्तरूपम्) अतिनिष्णातश्च मदनतन्त्रे सखा मे धनमित्रः कथं न
विजानाति ? (इति वितर्कयन् स्थितः)

(प्रविश्य)

धनमित्रः—(स्वगतम्) ततः प्रतिनिवृत्तस्य सख्युरन्यादृशोऽभूदाकारः ।
तत्रापि किमपि किमप्यतिसूक्ष्ममस्य च तस्याश्चाऽऽलक्षितम् । आगतश्च
दूरीकृताहारस्पृहः शिरःशूलमपेदिशन विविक्ते तल्पे मुक्तैरवयवैरशयिष्ठ ।
भवतु, सौखशायनिको भूत्वा विज्ञास्ये । (इति परिक्रम्य दृष्ट्वा) कथं
सचिन्त इव ? (उपसृत्य किञ्चित्) सखे सुप्रभातम् ?

कुमारः—(शून्यहृदय एवास्ते)

धन—सखे ! अपि मन्दायितं शिरःशूलेन ?

कु—(दृष्ट्वा निद्राकालुष्यमभिनयन्) स्वागतं सख्युः । अपर्याप्तया
निद्रयाऽस्मि कलुषितः । कियान् समय आगतस्य भवतः ?

धन—(सस्मितम्) सा खलु दृष्टिगोचरश्चक्षुरागमुदपादयत् ।
पर्याप्ता तु प्रसादयिष्यति ।

कु—(सर्वैलक्ष्यं स्वगतम्) नूनमयं विज्ञातोऽस्मि । अच्छलं भवतु,
वक्ष्ये । (इति विमृशन्नध्यवस्यति)

धन—(संनिकृष्य) सखे ! सैव धन्या गणिकादारिका, यामेवं
भवन्मनोऽभिनिविशते । तस्याश्च मया सुलक्षिता भाववृत्तिः । तामप्य-

चिरादयुगमशरः शरशयने शाययिष्यति । स्थानाभिनिवेशिनोश्च वामयन्त्र-
साध्यः समागमः । किंतु (इत्यर्धोक्ते)

कु—उपालम्भोऽपि शोभते सौहार्दस्य । सखे किं करोमि ?

धन—(सस्मितम्) सखे ! नोपालभ्यसे, पश्य । सा खलु वारकन्यका
गणिका धर्मप्रतीपगामिना भद्रोदारेणाऽऽशयेन समगिरत्—

कु—किमिति ?

धन—एवम् 'नाहं धनशुल्का, गुणशुल्काऽहम् ; न च पाणिग्रहणादृतेऽनु-
भोग्यं मे यौवनम्' इति ।

कु—(साश्वासश्चर्यम्) किमुदासातेऽत्र काममञ्जरी माता माधवसेना
च ?

धन—नहि नहि, असकृद्बुदितानुबन्धेन निरवघ्नीतामङ्गराजम् ; राजाज्ञा
च तदनुकूलैव संभाव्यते ।

(नेपथ्ये)

“यदि कश्चित् काममञ्जर्या माधवसेनाया वाऽनिच्छया बालामस्वमार्ग-
गामिनीं रागमञ्जरीं प्रलोभ्य परिगृह्णाति, स तस्करवद् वध्यः” इति राजाज्ञा
भोः ! राजाज्ञा भोः ! (डुं. डुं. डुम्.) ।

धन—अपि श्रुतं सखे ! तदेवं स्थिते विचिन्त्योऽत्राभ्युपायः ।

कु—किमत्र चिन्तनीयमस्ति ? गुणैस्तामिव तज्जनं धनैः समावर्जयामः ।
सर्वथाऽनुगुणेन सुकुमारेण चोपायेन भाव्यमित्यत्र चिन्तनीयमेव ।

(इति विमृशति)

धन—त्रैलोक्यधनेनाप्यपरितोष्या सा बन्धकी काममञ्जरीति दुर्घट-
मिदम् । (इति विमनायते)

कु—सखे ! कामप्यजिनमञ्जूषां निर्माप्य तां शतपलसुवर्णदोग्ध्रीं नाम
प्रख्याप्य अनुभोक्तुं राजाभ्यनुज्ञां संपादय । तस्या आगमप्रकारो दोह-
कल्पश्च निवेदनीय एवमेवम् । (इति कर्णे कथयति)

धन—(स्वगतम्) उदितमिव हृदये भावान्तरेण ।

(प्रकाशम्) कथं मञ्जूषयाऽनयाऽतिसन्धातव्या वराकी ? अथवा
अर्थाशा क वा नातिसन्धीयते ? फलन्तु नीतयः ।

कु—अनुपेक्षणीयमेतत् । तत्त्वरिततरं साधयिष्यसि ।

धन—(पदशब्दश्रवणमभिनयन) संप्राप्त इव विमर्दकः । (इति निष्क्रामति)

कु—तां तथाविधामवधारयन्तं मामतिमात्रं व्यथयति मदनः ।

(ऊर्ध्वमुद्वीक्षमाणः) अपि निपतेन्मम वागुरायां सा ?

(नेपथ्ये)

अत्रापतितासि, कष्टम्, गच्छ गच्छ ।

कु—(आकर्ण्य सोत्साहम्) कथं भगवती वागनुवदति ?

वि—(प्रविश्य पटाक्षेपेण) स्वस्ति भवते । (इत्युपसर्पति)

कु—सखे । स्वागतम् । (आसनं दर्शयन्) केयमत्र यामपसारयसि
गच्छ गच्छेति ?

वि—इयं किल दग्धगणिकायाः काममञ्जर्याः कुट्टनी शाक्यभिक्षुकी
पृष्ठानुपृष्ठमनुसरति माम् ।

कु—(विमृशन स्वगतम्) एवं विधास्ये । (प्रकाशम्) नार्हसि साधु-
जनमवमन्तुम् । किमपि चीवर-पिण्डादि प्रदापय ।

वि—(सावज्ञम्) तिष्ठ तिष्ठ जरतिके बहिः, मा माऽन्तः ।

कु—(सस्मितम्) स्यान्नामानयापि किमपि साधनीयं कार्यम् ।

वि—(साकूतहासम्) लासिका—(इत्युद्धोक्ते) भवत्येव कार्यम् ।

आवेष्ट्य पथिकं पादे पथि पन्नगकन्यका ।

न विमुञ्चत्यसंदश्येत्यहो लोकोक्तिरक्षता ॥

कु—अलमन्यथा संभाव्य, द्रक्ष्यसि ।

(सकोपम्)

आवध्य मन्त्रैरुगगीमुपायसन्दंशकैराशिषमुद्धरिष्ये ।

(सपरितोषम्)

फणामणिं चातिविलोभनीयं पाणौ करिष्ये भवता किलाहम् ॥

तत् प्रलोभनैः शम्भलीमनुवर्तस्व कार्यहेतोः ।

वि—तथा । काषायस्य कामपि प्रत्याशामुत्पादयामि । (निष्क्रान्तः)

कु—(सवितर्कम्) अहो बलवती भवितव्यता । आस्ताम् ।

(प्रविश्य)

विमर्दकः—सखे ! पुनर्मांमुपस्थास्यति सा । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अम्बरमध्य-
मासीदति भगवान् प्रभाकरः ।

कु—(दृष्ट्वा) सत्यमाह भवान् । तथाहि—

अर्धोऽधरोत्तरविभागयुगावलग्नैः

स्वीयैः करैर्भुवनगोलमतिप्रयत्नान् ।

आवर्तयन्निव सदा महसामधीश-

स्तापं शनैरधिवहत्यधिकं पुरस्तात् ॥

(इति निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति व्यावृत्तैराधिकारिकैरासनस्थो राजा)

कायस्थः—इदं तदपेक्षापत्रमुदारकस्य ।

प्रधानः—अपि नाम संनिहितो यथानियोगमुदारकः ?

(कायस्थसंज्ञया कञ्चुकी द्वारदेशं परिक्रामति)

राजा—(प्रधानं प्रति) कोऽयमुदारको नाम ?

प्र—(कायस्थात्पत्रमादाय दृष्ट्वा) देव ! सार्थवाहवसुमित्रस्य पुत्रो
धनमित्रो नाम्ना उदारक इति प्रतीतः ।

रा—स्मरामि प्रवरैर्युक्तरूपोऽयमित्युद्धृत्यमाणस्य ।

प्र—अयुक्तरूपो हि नैवेदमेवमावेदयति ।

धनमित्रः—कञ्चुकिन अयमयमस्मि ।

क—इत इत आर्यः ।

ध—(यथासमुदाचारमुपसरति)

सुमुखी । (सलज्जं) देव, स्वप्रत्यभिज्ञानाय तादृशमपि धार्ष्ट्यमङ्गी-
कृतमिदानीन्तु विदितत्वात्र शक्नोमि । तत् क्षम्यतामयमपराधः ।

समः । सखि सुमुखि, तव वागेव गीतादपि सुमधुरा । (स्वगतं)
साधु ते प्रेम । तथाहि—

विप्रलम्भजलधौ निमज्जिते

प्रेमवीचिपरिमर्दितान्तरे ।

त्वां विना प्रियतमे हि कीदृशीं

प्रेषयत्यथ तर्हि सखीमयीम् ॥६०॥

(प्रकाशम्) सखि ! सुमुखि ! किमाह मां जीवितेश्वरी ।

सुमु । देव, रेवा निवेदयति ।

समः । अवहितोऽस्मि ।

सुमु ।

पामर्या मयका त्वया नहि गतं सार्धं प्रभो मूढया

लब्धं तत्फलमेव नाथ पदयोस्तत् किं पुनर्वेदये ।

नानादिग्वलयात् कठोरहृदया दुर्मर्षिणस्तुन्दिला

भूपालाः प्रतियोधिनोऽप्युपगतास्तेनास्मि जीवन्मृता ॥६१॥

समः । (विहस्य साटोपमुत्थाय) सखि ! सुमुखि,

अपि गिरिजनिता जातिः कठिन-तरुतोऽपि माधवो जाता ।

क्षत्रियतनया रेवा तदपि च मृदुला हरणहेतोः ॥६२॥

अपिच—

ईदृक् कोऽपि न दृष्टो यदुपतिवंशोद्भवः कुमारोऽपि ।

अशनिविभूषितपाणेर्यः पुरुहूतादपि क्षुभितः ॥६३॥

सुमु । देव, सा पुनरेतच्चिन्तयैव कवलीकृता, अहन्तु देवालो कनतो
विश्वस्ता ; तदाज्ञापय तामाश्वासयामि । (इति तदाज्ञया निष्क्रान्ता)

विरहतापभराद्गमनालसा समसमागमनोत्सुकमानसा ।

यदुपतेर्निलयं प्रतियातया निजगदे जगदेकपतेः सुता ॥६४॥

आ० १२-ख.

*१०६

आनन्दलतिका

अयि मयाद्य जनुः सफलीकृतं निखिलनायकसूनुविलोकनात् ।
 तव कृते विरहेण विमर्दितः स विधुरो विधु-रोदनकृन्मुखः ॥६५॥
 स हि मनोभवतोऽपि मनोहरो मुनिमनांस्यपि मोहयितुं क्षमः ।
 विषयिणामिव निर्ममयोगिनां न मदनो मद-नोदन-साधनम् ॥६६॥
 विरहपाण्डु विभूषणवञ्चितं जयति केवलमेव मुखश्रिया ।
 समवपुस्तदपि क्षितिभूषणं सकमलं कमलं क्रियते न हि ॥६७॥
 यमनुरञ्जयितुं प्रगुणीकृतं बहुगुणं गुणिभिः पुरमुज्ज्वलम् ।
 अहह तेन स कम्पितमानस उपवने पवनेन विकथ्यते ॥६८॥
 तव वियोग-हुताशनकम्पिते भुवनमौलिमणौ सखि वल्लभे ।
 सरलयैव मया विनिवेदितं ह्यकुटिले न कुटिलेन भूयते ॥६९॥

तदनु वाङ्मधुरा मम मानसं
 चिरमतोषयदेव तदाननात् ।
 विमलपूर्णसुधाकरविम्बतो नव-
 सुधा वसुधामिव भाविनि ॥१००॥
 निशम्य रेवा सहचारिणीवचो
 दृढं प्रदग्धापि वियोगपावकात् ।
 प्रियस्य तद्भावकथातिलोल्पा पुनः
 पुनः पृच्छति गौरवेण ताम् ॥१०१॥

मर्मच्छेदिवियोगदावदहनज्वालावलीक्लेशिता
 बाला वल्लभतत्कथामृतरसादानन्दकल्लोलिनी ।
 मध्याह्नद्युमणिप्रचण्डकिरण प्रम्लानगात्रोत्करा
 वल्ली वारिदनिर्भराम्बुमिलनादुत्पल्लवेवाजनि ॥१०२॥

कुतः—

अन्तःपुरान्तः सममागतं हि
 विज्ञाय कन्दर्पविधूतदेहाः ।

आनन्दलतिका

*१०७

लीलालकाश्चञ्चलकुण्डलाग्रा

उत्फुल्लनेत्राः स्मितशोभिवक्त्राः ॥१०३॥

तद्दर्शनीत्साहविवृद्धरागा

वक्षोजभारालसपादवेगाः ।

लीलागमाच्चञ्चलवेणिनागा

धम्मिल्ल-मल्ली-स्तृतभूमिभागाः ॥१०४॥

अन्योन्यसंधर्षणजातहासाः

परस्परालोकनवारिवलासाः ।

उद्गीवसभ्रूलतमायताक्ष्यो

विस्त्रस्तनीवीकृतपाणिपद्माः ॥१०५॥

ऊत्कस्मिपीनस्तनहेमहारा

वर्त्मस्थलस्मारकशोणधाराः ।

गलत्कचाली-रचितान्धकारा

ललाटसिन्दूरविकासिसुराः ॥१०६॥

काञ्चीचलन्नुपुरवादनेन

धम्मिल्लभृङ्गध्वनिमञ्जुगीतैः ।

भ्रू नर्तकीनामपि नर्तनेन

तौर्यत्रिकामोदमनुस्मरन्त्यः ॥१०७॥

विस्त्रस्तकेशोदितवारिवाहा

विभ्रष्टमुक्ताफलवारिधाराः ।

तनुलताविष्कृत-चारुशष्पा

अकालः वर्षाप्रतिपादयन्त्यः ॥१०८॥

भ्रू भङ्गिभिर्भूरिदिगन्तराणि

लीलाचलत्पादतलेन भूमिम् ।

वक्त्राम्बुजैर्व्योमं च भूषयन्त्यः

सम्भूय सुग्धाः प्रमदाः प्रयान्ति ॥१०९॥

#१०८

आनन्दलतिका

ता वार्यमाणा अपि रक्षिसङ्घैस्तदृष्टिलुब्धाश्चलितास्तरुण्यः ।
 विहाय लज्जामतिवेगवत्यो वर्षासु सेतुं सरितां यथापः ॥११०॥
 काचित् प्रगल्भां पुरतो निधाय तदं सविन्यस्त-करारविन्दा ।
 व्यक्तीकृतार्धाननचन्द्रबिम्बा चिरं समाङ्गं सुमुखी व्यलोकयत् ॥१११॥
 तं वीक्ष्य हासोदगतसत्प्रसूना काचिद्रसाच्छादितदेहवल्ली ।
 संसक्तपाणिद्वयपल्लवान्तरुत्तुङ्गवृत्तस्तनकुट्मलासीत् ॥११२॥

अथ तां प्रति काचित् कामिन्याह—

अलिविलोचनमञ्जुलभङ्गिभिः पवनकम्पितपल्लवपाणिना ।
 अपि पिकध्वनि-नर्मवचोऽमृतैरवनिभूरयमाह्वयति प्रियाम् ॥११३॥

निशम्य समः तां विलोक्य (स्वगतम्) अवितथमिदमुक्तमनया, एतस्या
 गीतेनैव मानुषीति प्रतीता । तथाहि—

सुमधुराधरपाणिपल्लवां ललितपीनघनस्तनकुट्मलाम् ।
 पुलककण्ठकितां स्मितपुष्पितां न लतिकामिव को हि समीक्षते ॥११४॥
 काचिद् गलत्कुन्तल-मुक्तनीवी-व्यस्ते कराब्ज-द्वितये कृशाङ्गी ।
 संघर्षणोत्क्षिप्त-सुमौक्तिकानि तदा सुतुच्छानि धिया चकार ॥११५॥
 काचिद् गवाक्षाहितदृष्टिरासीत्तदङ्गशोभामनुभूय तन्वी ।
 दुर्वार-कन्दर्पशराभितप्ता गृहोदरे चित्रित-पुत्रिकेव ॥११६॥
 काचित् सुविस्तारितलोचनेन निषीय तद्वक्त्र-सरोजराजम् ।
 मौलीक्षणद्वन्द्व(?)मथातिदूना चित्तेन निन्दत्यपरेन्द्रियाणि ॥११७॥
 जगन्मनोहारिमुखारविन्दविलोकनेनैव वयं कृतार्थाः ।
 पिबन्ति विम्बाधरमस्य या हि कैवल्यमेताः किल तुच्छयन्ति ॥११८॥
 कन्दर्पमूर्च्छाकररूपमस्य पश्यन्ति विस्तारितलोचना याः ।
 ता एव भूमौ सदृशः परा हि सत्येव नेत्रे वनिता वतान्धाः ॥११९॥
 अमुस्य नातावचनमृतेन याः कर्णकूपं परिपूरयन्ति ।
 ता एव धन्या दधति श्रवांसि तदन्यनार्यो बधिरा बभूवुः ॥१२०॥

तथा धृतं जन्म फलानुबन्धि द्वारावतीवासवती वधूयाः ।
 एतस्य लीलारसवञ्चिता यास्ताः केवलं विभ्रति देहभारान् ॥१२१॥
 अयं पतिश्चेत् क्षितिपालपुत्र्यास्तदैव धातुर्विपुलं यशः स्यात् ।
 नचेदसौ धिक्कृतिभिर्जनानां हियाननानां वत कुत्र गोप्ता ॥१२२॥
 रामेण सीतां हरिणा श्रियञ्च हरेण गौरीं घटयन् विधातः ।
 जातां जगत्यां तव कीर्तिवल्लीमतःपरं पल्लवितां विधेहि ॥१२३॥
 स्त्रीसृष्टिमूर्धा दमनात्मजैषा पुंसृष्टि-मूर्द्धापि हरेस्तनूजः ।
 योगं तयोरेव विधिर्विधत्तामस्याङ्कमारोहतु राजपुत्री ॥१२४॥
 अस्माकमल्पैरुत भूरिपुण्यैरस्मिन् पुरा जन्मनि वा कृतैश्च ।
 तैरेव रेवाकरचारुपद्मं गृह्णातु कृष्णात्मज एष नान्यः ॥१२५॥
 ह्रीदामनद्धाः पतिभावबद्धा गाम्भीर्यवित्ताः कुलयोषितोऽपि ।
 पुरो बहिर्भूय विलुप्तधैर्या यदेवमुचुर्महिमा तदस्य ॥१२६॥

इति निगदितमासामीषदाकर्ण्य धीरः

श्वसितमलिनमोष्ठं कल्पयामास वक्तुम् ।

हृदयनिहितभावोद्धोषकण्ठातिरोधा-

दहह नमितमूर्धा मौनमेवाललम्बे ॥१२७॥

अपि सुनिकटवर्ती तत्कथां नो शृणोमी-

त्यधिगतपरितापस्तल्पमध्यं विवेश ।

विरह-मलिनमूर्तिं तां विनिर्णीय कृच्छात्

करुण-करुणचित्ता योषितश्चाभिजग्मुः ॥१२८॥

हयगजरथनेमिक्षुण्णभूमीतलोत्थैः

प्रचुरतररजोभिर्धूसरस्तिग्मरश्मिः ।

त्वरिततुरगवेगादापतन् व्योमभागा-

दरुणदिशि पयोधेर्वारिपूरे ममज्ज ॥१२९॥

कोटिकल्पमिव तल्पशायिनी

यामिनीं नयति हन्त तापिनो ।

*११०

आनन्दलतिका

सुप्रभातमिव कोककामिनी

काङ्क्षति क्षितिमहेन्द्रनन्दिनी ॥१३०॥

अनन्तदृष्टिः शिखिमोददापि

प्रदोषयुक्ता युवभोगिरम्या ।

भुजङ्गनारौ बहुदीर्घदेहा

तयोरभूत्पामरयामिनी सा ॥१३१॥

उपगत-नृपसंघा राजपुत्रीगुणोत्तकाः

कुपितहृदय-तीक्ष्ण-स्मारवाणावविद्धाः ।

रहसि चतुरद्वृतीश्चित्तचौर्यक्षमास्ते

दमननृपसुतायां प्रेरयामासुरार्ताः ॥१३२॥

नृपति-विनयवाणी दृत्तिकावक्त्र-नीता

दमन-नृपसुताया नैव वध्नाति चित्तम् ।

तदविनय-भयात्ता दुद्रुवुः को हि पृथ्व्यां

जलधिमनुसरन्त्या बाधयेद्वारि नद्याः ॥१३३॥

आशापाशप्रथितमनसामाधिखिन्नान्तराणां

शय्योपान्तगलपितवपुषां दर्पकोन्निद्रितानाम् ।

अन्तश्चिन्ताकवलित-धियामागतक्षमापतीनां

कृच्छ्रादेव व्रजति रजनी कल्पकल्पा तदानीम् ॥१३४॥

इत्यानन्दलतिकायां तृतीय-कुसुमम् ॥

चतुर्थ-कुसुमम्

अथोदिते भास्वति भूमिपाला-

स्तच्चिन्तनोन्निद्रितलोहिताक्षाः ।

माध्वीक-रम्यामपि वन्दिगीतां

स्तुतिं तदानीं विफलां वितेनुः ॥१॥

निस्पन्दनेत्रातिविलोलमौलि वामं क्षितीशा उपधाय पाणिम् ।
 रेवां प्रति प्रेषितदृतवाक्यमाकर्ण्य भूयोऽपि पप्रच्छुरेतत् ॥२॥
 दृतोदितं भूमिपुरन्दरास्ते तस्याः समस्यां पणमाकलय्य ।
 विहाय कृष्णात्मजमेव दीर्घामाशां सुखर्वां वत के न चक्रुः ॥३॥
 श्रीखण्डकर्पूरविलेपितानि नानाविदग्धैः कृतमण्डनानि ।
 अङ्गानि रत्नाभरणोज्ज्वलानि श्रुत्वा पणं ते मलिनानि दधुः ॥४॥
 शङ्खस्वनैर्दुन्दुभिनिस्वनैश्च मृदङ्गभेरीपटहारवेण ।
 स्तवेन दृतद्विजवन्दिनाञ्च मञ्चस्थलीमारुरुहुः क्षितीशाः ॥५॥
 विशुद्धचामीकरवेदिकासु महार्घरत्नै रचितासनेषु ।
 किरीटिनः कुण्डलिनो युवानः क्रमेण भूमीपतयो निषेदुः ॥६॥
 पीयूषकुम्भोपमकण्ठनालध्वानैः कृतार्थान् कलयन् स्वभक्तान् ।
 देवस्तनूजं सममेव तस्मिन्नप्रेषयन्(?) स्वयमाजगाम ॥७॥
 विज्ञाय भावं दमनोऽपि तस्य विद्वांस्तदानीं विमना न जातः ।
 स्वयंवरस्थानमथाधिगत्य कुलोचिते वर्त्मनि सञ्चचार ॥८॥
 वादित्रशङ्खद्विजवर्यदेवपौराङ्गनामङ्गलभूरिघोषैः ।
 दिव्यैर्हि गन्धर्ववधूपगीतैर्नभोविभागः परिपूरितोऽभूत् ॥९॥
 मुरारिहन्तेव महीपतीनां प्रसूनधन्वेव वराङ्गनानाम् ।
 मनोहरो भूरिगुणोत्करेण समोऽपि मञ्चं समलञ्चकार ॥१०॥
 अज्ञत्वमन्यत्र सुविज्ञतास्मिन्निस्पन्दताक्षिद्वितयाङ्गकल्पः ।
 रेवाप्रशंसा स्वगणे च हेलो समैक्षि लक्ष्ये पुरकामिनीनाम् ॥११॥
 स्वेदप्रकम्पस्खलदम्बरत्वचाञ्चल्यसत्कुण्डलपाशमोक्षाः ।
 बभूवुरुत्कण्ठितकामिनीनां समं निरीक्ष्यैव पुरोपकण्ठे ॥१२॥
 तं कामिनीमानसराजहंसं वंशावतंसं यदुनन्दनस्य ।
 ऊचुः समेताः पुरवामनेत्रा वयोभिरेवावरजं स्मरस्य ॥१३॥
 काचित् सखीपाणिनिबद्धपाणिस्तामाह विस्मिय समं निरीक्ष्य ।
 स्थानेऽस्य रूपं प्रतिलिख्य रेवा दिवानिशं पश्यति वक्तूमिन्दुम् ॥१४॥

कृतार्थयन् पौरजनेक्षणानि विद्रावयन् भूपतिमानसानि ।
 विस्तारयन् स्वीयकुले यशांसि मञ्चेषु रत्नासनमारुरोह ॥१५॥
 विहङ्गमानां स यथा गरुत्वान् धराधराणामपि काञ्चनाद्रिः ।
 तेजोऽन्वितानामपि चण्डभानुर्धराधिपानां पुरतो रराज ॥१६॥
 अथाधिरूढा मणिरत्नयानमानम्रमौलिर्दरदोलिताङ्गी ।
 विमोहयन्ती भुवनानि रेवा स्वयंवरस्थानमलञ्चकार ॥१७॥
 आरूढा दोलामलकावृताक्षी हेमारविन्दाननमन्दाहासा ।
 विनम्रमौलिः स्तनशोभिहारा पुरादुदीता गगनादिवेन्दुः ॥१८॥
 आयातवत्यां दमनात्मजायामभूद्वैर्यं प्रथितं न राज्ञाम् ।
 कुत्रापि कस्यापि सचेतनस्य विहाय तां तान्न जगाम दृष्टिः ॥१९॥
 रेवामुखेन्दोरुदयेन युक्तं राजन्य-पाथोनिधिकम्पनं हि ।
 चित्रं दृगिन्दीवरदोलनेन व्यधायि धैर्यायससेतुभङ्गः ॥२०॥
 तदानने मुग्धमधुव्रताकुले रराज शोणाम्बरजावगुण्ठनम् ।
 गाढानुरागादिव चुम्बनाय हेमारविन्दे दिननाथविम्बम् ॥२१॥
 दरानने कुन्तललोलमौक्तिके सौरभ्यलुब्धभ्रमरावगुण्ठिते ।
 कपोलरज्यन्मणिहेमकुण्डले जग्मुर्नृपाणां नयनानि तन्मुखे ॥२२॥
 नवोदिते स्मेरमुखे मृगाक्ष्याः सहैव पेतुर्जनानि राज्ञाम् ।
 दरस्मिते तामरसे मधुव्रता निवद्वयूथा हि पतन्ति निर्भरम् ॥२३॥
 ते भूमिपालाः क्षितिपालपुत्र्या विलोक्य रूपं भुवनैकरम्यम् ।
 कपोलविन्यस्तकरारविन्दा मन्दादराः स्युर्निजवल्लभासु ॥२४॥
 आलोक्य वालां निजदेहकान्त्या स्वर्नाथनारीमपि लज्जयन्तीम् ।
 तत्प्राप्तिवाञ्छाविमुखो हि कश्चिद्दृशा पपो केवलमेव भूपः ॥२५॥
 केचिद्गभीराः स्मरजज्जराङ्गा रेवासमालोकनभूरिकामाः ।
 स्वेदप्रकम्पश्वासितादिभावा गीतेन जाता इति बोधयन्ति ॥२६॥
 केचित् कवित्वं पठतां कवीनामौचित्यसंवर्णन-चातुरीभिः ।
 तदर्थबोधादिव जातभावा इति स्म सभ्यान प्रतिपादयन्ति ॥२७॥

**পরিষদের গ্রহনির্মাণ-তহবিলে প্রাপ্ত অর্থের
পরিমাণ ও দাতৃগণের নাম
(১৮৮৮ তাং পর্যন্ত)**

১।	শ্রীযুক্ত সরোজেন্দ্রনাথ ভগ্ন, কাব্যতীর্থ, এম.এ.—(প্রথম দফা)	৫০
২।	,, অশোকনাথ শাস্ত্রী-বেদান্ততীর্থ, এম.এ., পি.আর.এস	২০০
৩।	মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত অনন্তকৃষ্ণ শাস্ত্রী	২০১
৪।	শ্রীযুক্ত হরিহর শেঠ	১০০
৫।	,, যতীন্দ্রনাথ রায় চৌধুরী	৫০
৬।	,, স্বধীরচন্দ্র মিত্র, বার-এট-ল	৫০
৭।	,, দুর্গামোহন সাংখ্যতীর্থ, এম.এ.	১০
৮।	,, দক্ষিণাচরণ ভট্টাচার্য, এম.এ.	৫০
৯।	মাননীয় বিচারপতি শ্রীযুক্ত চারুচন্দ্র বিশ্বাস, এম.এ., বি.এল., সি.আই.ই.	২৫০
১০।	মাননীয় বিচারপতি শ্রীযুক্ত বিজনকুমার মুখোপাধ্যায়, এম.এ., ডি.এল	১০০
১১।	শ্রীযুক্ত রামকুমার বাঙ্গুর	১০০০
১২।	মাননীয় বিচারপতি শ্রীযুক্ত রূপেন্দ্রকুমার মিত্র, এম.এস-সি., এম.এল.	১০০
১৩।	শ্রীযুক্ত বংশীধর জালান	১০০০
১৪।	শ্রীযুক্ত রতনমোহন চট্টোপাধ্যায়, এটর্নী-এট-ল	১০০
১৫।	মিষ্টার এ. আর. এ. রহিম	৫০
১৬।	শ্রীযুক্ত শৈলেন্দ্রনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়, বার-এট-ল	৫০০
১৭।	খান বাহাদুর সেখ মহম্মদ জান, এম.এল.সি.	১০১
১৮।	শ্রীযুক্ত বৈজনাথ বাজোরিয়া, এম.এল.এ. (সেন্ট্রাল)	২৫০
১৯।	শঙ্করলাল ভরতরাম এণ্ড কোং (দিল্লী কটন মিলস্)	২০০
২০।	ডাঃ শ্রীযুক্ত উপেন্দ্রনাথ ব্রহ্মচারী, এম.এ., এম.ডি., পি-এইচ.ডি.	১০০
২১।	রাজা শ্রীযুক্ত কমলারঞ্জন রায়	৫০
২২।	মহারাজা শ্রীযুক্ত শ্রীশচন্দ্র নন্দী, এম.এ., এম.এল.এ.	১০০
২৩।	রায় বাহাদুর শ্রীযুক্ত রামদেব চোখানি	১৫০
২৪।	শ্রীযুক্ত বঙ্কিমচন্দ্র ঘোষ	১
২৫।	শ্রীযুক্ত মাখনলাল চৌধুরী	১
২৬।	মেসার্স বলদেওদাস রামেশ্বর	২৫০
২৭।	শ্রীযুক্ত অম্বালাল সরভাই	৫০
২৮।	শ্রীযুক্ত কালীপদ ব্যাকরণতীর্থ বিজ্ঞাভূষণ	৫
২৯।	বিকানীরের মহারাজা	১০০০

মোট—৬০২৪

প্রকাশ্যমানা গ্রন্থাঃ

- সম্পাদকঃ—
১। ফিট্‌স্‌নাম্ ২। চন্দ্রলেখাসট্রকম্ ৩। নানার্থসংগ্রহঃ (অজয়পালকৃতঃ) ৪। আনন্দলতিকা—(পল্লীসহায়েন কৃষ্ণানাথ-কবিনা বিরচিতা) শ্রীযুক্ত-দীনবন্ধু-সাহিত্যশাস্ত্রিণা সম্পাদিতা ৫। সত্যানুভাবম্ — মহামহোপাধ্যায়-শ্রীযুক্ত-কালীপদ-তর্কার্চ্য-প্রণীতম্ ৬। চিত্রচম্পুঃ—(মহামহোপাধ্যায়-বাণেশ্বরকৃত) শ্রীযুক্ত-জানকীনাথ-সাহিত্যশাস্ত্রিণা সম্পাদিতা। ৭। উপদেশ-পরম্পরা—কান্ধী-কামকোটীপীঠাধীশ্বর -শ্রী ১০৮শঙ্করাচার্য-বিরচিতা।	শ্রীযুক্ত-চিৎ‌তীশচন্দ্র-চট্টোপাধ্যায় শাস্ত্রী, এম. এ.

অল্পমূল্যে পুরাতন সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ-পত্রিকা

বর্তমানে চতুর্বিংশ বর্ষ চলিতেছে। পূর্বের কয়েক বর্ষের অল্পসংখ্যক পত্রিকা এখনও সম্পূর্ণভাবে পাওয়া যাইবে। সভ্যগণের সুবিধার জন্ত নিম্নলিখিত মূল্যে পুরাতন পত্রিকা এখনও দেওয়া হইতেছে। শীঘ্রই মূল্য বৃদ্ধি হওয়ার সম্ভাবনা। এ বিষয়ে সভ্যগণের দৃষ্টি আকর্ষণ করা যাইতেছে। যিনি যে বৎসরের পত্রিকা ক্রয় করিতে ইচ্ছুক সেই বৎসরের পত্রিকা বর্তমানে সম্পূর্ণ পাওয়া যাইবে কিনা পূর্বে পত্রদ্বারা জানিয়া নিলে ভাল হইবে।

১ বৎসরের পুরাতন পত্রিকা—	৩৮
২ বৎসরের " " (একসঙ্গে)	৫১০
৩ বৎসরের " " (")	৮৮
৪ বৎসরের " " (")	১০৮

Reg. No. G. 1073

Vol. XXIV, No. 5]

१८६३ शकीये भाद्रे]

[September, 1941

[२४श-वर्षस्य ५म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रुप्यकत्रयम् ३)

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,

Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद् आगामिनी मासिक-सभा १३४८
वङ्गाब्दीय-सौराश्विनस्य (६ष्ठ) षष्ठ-दिवसे कुजवासरे सायं
सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र परिषत् सभ्यानां संस्कृतभाषा-
ध्यायिनामध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया ।

आलोच्य-विषयाः—

- १ । कार्यविवरण-पाठः नूतनसभ्यनामकीर्तनञ्च ।
- २ । प्रबन्धस्य पाठः ।

सूचीपत्रम्

	पृष्ठम्
१ । भगवद्गीता	७३-७७
२ । कोकिलविलापः—श्रीहैमवती देवी	७८
३ । संस्कृतसाहित्यम् - वि० कृष्णस्वाम्यय्यङ्गार्यः	७९-८४
४ । अपाप्मनो विश्वप्रियस्य रामस्य निर्वासने को हेतुः —श्रीदुर्गादास गोस्वामी वि. ए.	८४-८७
५ । महाभारतस्य नूतनावतारः—के. वि. कृष्णमूर्तिशर्मा	८८-९२
६ । परिषदः पञ्चविंश-वार्षिक-महोत्सवे सभापतीनां तारकेश्वर-मठाधीशानाम् अभिभाषणम्	९२-९६
७ । मणिमञ्जूषा—एम. के. रामनाथ शास्त्री	९५-१२

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालो कैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

September,	}	१८६३-शकीये भाद्रे	}	Vol. XXIV
1941		२४श-वर्षस्य ५म-संख्या		No. 5

भगवद्गीता

(३)

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥

धृतराष्ट्रो हि व्यासप्रसादलब्धदिव्यचक्षुषं स्वस्थान एवावस्थितं च सञ्जयं पृच्छति—पाण्डवा दुर्योधनाश्च युद्धक्षेत्रे युद्धार्थमायत्ताः किमकुर्वतेति ।

अत्र हि मामकशब्देन ममताभिनयनपुरस्सरं प्रयुज्यमानेन राज्ञस्तामसाश्च भावा विवक्ष्यन्ते, पाण्डव-शब्देन च सात्त्विका भावाः । परस्पर-विरुद्धस्वभावा अपीमे भावाः कथङ्कारं कुरुक्षेत्रे एकत्र मिलिता इति त्वाश्चर्यमेवेतत् । अनेन च साधारणानां बाह्यचक्षुषां दृष्ट्यैव सात्त्विकादिभावानां परस्परं विरोधः, ज्ञानचक्षुषां च दृष्ट्या एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञया “कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना” इति सिद्धान्त-दृष्ट्या “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि”ति परमार्थदृष्ट्या वा ब्रह्मव्यतिरेकेण कस्यापि प्रपञ्चस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्याभावात् सर्वेषां तत्रैव कल्पितत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वाद् ब्रह्मणि कथमपि न

विरोधः । परं त्वेवमविरोधज्ञानमाश्रयं कस्यचन धीरस्यैव दिव्य-
चक्षुषो भवति, नान्यस्येति सत्यमुक्तम्—किमकुर्वतेति किमाश्रयार्थक-
मत्र प्रयुज्यमानमत्राभिप्रेत्य गीताप्रतिपाद्योऽर्थः संप्रहेण सूच्यते । तथा च
यावद्व्यवहारं व्यवहारदृष्ट्यैव सर्वेषां भेदः, परमार्थदृष्ट्या तु न भेदः । याव-
द्भेददृष्टिं विरोधोऽपि सात्त्विकादिभावानां वर्तते, परं तु तेषां साङ्कर्येण व्यव-
हरणमनर्थायैव स्यादिति परमार्थतोऽद्वैतवादेऽपि प्रतिकर्मव्यवस्थापि यावद्-
ब्रह्मसाक्षात्कारं न विरुध्यत इति ज्ञाप्यते ॥

अत्र मामकपदप्रयोगेण सर्वेषां ब्रह्मणा वस्तुगत्याऽभेदेऽपि ममकारादि-
धर्माध्यास एव महतेऽनर्थाय, न त्वहमध्यासोऽपि । सत्यप्यहमध्यासे-
ऽनुवर्तमाने जीवन्मुक्तानां हिरण्यगर्भान्तानां न बद्धत्वेन व्यवहरणम्, “भिद्यते
हृदयप्रन्थिर”त्यत्र हि हृदयप्रन्थिशब्देन ममकार एव मुख्यतया विवक्ष्यते,
इति पाण्डवानां दुर्योधिनादीनां च कौरवत्वेन समानेऽपि कौरवाणां दुःखेना-
त्मनो यथा दुःखम्, न तथा पाण्डवानां दुःखेन, येषु ममकाराभि-
मानो न तथा व्यक्तो वर्तत इति सूच्यते । अभिव्यक्तो हि ममताभिमानो-
ऽनर्थनिदानम्, न तु स्वरूपतो विद्यमानोऽपि । अत एव हि जीवन्मुक्ताना-
मनुवर्तमानेष्वपि सर्वेषु व्यवहारेषु न बन्ध इति सिद्धान्तः ॥

अत्र “मामकाः पाण्डवाश्चैव” इत्येवकारेण हि युद्धार्थं यद्यपि बहवो-
ऽश्रौहिण्यः समवेता वर्तन्ते, तथाऽपि सूक्ष्मदृष्ट्या नभिव्यक्तरूपेणापि ममकारो-
ऽन्येषु नास्तीति तेषां केवलं भृत्यानां केनाप्यविरुद्धानां सुखं दुःखं वा न स्वस्य
सुखाय दुःखाय वा भवतीति द्योतनेनाप्ययमेवार्थो विशदीक्रियते । अनभि-
व्यक्तस्य विद्यमानस्य च ममताभिमानस्यैवाबन्धकत्वे कैव कथाऽविद्यमानस्य
ममताभिमानस्याबन्धकत्व इति तु वस्तुगतिः । तदेवं किंशब्दस्याश्रयमर्थ-
मभिप्रेत्य किञ्चिदिव समालोचितम् ॥

यदा तु किंशब्दस्याक्षेपमर्थमभिप्रेत्य वाक्यस्य योजनं मन्यते, तदा तु
मदीयाः पाण्डवाश्च किमपि युद्धार्थं समवेता नाकुर्वन् । तेषां हि युद्धेनानेन
न मम कोऽपि लाभो भवति, दिव्यचक्षुषां प्रज्ञाचक्षुषां वा दृष्ट्या

“मिथिलायां प्रदग्धायां न मे किञ्चित् प्रदह्यत” इत्युक्तदिशा राज्यप्राप्त्या तदीयानां सुखेन दुःखेन न किमपि न भवति । तदुक्तं भाष्ये—“न च तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाऽणुमात्रेणापि स सस्वध्यते” इति । इदं हि युद्धं कौरवाणां पाण्डवानां च सत्यं राज्यलाभमभिलक्ष्यैव, परं तु न तु राज्यलाभोऽप्यनेन जीवराशीनां परमं लक्ष्यम् । तदुक्त-मर्जुनेनैव गीतायाम्—“किं मे राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा” इति, किन्तु “आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम्” इत्यादि-वचनसिद्ध-स्वाराज्यलाभ एव परमं लक्ष्यम् । तत्तु नात्र युद्धे जयेनापि मदीयानां मम वा भविष्यति, येषां तु भगवान् न सारथिः । तथा च—सत्यं पाण्डवा भगवत्सारथ्येन स्वाराज्यं परम-लक्ष्यमपि प्राप्तुमर्हन्तीति किमप्यकुर्वन्निति न विरुद्धम्, मामकास्तु न किमप्यकुर्वन्निति तु सूक्ष्मार्थो-ऽवगम्यते ; पाण्डवा मामकाश्चोभये किमपि नाकुर्वन्, किन्तु केवलं पाण्डवा एव किमप्यकुर्वन्निति च-शब्दस्वारस्यमपि सिद्धं भवति ॥

“आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥”

इति सिद्धान्तात् मामकानां कृत्येन न मम किमपि भविष्यति, मम तु लभ्यं मदीयेनैव केनचन कर्मणा साधनीयम् । मदीय-द्वारा हि क्रियमाणं सर्वमपि तदीय-ममकारपात्राणामन्येषामभाव एव कदाचन मदीयतामर्हन् । मदीयतया मन्यमाना दुर्योधनादयस्तु न मां तदीय-मदीयं मन्यन्ते, इति राज्यं लब्धमपि तदीयं न कदापि मदीयं भविष्यति, अतो न किमप्यनेन मम मदीयैः क्रियत इति दुःखप्रकाशनं “किमकुर्वते”त्यनेनांशेन क्रियते ॥

वस्तुतस्तु—मदीया दुर्योधनादयः, इति काकुस्वरेण न दुर्योधनादयो मदीयाः, यतो न मदीयं धनं किमप्येतैरनुभूयते । राज्यं हीदं प्रज्ञा-चक्षुषो न मम ज्येष्ठस्यापि धनमासीदिति मयि जीवति राज्याधिकारो ममेव न तेषामपि वस्तुगत्या वर्तते । मम त्वधिकारः प्रज्ञाचक्षुष आत्म-स्वरूपानुसन्धानमात्र इति मदीयानामेतेषामपि परमात्मस्वरूपानु-

सन्धानादिके स्वतः सिद्धेऽप्यधिकारो न कार्यकारी मन्यते, इति मदीयाप-
सदा एवेमे दुर्योधनादय इति काकुस्वरगम्योऽर्थः । अयमेव न्यायः
पाण्डवा इत्यत्रापि काकुस्वरेण योजनीयः । अनेन च पाण्डोरेव राज्या-
धिकारिणः पुत्रा अपि पाण्डवाः पार्थसारथि-सारथ्येन स्वीयपैतृकं राज्य-
मपि परित्यज्य स्वारज्यप्राप्त्यर्थमेव यतन्ते, न तु पैतृकराज्यप्राप्त्यर्थमिति
न केवलं मदीयानां दुर्योधनादीनाम्, किन्तु पाण्डवानामप्यनेन युद्धेन न
पैतृकं किञ्चिदपि प्राप्यत इत्युभयेऽपीमे किमकुर्वत ? न किमपि स्वीयं
पित्रधिकारतः प्राप्तं कृत्यमिदं कुर्वन्तीति मदीयानां पाण्डवानां च स्व-
पैतृकाधिकारविरुद्धं चेष्टितमिदं कृतमप्यकृतमेवेति किमित्याक्षेपेण विवक्ष्यते ॥

अनेन हि पैतृकाचारपरित्यागेनात्युत्तमस्यापि कस्य च धर्मस्याचरण-
मधर्म एव, स्वधर्माचरणमेव परमं कर्तव्यम् । तथा च—“गुरुनहत्वा हि
महानुभावाच् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वार्थकामास्तु गुरुनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धानि”त्यादिनाऽर्जुनस्य पाण्डवेषु भगवद्विभूति-
तया गण्यमानस्यापि क्षत्रियस्याप्युत्तमभिक्षाचरणादिब्राह्मणधर्माचारार्था
प्रवृत्तिरप्यनुपपन्ना । धर्माणाम् उत्तमत्व-मध्यमत्वादिकं हि तत्तदधिकारे
विद्यमान एव विचारमर्हति, न तु स्वरूपमात्रेण । “न ह्यनधिकारिणा
समर्थेनापि कृतं लौकिकं वैदिकं वा कर्म फलाय कल्पते ; वैश्यस्तोम इव
राजन्य-ब्रह्मणामिति फलति । वक्ष्यते चैतत् “स्वधर्मं निधनं श्रेयः पर-
धर्मो भयावहः ।” इति ॥

अत्र सर्वेषु पक्षेषु—“धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः” इत्यस्य
योजनायां हि युयुत्सूनां सतामप्यपृथक्सिद्ध एव सम्बन्धो मदीयानां पाण्ड-
वानां च कुरुक्षेत्रे देवसदने परमात्मनीति प्राप्यं स्थानं लक्ष्यं वैकमेव,
नितरामाश्रयमेतत्कृत्यमेतेषामिति ज्ञाप्यते । अथवा—युयुत्सूनामेतेषां
समवायसम्बन्ध इव पृथग्भावानर्हणामेकतर-हिंसनेऽन्यतरस्य प्रवृत्तिरिय-
मत्यन्तमेवान्यायेति दुःखं प्रकाशयते धृतराष्ट्रेण । यद्वा—मामकानां
दुर्योधनादीनां धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवायोऽयमत्यन्तमेवाश्रयजनक एव ।

यतस्तेषां भगवतो भागवतानां वा विद्रोहिणामपि धर्मक्षेत्रे गमनमेव कथञ्चन सन्तोषमात्मन आदधाति । अत एवेदं सर्वथा विश्वासमर्हति वचनम्—

“न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छती”ति ॥

एतेन किमिति प्रश्नार्थक इति पक्षोऽपि व्याख्यातः । तदा हि धर्मक्षेत्रे समवेता इमे धर्ममेव नियतं करिष्यन्ति, तथाऽपि कौरवाणां कुरुणामपीदं क्षेत्रमिति नास्त्रापि कौरवाणामस्मदीयानां तत्र सम्बन्धात् किं सात्त्विक-भावानां बलम्, उत राजसादि-भावानामिति सात्त्विकादि-भावानां बलबल-प्रभोऽत्र श्लोके क्रियते, तेन च किं केवलराज्यप्राप्तिपर्यवसायिनी तेषां प्रवृत्तिः, उतानुषङ्गिकराज्यप्राप्तिफलक-स्वाराज्यप्राप्तिपर्यवसायिनी प्रवृत्तिः ।

आद्ये तु मदीयानामेव जयो भविता, तस्य भगवत्सारथ्यान-पेक्षणात् । द्वितीये तु पाण्डवानामेव जयो भविता ; भगवत्सारथ्यस्या-पेक्षणात् । तथा च श्रुतिः—“यमेवैष वृणुते तेन लभ्य” इति । अतो धृतराष्ट्रस्य पूर्वोक्ताभिप्रायेण प्रश्नपरतैवास्य श्लोकस्येति वा विवरण-मपि नात्रासाम्प्रतम् ॥

अत्र युद्धक्षेत्र एव स्वयं गत्वा धृतराष्ट्रस्य गीतोपदेशादि-प्रकरणानुपन्या-सेन संजयद्वारा तदुपदेशप्रकरणाद्युपन्यासेनायमेवार्थोऽवगम्यते—यत् साक्षात् नारायणसकाशाद् गीतोपदेशापेक्षया तद्वक्त-श्रोत्रिय-सकाशात् तच्छ्रवणमचिरेण कार्यकारि भवतीति । गीताया हि दोग्धा गोपाल-नन्दनो वत्सोन्मोचन एवाधिकारी, न तु दुग्धस्य क्षीरस्य विनियोगेऽपि । अत एव “समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि”ति श्रुतिरुपदेशदुरकामोपहतश्रोत्रियत्वमेव विशेषयति । अत एव व्यासप्रसादप्राप्तस्य दिव्यचक्षुष्ट्वस्याप्यत्र सञ्जयस्योपसंहार उल्लेख इति गीताप्रतिपाद्यतत्त्वानां बहूनामुपस्थाप-नेन वस्तु-निर्देशात्मक-मङ्गलाचरणम्, गीताशास्त्रस्य गुरुशिष्य-परम्परया-ऽध्ययनमेव फलाय कल्पत इति निरूपणम्, “द्वया ह वै प्राजापत्या देवभ्या-सुराश्चे”त्येवमुपनिषदीव सात्त्विकराजसादिभावानां युयुत्सुनामेकत्र शरीरे

समवेतानां प्रथममनुभूयमाने युद्धे कर्तव्यं किं वेति विचार्य स्वयं
निर्धारणमेव सर्वेषां परमकर्तव्यमिति व्यवस्थापनं चाभिप्रेत्यैवायं श्लोकः
प्रवृत्ते—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥

कोकिलविलापः

[निबन्धिका—श्रीहैमवती देवी]

समुदेति ममान्तरे सदा वनभूमिर्ननु सा सुखावहा ।
प्रियवायसवृन्द-निःस्वनेध्वनिता या नियतं समन्ततः ॥१॥
स्थित एष परं स्मरामि तामुषसि प्राप्तविशेषमूर्च्छनाम् ।
विकसतकुसुम-प्रवालभृत्तरुषण्डेषु विहङ्ग-गीतिकाम् ॥२॥
परपुत्रतया परत्वधीर्मयि तेषां सहजैव यद्यपि ।
न तथापि मयाऽन्वभावि सा जननीस्नेहमवाप्य तादृशम् ॥३॥
ममतां मयि तादृशीमहो विहितां तैरपनीतकैतवाम् ।
प्रतिशोणितविन्दुमिश्रितां नच विस्मर्तुमिहालमस्मि भोः ॥४॥
मम तत्स्मृतिरेव केवला रसधारां हृदि यां प्रयच्छति ।
अथ सैव विकासयेद् भृशं पथि पुष्पाणि ममाटतो वने ॥५॥
विकचैः कुसुमैर्विमण्डिता मम गीतैर्भवतीह माधवी ।
श्रितषट्पदगुञ्जनाकुला धृतलक्ष्मीश्च रसालमञ्जरी ॥६॥
क नु ते क नु तेऽधुनागता विवशस्तान् भृशमाह्वयाम्यहम् ।
न समुत्तरमद्य हा लभे निखिलं काननमेव नीरवम् ॥७॥
क नु वा मम बाल्यसङ्गिनः स्मृतिमान्नावसिताः प्रिया भृशम् ।
ननु पुष्पपरागमण्डिता वनधूलिर्मम कुङ्कुमायते ॥८॥

संस्कृत-साहित्यम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—वि० कृष्णस्वाम्ययङ्गायः]

संस्कृतसाहित्ये तावदश्लोच विपुलमस्तीति बहवो नागरकं-(civilised) मन्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते । तथाहि—कविकुलगुरोः कालिदासस्य सर्वोत्तमे श्रव्यकाव्ये मेघदूते “ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं, समर्थः ?” इत्यादीनि वचनान्यश्लोलान्युपलभ्यन्ते । संस्कृतभाषामधीयानानां बालकानां माघ-मेघदूतादिग्रन्थाभ्यासेन नैतिकमधःपतनमपि यदि सम्भविष्यति, तर्हि नैतदाश्चर्यं नाम सम्पत्स्यते । माघकाव्ये हि दशमे सर्गे बाह्याभ्यन्तर-सुरतयो-श्रुत्वारिंशत्पद्यैर्वर्णनं कृतमिति संस्कृतभाषां विदुषामपरोक्षमेतत् । व्युत्पत्ति-लाभाय काव्यव्यासङ्गेन महदिदमनिष्टं दुर्निवारम्भवतीति, चेख्यते नश्चेतः । वेदोपबृंहणाय प्रवृत्ते पारलौकिकानां तत्त्वानां प्रतिपादनायैव च प्रयस्यति वाल्मीकिरामायणेऽपि ‘दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः । नव-संगमसञ्जीवा जघनानीव योषितः ॥’ (किष्किन्धाकाण्डे सर्गः ३०, श्लोक २८) ‘सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु । अध्यारोहति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गरूपिणम्’ (उत्तरकाण्डे २६ सर्ग श्लोक २३) इति स्पष्टमभ्यधायि । काव्यस्य समग्रा हि सम्पत्तिर्व्यञ्जनायामायतते, न पुनरभिधावृत्तौ । गुणीभूत-व्यङ्ग्यस्यापि काव्यस्य तादृशी मनोमोहकता नास्तीति प्रतिपादयन्तो लक्षण-काराः किमेतादृशपद्यवाचनेन शृङ्गारनिष्पत्तिमाशयीरन् ? परस्परविमर्द-जन्मूतोऽपि शृङ्गारस्य ‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरे’त्यादिरसगंगाधरस्थश्लोक-मनुसृत्य सम्यक्तया वर्णनमशक्यं वा ? अश्लीलार्थप्रतिपादने हि जुगुप्सा-प्रादुर्भावाद्रसिकानां पाठकानामप्रवृत्तिरेव भवति, न तु मनोविनोदः । कामिनी-कुचकुम्भ-वर्णनं परं सर्वसाधारणं (सर्वत्रापि दृष्टम्) पृथगुल्लेखानर्हम् ।

एवं ष्वचित्काव्येषु शृङ्गारवर्णनं यथाकथञ्चित्समाधीयताम्, रामायणे पर-
मश्लीलमेतावन्नितरामरुन्तुदमेव । यत्तु 'नवसंगमसत्रीडा जघनानीव योषित'
इति पद्यस्य वेदान्तार्थपरतया व्याख्यानानाय गोविन्दराजाः प्रत्यपादयन्
— एतेन गुरुपसदनानन्तरं शिष्याय गुरुस्सर्वान् रहस्यार्थान्प्रकाशयन्तीति
व्यज्जित"मिति, तत्तु तेषामेव मनोरमम् ; व्यज्यमानस्यार्थस्य प्रकृतानु-
पयोगेन दोषवारकत्वाभावात् । अभिधावृत्त्या प्रतीयमानस्यैवार्थस्य भटिति
बुद्ध्यारूढत्वेन चमत्कारानुपयोगिनो गुरुशिष्यवृत्तान्तस्य सादृश्यमात्रेणापि
प्रतीत्यसम्भवात् । वेदान्तोदितरहस्यार्थानां योषिजघनसादृश्यमपि कथन्तर्हि
प्रतीयेत ? प्रतीयमानञ्च सहृदयानामतीव दुःखदायि भविष्यति । एव-
मनेकत्र सुश्रोणि-पृथुश्रोणीत्यादिकं सम्बोधनमपि सुसंस्कृतानां लज्जामाव-
हति । संन्यासिवेषेण भिक्षापरिग्रहव्याजेन श्रीरामचन्द्रस्याश्रममासेदिवान्
रावणोऽपि यदि सीतामालक्ष्य "विशालं जघनं पीनमूरु करिकरोपमौ ।
एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रवह्निगतौ । पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धौ
तालफलोपमौ ॥ मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥" (अरण्य-
काण्डे सर्गः ४६, श्लोक १८-१९) इति संवृताकारस्सीतयैव साकं संभा-
षेत, तर्हि तादात्विकी सामाजिकी परिस्थितिः कीदृशी बभूवेति विभावनीयम् ।
"करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनी"ति (श्लो २१) स एव पुनरपि
वदति । न चायमभीको राक्षसेन्द्रः स्वाकारप्रकटनाय सन्नद्धः सन्नेव सम-
कल्पत भाषितुमेवमिति वाच्यम् । तदनन्तरमेव 'इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन
दुरात्मना । द्विजाति-वेषेण हितं दृष्ट्वा रावणमागतम् । सर्वैरतिथिसत्कारैः
पूजयामास मैथिली' (श्लोक ३२) इति रावणस्य सीताकृतसपर्याश्रवणात् ।
यदि हि संन्यासिनामप्युदाहृतरातिकमङ्गनारूपवर्णनं नैसर्गिकं नाभविष्य-
त्तर्हि सजातसंशया जानकी न कदाऽपि रावणस्य शीलाचारेङ्कितादिकमप-
रीक्ष्य तमपूजयिष्यत् । न च शापत्रस्ता गुणागुणावविमृश्यैव संभ्रमविस्मृत-
तदुक्तिरनवहितचित्ता वा तस्य पूजामकार्षीदिति वाच्यम्, "का त्वं भवसि
कल्याणी"त्यादीनां प्रश्नानामग्रे सीतया समाधानेन संभ्रमवशात्स्वप्रशंसा-

वाक्यानां विस्मरणस्यानुपपत्तेः । अनवहितचेतस्कत्वमप्यसम्भवप्रसङ्गं, शापभयादेव संन्यासिवचनस्य श्रद्धापूर्वकमाकर्णनीयत्वात् । पतिचिन्ता-परायणयाऽपि रावणवाक्यानामवश्यमवधातव्यत्वात् । कथमन्यथा स्ववंशं वयः पत्युर्वृत्तान्तञ्च यथावदभिधास्यति ? यदप्युक्तम् स्वरूपवर्णनमाकर्ण्य लज्जितया जातसंशययाऽपि शापभयात्प्रथमं पूजा निर्वर्तितेति तत्तु दूरतो निरस्तप्रायम् । अस्वाभाविकवर्णनाकर्णनमात्रेण माहात्म्यव्यत्ययज्ञानादनिगृही-तेन्द्रियस्य शापदानानधिकाराच्च शीलपरीक्षणपूर्वकमेव सपर्याविधानस्य शक्य-त्वात्, पूजानन्तरमेव वा भगवता मदीयं सौन्दर्यमेवमश्लीलतया वर्णितं कुतो वेति प्रष्टुमर्हत्वाच्च । तस्मात्तदात्वे सर्वमेतत्स्वाभाविकमेवासीत् यद्यतयोऽपि नारीसौन्दर्यपरीक्षणतत्परा लज्जाविहीनाश्चेति । एवमनेकत्राश्लीलवर्णन-मुपलभ्यते, नैवं भाषान्तरेषु । वैदिकसाहित्येऽपि “रेतस्सिञ्चन, प्रजाः प्रजनयन्” इत्यादिरूपेण स्पष्टतयैव निगूढमुपवर्णनीया विषयाः प्रतिपाद्यन्ते” इति पूर्वपक्षिणामभिप्रायः । तथा च संस्कृतसाहित्याध्ययनाद् मानसिकी विषयवासनापारवश्यरूपा दुर्बलता नैतिको विनिपातश्च सर्वतोमुखस्सम्भव-तीति तेषां वादः । भाषान्तरेषु च नागरकतानुरोधात् अभियुक्ताभ्यर्हिताया-मेव सरणाविमे विषया वर्ण्यन्ते । अस्मत्साहित्ये तु व्यञ्जनावृत्तेः प्राधा-न्याङ्गीकारेऽप्येतादृशी दुरवस्थेति भृशमनुत्पद्यन्ते खल्विमे महाभागाः ।

यदिह प्रथमतया साग्रहमापादितं बालकानां नैतिकमधःपतनम्, तत्र किञ्चित्प्रातिकूलव्यं प्रतिभाति । नहि बालास्तावत्संस्कृतविद्यामनायासेना-भ्यस्यन्तिवत्यनया धिया कालिदासादयः कविकुलावतंसाः काव्यनाटकादीनि व्यरचयन् । न हि शेक्स्पियरस्य नाटकानि प्रथममांग्लभाषाभ्यासमभिला-षुका बालकाः पठन्ति । संस्कृतभाषायां व्युत्पत्तिलाभाय प्राथमिकपाठ्य-पुस्तकानि (Primary textbooks) कामं नानाविधानि पठ्यन्ताम् । किञ्चित्किञ्चित् प्राप्तसंस्कृतभाषापरिचया विद्यार्थिनो वैशेषिकव्युत्पत्ति-सहकारीणि पण्डितैर्विरचितानि नूतनानि गद्यपुस्तकानि यथाकाममभ्यस्यन्तु । गद्यग्रन्थानामभावः परं नास्माकमपराधः । यतस्सति तादृशे श्रद्धातिशये

भवन्तः पण्डितानामुत्तेजनेन बहूनि पुस्तकानि लेखयित्वा प्रकटयितुमलम्भ-
विष्यन्त्येव । एवमवाप्तव्युत्पत्तयो व्यवहारविचक्षणा विद्यार्थिनः प्राप्तव्यस्का-
स्सन्तः पठन्तु नाम काव्यजातम् । नैतर्हि नैतिको निपातः कथञ्चिदपि
सम्भवति । ये हि भारतीयास्तरुणा विदेशीयेषु चलच्चित्रेषु कामिनीनां नृत्य-
गीताभिनयादिकं भ्रू विक्षेपकटाक्षपातचुम्बनालिङ्गनादिकञ्च वारंवारं प्रेक्षमाणा
अपि, स्रस्तदुकूलानामापत्काले प्रियतमैस्सकन्धोपरि निवेश्य नीयमानानां
कञ्चुकविहीनानां स्पष्टदृष्टसर्वाङ्गीणलावण्यानां रमणीनामनुरूपमभिरूपरूपं
शिरोपकुसुमसुकुमारं चारुचामीकरसमानवर्णं शरीरं रात्रावनुपगतनिद्रा-
श्चिन्तयन्तस्सन्तप्यमाना अपि निगृहीतेन्द्रियग्रामा नैतिकमधःपातं नाव-
ललम्बिरे त एव किमुग्रतपःशक्त्यो नो युवानः काव्यपठनाद्विकृतचेतसः
प्रमाद्येयुः ? माघ-मेघदूतादीनि काव्यानि तावत्कर्त्तुमश्वन कोणे शयनागारे
वा द्वारं सम्यक् पिधाय पठनीयानि, न तु ज्ञानसम्पादनार्थं बालैरभ्यसनीयानि
पाठ्यपुस्तकानीति मा विस्मापुर्भवन्तः ।

वेदाः पुनरपौरुषेयः सूक्तयः, यासु दोषलेशमप्युपन्यस्तुमनर्हस्मो
वयम् । अथ यदि वेदेष्वपि पुरुषप्रणीतत्वप्रत्ययो द्रढीयान्, काम-
मासतां नाम तत्त्वप्रतिपादकेषु ज्ञानदीपप्रदानादज्ञानान्धतमसविनिवारणेषु
वास्तविकार्थवर्णनदशायामनालोचितनागरकताविषयविभागेषु वेदेषु तादृशा-
न्यश्लीलत्वेनाभिमतानि वचनानि, न तेन काऽपि हानिर्भवति । वामदेवीये
तंत्रे सुरतभेदानां चुम्बनप्रकाराणामालिङ्गनविशेषाणाञ्च क्रमशो वर्णन-
मावश्यकमेव, न हि तदप्यश्लीलमिति परित्यक्तुं शक्यते । वैद्यविज्ञान-
(Medical Science) मधीयानेन विद्यार्थिना गर्भान्तर्वर्तिनो भागाः
गुह्याङ्गसम्बन्धिनो रोगाः इति सर्वेऽपि नागरकाणामस्माकं जुगुप्सावहा
विषया विज्ञातव्या भवन्ति, न हि तत्राप्यश्लीलमेतदिति कश्चिदपि विद्यार्थी
तिरस्कारमाविष्करोति । एवं वेदोऽपि विज्ञानकोशः, यत्रास्मिन् जगति
दृश्यमाना अदृश्यमानाश्च सर्वे पदार्था याथातथ्येन निरूपणीया विद्यन्ते ।
तस्माद्वेदे यदि रेतस्सिञ्चन्नित्यादीनि वचनान्युपलभ्येरत्तर्हि नायं दोषो

भवितुमर्हति । अन्यथा भवदुक्तीया स्त्रीति स्त्रीशब्दप्रयोगोऽप्यश्लीलत्वेन दूषणार्हं आपद्येत ।

यदपि वाल्मीकिरामायणे बहून्श्लीलवचनानि जुगुप्सावहानि सहृदयारुन्तुदानि चोपलभ्यन्त इति तदपि न विचारितरमणीयम् । “नगरार्णव-शैलतु” इत्यारभ्य “उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवै” रिति सुरतवर्णनस्यापि काव्यत्व-व्यपदेशार्हता-सम्पादनायावश्यकताबोधनात् । एतादृश-नियमप्रणयनमप्यनुचितमेव, मधुपानादीनां समुचितरीत्या वर्णनेऽपि सुरत-वर्णनस्यानौपयिकत्वादिति चेन्न । प्राचीनभारतीयसामाजिकपरिस्थितेर्भव-तेव मयापि अविमृष्टतया तेषां भावना ईदृश्य एवाभूवन्निति प्रतिपादयितुमश-क्यत्वात् । हास्यवीरादिनानारसानुभवदशायां शृङ्गारस्यापि वैविध्या-वहत्वेन चारुताप्रयोजकत्वात् । शृङ्गाराभासस्यापि वाऽनुप्रवेशेन परमान्न-भक्षणानन्तरकटुक-पदार्थभोजनेनेव किञ्चिदानन्दजननात् । यद्वा वाल्मीकि-रामायणे कामुकस्य सीताविरहदूयमानमानसस्य रामस्य शरद्वतुसौन्दर्य-निरीक्षणेन समुद्दीपितमान्मथविकारस्येयमुक्तिर्नाश्लीलत्वेन दूषणीया, अपि तु विरहकातराणां स्वभावचित्रणादतीव प्रशंसनीयैव । श्रीरामचन्द्र-स्यैव मानुषवद्दोर्वल्यमभिनयतस्साधुवृत्तस्य यदा चित्तव्यामोह एतादृशी दशमापन्नस्तदा रम्भादर्शनक्षुभितेन्द्रियस्य रावणस्य का वार्ता ? अत एव रावणस्य रम्भां प्रति वचनमुत्तरकाण्डीयमुदाहृतं पद्यमपि न दोषलेश-मावहति, प्रत्युत स्वभावोक्तिरूपं सद्दामणीयकमेव पुष्पाति । समाधानान्तर-मप्यत्र वक्तुं शक्यम् । भगवान् वाल्मीकिश्चतुर्मुखस्यानुग्रहादेव धर्मवीर्येण सकलमपि रामवृत्तान्तं यथावत्संप्रदृश्य रामायणमुपनिबबन्ध, यदाह बाल-काण्डे—“तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् । श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ मच्छन्दादेव ते ब्रह्मण प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद्वृत्तन्तस्य धीमतः । रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानाञ्च सर्वशः ॥ वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः । तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितन्ते भविष्यति ॥

न ते वागनुता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ।' (बाल-० सर्गे २, श्लो ३०-३१, ३३-३५) इति । तस्माद्रामोक्तं रावणोक्तं वा सकलमपि प्रतिज्ञानुसारेण क्लृप्तमेवेति कुत्र पुनरश्लीलवार्ता रामायणे जागृयात् ?

सुश्रोणि-पृथुश्रोणीत्यादिसम्बोधनं, सीतां प्रति रावणस्य वचनमित्येतद्-द्वयन्तु तादात्विकीं सामाजिकीमेव परिस्थितिमनुरुहणीतीति तावता संस्कृत-साहित्यस्य न हानिः । आंग्लादिसाहित्यानामतीवार्वाचीनत्वात्तद्दृष्टानामर्थानामश्लीलत्वेन जनानुरागपात्रत्वाभावात् ते विषया आधुनिकैः शेक्स्पियरादिभिः कविभिर्नोपनिबद्धाः स्युः । अथापि पूर्वेषामास्माकीनानां मानसिकाभावाः कीदृशा इत्यविज्ञानद्विरस्माभिरस्मिन्भागे तूष्णीमवस्थातव्यमेव ।

अपाप्मनो विश्वप्रियस्य रामस्य निर्वासने को हेतुः

[निबन्धकः—श्रीदुर्गादास-गोस्वामी]

श्रिया हिया धिया च सम्भृतं, प्रेम्णा शौर्येण त्यागेन च मण्डितं, सर्वलक्षणैराकान्तं, सर्वगुणैरध्युषितं, सर्वभूतानामनुकम्पिनं, सर्वभूपानां मुकुटायमानं, लोकशिक्षणाय जगति कर्तव्यबोधमिवावतीर्णं, सत्यसङ्गरं, भूभारहारव्रतं, पुण्यश्लोकमत्युदारादर्शचरितं, कल्याणचक्षुषं, स्वपरवत्सलं, रघुकुलावतंसं, जानकीवल्लभं, दाशरथिं, लोकाभिरामं राममाश्रित्य तत्र भवानादिकविर्महर्षिर्वाल्मीकिस्तावन्महतीं पावनीमनपायिनीं रामायणीं कथां प्रणिनाय । कान्तारे मिथः प्रणयाद् युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरन्यतरं क्रूरेण लुब्धकेन विध्यमानमभिवीक्ष्य कविगुरुर्वाल्मीकिर्यथा खलु कवित्वबीजभूतया महत्या करुणया समाविष्टः, सैव करुणैर्धर्मकञ्चुकच्छन्नेन दशाननव्याधेन दण्डकायां राजदम्पत्योः सीतारामयोरेकतरस्याः क्रतुभुवः सीतायाश्छलादपहरणवर्णने प्रचोदितवती । तस्य खलु रामस्य विवासनं चेन्नावर्तिष्यत तदा जानकीहरणमपि नाभविष्यत्, तदात्वे राक्षसकुलधूमकेतो रामस्योत्तरवृत्तानां विरहान्महाकाव्यं रामायणमपि नाजनिष्य-

तेति मूलोच्छेदरूपो महाननर्थपातः स्यात् । तदेवं सति प्रथममस्माभिस्तावत् सर्वगुणाकरस्य लोकप्रियस्य रामस्य यौवराज्याभिषेकमहोत्सवे प्रवृत्त कथमकस्माद्द्वारुणं निर्वासनवैशसमापतितं तस्य कारणानुसन्धानमत्यावश्यकं भवति । अपश्चिममेवास्माभिर्वक्तव्यं यत् प्रियदर्शी रामो न केवलं वयसा परं गुणप्रकर्षेणापि चतुर्णां भ्रातॄणां ज्येष्ठ एवासीत् । अतः खलु तस्मिन्नञ्जसा दशरथस्याभ्यधिका प्रीतिर्व्यजायत । तथा चोक्तमयोध्याकाण्डे तृतीयसर्गे—

“प्रासादस्थो दशरथो ददर्शयान्तमात्मजम् ।

धर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥२६॥

तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोप प्रियमात्मजम् ।

अलङ्कृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥३७॥”

स एवं गुणैर्वरिष्ठः प्राणेभ्योऽपि प्रेष्ठश्च रामः कथमकस्माच्चतुर्दशसंवत्सरान् दशरथेन महारण्यवासं प्रापित इति परं नः कौतूहलं रामायणाध्येतॄणाम् । न खलु प्रकृतिरञ्जनेन रामेण लेशतोऽपि पापमप्रियं वा कस्यापि किञ्चिदाचरितं येनैवमासीद् भाजनं स दण्डस्य । न पुनरहेतुकं किमपि कार्यमापद्यते । रामस्य निर्वासनेऽपि हेतुरासीदेव, स एवान्विष्य यथामति निरूप्यते ।

निर्वृत्तिकामेन राज्ञा दशरथेनात्मनो वार्द्धक्यमनुभूय ज्येष्ठात्मजस्य रामस्य च गुणोपबृंहितं यौवनमनुचिन्त्य सचिवै रामाभिषेचनं मन्त्रितं निश्चितञ्च । अथ स राजा श्वो भाविनि रामस्य यौवराज्याभिषेके तमामन्त्र्याह—

“अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखान्यपि ।

देवर्षिपितृदेवानामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥१४॥

न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ।

अतो यत् त्वामहं ब्रूयां तन्मे कर्तुमिहार्हसि ॥१५॥

अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ।

अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥१६॥”

अयो० का० ४ सर्गः ।

रामस्याभिषेकसमये तु श्रीमान् भरतो लक्ष्मणानुजेन स्वनिघ्नेन
शत्रुघ्नेन समं विप्रकृष्टे कैकेयराज्ये मातुलालयमध्युवास । यद्यपि दशरथः

“न कथञ्चिद्दृते रामाद् भरतो राज्यमावसेत् ।

रामादपि हि तं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ॥”

अथो का० ४ सर्गः ।

इत्याद्यवोचत्, तथापि तेन प्रवीणेन दीर्घदर्शिना नृपेण रामाभिषेचने भरतस्य
प्रवासनमनुकूलतयैव परिगृहीतम्, विस्पष्टमुक्तञ्च—

“सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः ।

भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥२४॥

विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ।

तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥२५॥

कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ।

ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥२६॥

किन्तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतम् ।

सताञ्च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥२७॥” [२४]

कूटनीतिनिष्णातस्य विचक्षणस्य दशरथस्यैवंविधानि सन्देहमिश्राणि
वचांसि निशम्य स्वत एव पाठकानां मनस्ययमेव भावः समुदेति यज्ज्येष्ठस्य
रघूद्वहस्य विवासने मात्रा कैकेय्या साकं भरतोऽपि सुगृढं संश्लिष्ट एवासीत् ।
महाकविना कालिदासेनापि “जहार लज्जां भरतस्य मातुः” “अस्त्येव
मन्युर्भरताग्रजे मे” इत्यादिभिर्भरतचरितं कटाक्षीकृतमिति नः प्रतिभाति ।
कविमुनिर्भासोऽपि “अये कैकेयीमातः ।” इत्यादिभिस्तमेवार्थं प्रकटित-
वान् । अस्माकं रामायणकविर्वाल्मीकिस्तु बहुषु स्थलेषु तामाशङ्कां समूल-
मुच्छिनत्ति । यदा खलु रामसखः कैवर्त्तराजो गुहः ससैन्यामात्यं भरत-
मापतन्तां दृष्ट्वा तस्मिन् जातसंशयो बभूव, तदा रामभक्तो भरतस्तस्य मनः-
शल्यं स्वाचरितैर्वचनैश्च समूलमुत्पाटयामास—

“तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ।

भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥८॥”

अयो० ८५ सर्गः ।

अत्र “आकाश इव निर्मल” इत्येकेनैव सार्थकेन विशेषणेन महाकवि-
भरतचरित्रस्य विशुद्धिं व्यक्तं निःसंशयञ्चावेदयामास । एवमेव भरतो
महर्षेर्भरद्वाजस्य तथाऽन्येषामपि संशयजालं चिच्छेद । वाल्मीकिना भरत-
चरित्रमाद्योपान्तं यादृगुपवर्णितं तथा कुत्रापि तस्य चरित्रे भ्रमात्
प्रमादाद्वापि किञ्चित् कश्मलं नोपादीयते, सन्देहस्य लेशोऽपि नावशिष्यते ।

ज्येष्ठं भ्रातरं गुरुपमं रामं राजधानीमयोध्यां प्रत्यानेतुं चित्रकूट-
गिरिमभिन्नजतः श्रीमतो भरतस्य चमूस्समुत्थां रेणुपदवीमुद्रीक्षमाणो रामा-
नुजः सौमित्रिस्तत् खलु भरतस्य सौन्यं भवेदिति तर्कयन्, भरतं
भूरिशः परुषञ्चातदर्हञ्च जुगुप्समानस्तद्वधार्थं सज्जो बभूव । तदा खल्वार्थ-
वृत्तेन भरतपक्षपातिना समदर्शिना राघवेण लक्ष्मणस्य तदनार्यजुष्टमाचरणं
बहु विगर्हयता प्रोक्तम्—

“अस्वाञ्च कैकेयीं रुह्य परुषञ्चाप्रियं वदन् ।

प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥१२॥

प्राप्तकालं यथैषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति ।

अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत् ॥१३॥

विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ।

ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं यद्विशङ्कसे ॥१४॥

नहि ते निष्ठुरं वाक्यो भरतो नाप्रियं वचः ।

अहमप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥१५॥

यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ।

वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥१७॥”

—अयो० का० ६७ सर्गः

(क्रमशः)

महाभारतस्य नूतनावतारः ✓

[निबन्धकः—क. वे. कृष्णमूर्तिशर्मा,]

पुण्यपत्तनस्य पश्चिमायां दिश्युपत्यकायां विराजमाने भाण्डारकरप्राच्य-
विद्यासंशोधनमन्दिरे शतकस्यास्याष्टादशे वत्सरे प्रचलितमहासभाया-
मध्यक्षासनमलंकुर्वन् औधसंस्थानाधिपतिः श्रीयुतबालसाहेबपन्तप्रतिनिधि-
भारतीयेतिहासरत्नस्य पाराशर्योपज्ञमहाभारतस्य स-कूलंकषपरिशीलनं
नूतनप्रकाशनं मुख्यतममेकं विद्वत्कृत्यं प्रबोध्य तदर्थं लक्षं मुद्रा वितरामी-
त्युदघोषयत् । समग्रस्यैव विद्वन्मण्डलस्य विस्मयप्रमोद-प्राग्भारजनक-
मोदशं तदौदार्यं प्रशंसन्तः पण्डिताः सोत्साहमस्मिन् लोकोपकारकृत्ये
प्रावर्तिषत् । अनुगुणं चास्य तादात्विकप्राच्यविद्यानिष्णातानां ललामभूताः
श्रीरामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहोदयाः महत्तरमिदं कार्यं सप्रमोदातिशयं
प्रारम्भमाणाः “नारायणं नमस्कृत्ये”त्यादिम-मन्त्रं स्वहस्तकमलेन विलिख्य
प्रत्नतर-मातृकोपलब्धपाठभेदैस्तं परिशीलय समस्तग्रन्थसंशोधने मार्गं
निरदिक्षन् ॥

प्रशंसनीयदेशीयकैर्कर्येष्वेकतमस्यास्य कार्यविशेषस्य साधने आस्ति-
काग्रेसराणाम् औधसंस्थानाधिपानां प्रवर्तनं संस्थया चानया तन्नि-
र्वाहोदरीकरणं सकारणमिति तु निश्चप्रचम् । कुतः ? महाभारतं हि
भारतीयेतिहासरत्नं निखिलनिगमसारभूतं प्रभाव प्रकर्षसमुपबृंहितम्
अत्यद्भुतचेतोहारिपुण्यचरितानाम्, आध्यात्मिकरहस्यानां, सर्वजाती-
यधर्माणामात्मगुणानां किं बहुना विद्वन्मणिपरिशीलनार्हणां सर्वषामेव-
विषयाणां जातरूपखनितुल्यमिति भुवनविदितं तत्त्वम् ॥

सर्वभाषाजननीभूतायां देववाण्यामनेतादृशमहिमभाक्ष्वाधुनिकेषु बहुषु
ग्रन्थेषु विदग्धजनैः परिष्क्रियमाणेषु नवरस-परिपोषभरितं पुरुषोत्तमां-

शावतारद्वैपायनसंहृद्धं भारतभूमिप्रभावातिशयनिदर्शनमिदं ग्रन्थरत्नं कुतो नाद्यावधि परिष्कृत्य प्रकाशयितुं केऽपि प्रायतिष्ठतेति चेन्मह्यस्मिन् संदर्भे कालवशात्समुत्पन्नमनैकरूप्यं द्राघीयसाऽनेहसा प्रभूतद्रव्यव्यय-साधनीयतां च तत्र कारणं पश्यामः । इदं हि ग्रन्थरत्नं प्राचीनमध्याधुनिक-विपश्चिद्भिः श्लोकानामावापोद्वापैराकुलीकृतमविभावनीयं रूपान्तरं विभर्तीति षष्ठि वत्सरान्परिशोध्य विचक्षणैर्निरधारि । नीलकण्ठीयटीकामात्रानुसारि एकोनविंशतशतकमध्ये गणपतकृष्णाजीयन्त्रालयमुद्रितं विप्रकीर्णानन्तश्लोक-संदोहात्मकं, इदंशतकोपक्रमे तु कुम्भघोणप्रकाशितमौत्तराह-दाक्षिणात्योभय-पाठसंकुलं, तथा चेन्नपुर्यां (Madras) श्रीयुत पी० पी० यस् शास्त्रिप्रकाशितं चेत्येतत्पुस्तकत्रयमपि न सार्वत्रिक-कोशपरिशोलनपूर्वकमितिहासमिमं कोऽपि प्राकाशयदद्यावधीत्यत्र निदर्शनं भवति । इदंसंस्थाप्राकाशयमानं तु प्रतनतरत्वेन विश्वसनीयानां काश्मीरीय-नेपालीय-वङ्गीय-मैथिलीय-देवनागरीयान्ध्रग्रन्थ-केरलीयास्वष्टास्वपि लिपिषु तालभूर्जच्छदेषु काकल-पत्रेषु च प्रोत्की-लितानां मातृकाणां परिशोधनपूर्वकं पाठभेदान्संगृह्य संशोधनसंप्रदाया-नुगुणं वास्तविकानुपूर्वीं सूक्ष्मेक्षिकया निर्धार्य कथासंदर्भ-विरुद्धान्यन्त-न्यून-मातृकाप्रमाणक-भागान्परिशिष्टभागे निवेश्योपरि मूलं तदयः पाठभेदा-श्चेति क्रमेण समुद्रयते । देवबोधार्जुनमिश्रादि-प्राचीनप्रणीतटीकाश्च संशो-धने समुपयुज्यन्त इति समग्रस्यैव भारतीयस्य वैदेशिकस्य च विद्वन्मण्ड-लस्य श्लाघामावहतीति च सप्रमोदभरमाविष्कुर्मः । यावच्छक्ति च महा-भारत-याथात्म्यनिर्धारणाय प्राचीनमातृकामात्रप्रमाणमिदं परिष्करणं दिगन्त-विश्रान्तयशसोर्मोक्षमूल-यस्.पी.पण्डितयोर्ऋगथर्ववेदप्रकाशन-सदृशं गौरवं भजतीति सुहृदं विश्वसिमः ॥

उक्तरीत्या श्रीरामकृष्णविदुषा प्रक्रान्तस्य तन्निर्दिष्ट-पथेन च क्रियमाण-स्यास्य कार्यस्यामूल्यमातृकासंप्रहण-वैयग्रयेण तज्जापुरीय-सरस्वतीकोशागारे विश्वभारत्यां च पाठभेदसंज्ञिघृक्षया शाखे द्वे प्रकल्प्य निर्वाहितस्याद्य यावत् त्रयोविंशतिर्वत्सरा व्यत्यगुः । उपलब्धमातृकासंख्यानुरोधेन तत्तासां

प्राक्तनत्वानुसारेण च कानिचित्पर्वणि पञ्चविंशत्या कानिचन त्रिंशता चत्वारिंशता च मातृकाभिः समशोध्यन्त । आदिपर्वणस्त्वादिमाध्यायद्वयं षष्ठ्या मातृकाभिः परिशीलितम् ॥

यावच्छीघ्रं चास्य कार्यस्य निर्विर्वर्त्यिषया नानादेशीयाः पण्डिता एकैकस्य पर्वणः सज्जीकरणाय प्रार्थिताः सञ्चरद्वातिशयं स्व-स्व-साहाय्यं व्यतारिषुः । तथा चाद्यावधि प्रकाशितानि पर्वणि निर्दिश्यन्ते ॥

आदिपर्व—१११५ पुटात्मकं मुख्य-संपादकेन वि. यस्., सुकथनकर-पण्डितेन क्रैस्त १९३३ वत्सरे प्रकाशितम् ।

विराटपर्व—लवपुरीय-सनातनधर्मविद्यालयस्थेन रघुवीरपण्डितेन ४३० पुटात्मकं क्रै १९३६ वत्सरे प्रकाशितम् ।

उद्योगपर्व—७६१ पुटात्मकं ढक्काविश्वविद्यालयस्थेन यस्. के. दे, इति पण्डितेन क्रै १९४० वत्सरे प्राकाशि ।

आरण्यकपर्व—१११० पुटात्मकं मुख्यसंपादकेन सुकथनकरपण्डितेनैवैषमः (क्रै १९४१ वत्सरे) प्रकाशितम्, भूमिकामात्रेणावशिष्टम् ।

एवं सभापर्वामेरिकाविदुषा यडगरटन्महोदयेन तथा भीष्म-पर्व यस्. के. वेल्वलकर-महोदयेन चेति पर्वद्वयं मुद्रयिष्यतेऽचिरेणैव । इतरे च बहवः पण्डिता अत्र साहाय्यं विरचयन्ति । विस्तरभिया नामानि न निर्दिश्यन्ते । एवं श्रीसुकथनकरस्य मुख्यसंपादकतायां निर्दिष्टपूर्वाणामितरेषां च विद्वद्वतंसानां सहानुभूत्यागामिभिः कतिपयैरेवाब्दैर्महाभारतस्य भूयान्भाग इतिहासादरवतां करकमलमलंकरिष्यतीति प्रमोदामहे निवेदयितुम् ॥

प्रभूतप्रयत्नप्राग्भारसापेक्षमिदं महत्तरं सप्रतिपन्न-विद्वन्मण्डलसाधनीयं कार्यं न केनापि हेतुना रभसादेव प्रकाशयितुं शक्यमिति यथावन्नूतनपरिष्करण-विचक्षणा एवावगन्तुं प्रभवेयुः । एकस्मिन्पुरुषायुषे सकृदेवेदशे कार्यं प्रवर्तनं मानुषाणां सुकरम् । अतिविस्तीर्णस्मिन्नवनिमण्डले नानादिशु गोपितानां पुरातनमातृकाणां संग्रहणं कियन्तं कुशं, प्रददातीति विद्या-

व्यसनिन एव जानीयुः । तेषां च कोशानां संप्रहपूर्वकमेतादृशग्रन्थप्रकाशनं कस्य वा पण्डितस्य प्रमोदाय न कल्पेत । एतादृशात्यद्भुतपरिष्कृतेरनुरूपं फलं यावच्छीघ्रं विद्वज्जना लभेरन्निति विमृश्यैव वंहीयांसः पण्डिताः साहाय्यं प्रार्थिता इत्यपि युक्तमेव ॥

अद्य यावत्प्रकाशितोऽयं ग्रन्थो भारतीयैरिव, जर्मनी, आक्स्फोर्ड, अमेरिका, फ्रान्स, इटालीत्यादिविदेशवासिभिरपि विद्वद्भिः सुस्वास्थ्यमानोऽसंख्येयवृत्तान्तपत्रेषु च प्रशस्यते (प्रशंसकानां पत्रिकाणां च नामानि विस्तरभिया न प्रपञ्च्यन्ते) ।

अष्टादशमुख्यपर्व्वीर्यात्मकेऽत्रेतिहासे शतस्योपपर्व्वणां निर्धारणम् आदिविराटपर्व्वणोद्दिश्यमान-ब्रह्मगणेशसंवाददुर्गास्तुत्योर्वाचीनप्रक्षेप-निर्धारणं च सूक्ष्मविवेचन-चातुरीधुरीणानां नियतमेव हृदयहारि भवितुमर्हति ॥

अस्मिन्प्रकाशने संयोजितानां चित्राणां समूहं सूक्ष्मेक्षणेन निशामयतां बुद्धिमतां कियता श्रमेण चित्रकलातत्त्वज्ञोऽयमौधसंस्थानाधिपतिर्महाभारत-कालिक-संप्रदायान् युक्च्यनुरूपं निरदीधरदिति । अयं हि राजश्रेष्ठस्तत्र तत्र भरतखण्डे परिदृश्यमानानां बहूनां गुहानां साक्षाद्वेक्षणेन परिणतचित्रकलानुभव-रमणीयानीमानि चित्राणि चित्रकलाकुशलैः सजीकृत्यालं कुरुतेऽमुं ग्रन्थम् । मुख्यतयावधेयोऽयं विषयः ॥

एवं समस्तविदग्धजनोपकारक्षममिदं कार्यं प्रभूततर-द्रविणसापेक्षमिति भारतीयमहत्त्वज्ञविदितं तत्त्वम् । अद्य यावच्चत्वारि पर्व्वणि मुद्रितानि प्राकाशित । अचिरेणैवेतोऽपि पर्व्वद्वयं मुद्रणाय सजीकृतं विद्यते । अस्यां संस्थायामेतच्छास्त्रयोश्चैदंपर्येण व्यापृतानां वेतनरूपेण, मातृकासंप्रह-नान्तरीयकव्ययेन, चित्राणाममूल्यानामुत्कीलनेन मुद्रणेन च बहु धनं व्ययीकृतम् । इतोऽपि बहु द्रविणमपेक्ष्यते । अद्यावधि महत्तरस्यास्य कार्यस्य साधनाय भारतीयसाम्राज्यनिर्वाहकेभ्यः, सामन्तराजेभ्यः, विद्याभिवृद्धिविषये बद्धादरेभ्यश्च इभ्येभ्यो द्रविणसाहाय्यकृद्भ्योऽस्मत्कृतज्ञतामाविष्कुर्वन्तो धन्यवादान्समर्पयामः । अनयै रीत्या समग्रस्यैवास्येतिहास-रत्नस्य प्रकाशने स्वकीय-

मौदार्यातिशयमितोऽपि द्विगुणतरं प्रदर्श्य यदि ते यावच्छीघ्रमस्य समापना-
योपकुर्युस्तर्हि ततोऽपि न भगवत्प्रसादौपयिकं पुण्यतरं कर्तव्यान्तरमस्तीति
शक्यते वक्तुम् । परिमितधनाभावेन वा भारतीयानामुदासतया वाऽन्येन
वा कारणेन यदीदं विद्वन्मण्डलविस्मयप्रकर्षजनकं कार्यं त्रैशङ्कवीमवस्था-
माटीकेत तर्हि न ततोऽपि दुर्भगत्वं भारतीयताया अस्माकम् । परं तु
भारतवर्ष-प्रभावविदां विद्याभिमानीनां धनपतिकल्पधनिकानां, नराधिपानां
च त्रिवेकिनां सतां न कदापि किञ्चिदपि तादृशं दौर्भाग्यमेतत्कार्यस्य संभ-
विष्यतीति सुदृढं प्रतीमः । अतश्च सर्वेऽपि महान्तः सोत्साहभरमहमह-
मिकया पुर आगत्यैतत्प्रकाशनाय वाञ्छितं द्रव्यं प्रदाय सर्वत्र देशेषु एकैक-
स्यामपि राजधान्यामैककस्मिन् विद्यामन्दिरे किं बहुनैककस्मिन्गृहेऽपि यथायं
महाभारतप्रदीपः सुप्रज्वलन्मानुषान्निष्ठमस्कान्विदधीत तथा प्रयत्य च महा
भारतप्रबन्धुर्भगवदंशस्य कृष्णद्वैपायनस्य पीयूषभरप्रस्यन्दि-करुणाकटाक्ष-
प्रसरणभागधेयभाजनीभूताः समस्तमैहिकं पारत्रिकं च सुखमनुभूयासुरिति
निरन्तरमाशास्महे ॥ पत्रव्यवहारसंकेतश्चायम्—

The Secretary

Mahabharata Editorial Board

Bhandarkar Oriental Research Institute Poona—4

संस्कृत-साहित्य-परिषद्: पञ्चविंश-वार्षिक-महोत्सवे

परमहंस-परिव्राजकाचार्यवर्य-तारकेश्वर-मठाधीश-दण्डिस्वामि-१००८

श्रीमज्जगन्नाथाश्रम-मोहान्तमहाराजपादानाम् अभिभाषणम् ॥

श्रीतारकेश्वरो विजयतेतराम् ।

जयति स नन्दनन्दनः सच्चिदानन्दतनुः परमः पुमान् ।

दृष्टो कंस-रङ्गगो जनैः सकलरसविभावतया हिर्यः ॥

जयत्युमाकान्तपदारविन्दद्वन्द्वामृतं द्वन्द्वविधातहेतुः ।

अमन्दमानन्दरसैकधाम पेपीयमानं मुनिचित्तभृङ्गैः ॥

विलसति चापि भारती संस्कृतसाहित्यगता सुधाधिकम् ।

या पुनर्नवरसा भुवि गमयत्यमरतां स्वसेवकान् नरान् ॥

सहृदयाः पारिषदमहाभागाः ! अद्य तावत् संस्कृत-साहित्य-परिषदः संप्राप्तेऽस्मिन् वार्षिके महत्स्यधिवेशने विनिवेश्य मां साभापत्ये भवद्भिराविष्कृता मयि महती गौरवबुद्धिः । परं को नामायं वामः प्रकारो यद् विषयरसराहित्ये चेतो नियुञ्जानस्य दण्डिनो मे नवरसाश्रयसाहित्यानुराग इति भवितव्यं शङ्कापदेन केषाञ्चित् सामाजिकानाम् । तदपनुत्तये किञ्चिद् वाच्यमभिधीयते ।

वैरिञ्चेऽस्मिन् निर्माणप्रपञ्चे द्विधैव परिलक्ष्यते प्रकृतिर्मानवानाम् प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेति । एवं स्वभावद्वैविध्यात् पुमर्थाश्च चतुर्धा विभागमर्हन्ति धर्मः, अर्थः, कामो मोक्षश्चेति । तत्र निवृत्तिपराणामधिकारस्तुरीये, प्रवृत्तिपराणाञ्चतरेषु त्रिषु पुमर्थैर्विवृति स्थितिः । प्रवृत्तिश्च द्विविधा स्वाभाविकी शास्त्रीया च । तत्राधोनयनस्वभावायाः स्वाभाविक-प्रवृत्तेरुत्तरोत्तर-मुत्कर्षात् स्थावरान्ता अधोगतिः ; ऊर्ध्वनयनस्वभावायाः शास्त्रीयप्रवृत्तेरुत्तरोत्तरमुत्कर्षाद् ब्रह्मलोकान्ता चोर्ध्वगतिर्व्याख्याता शास्त्रेषु । ततश्चाभ्यर्हितत्वात् शास्त्रीयप्रवृत्तेस्तत्प्रमाणान्येष्टव्यानि शास्त्राणि । तानि च वेदाः, तदर्थविचारात्मकं कर्ममीमांसादर्शनम् । तदर्थसंग्राहकाणि पुराणेतिहास-संहितादीनि च । निवृत्तिपराणाञ्च निवृत्त्युपदेशकानि ब्रह्ममीमांसादीनि, दर्शनानि, तदर्थसंग्राहकाणि भगवद्गीतादीनि च । तत्र शब्दप्रधाना वेदाः, विचारप्रधानानि दर्शनानि, अर्थप्रधानानि च पुराणेतिहास-संहितादीनि । ततश्चायासबहुलेषु तेषु न प्रसरति मतिः सुकुमारमतीनामिति तदर्थमपेक्ष्यते किञ्चिदनायासाधिगमं प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरायणमित्यवतरणं साहित्यापर-नाम्नः काव्यस्य । तत्र गुणीभूतशब्दार्थविचारे रसास्वादप्रधाने प्रथमं तावद् रसास्वादसुखोद्देशेन प्रवृत्तिः । ततश्च सम्भवेत् काव्यार्थानां कृत्याकृत्य-प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणम् । तथा चोक्तम्—

“स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपभुञ्जते ।

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटुकौषधम् ॥

एवमेकस्मात् काव्यादेवानायासेनाशेषपुरुषार्थसंसिद्धेः शोभते तावद्वि-
तथमिदं सुभाषितं साहित्यदर्पणकारस्य—

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ इति

केचित्तु साहित्येष्ववलोक्य प्रायशः शृङ्गाररसात्मकं प्रबन्धजातं तदनु-
शीलनं नैतिकचरित्रस्याधःपातकरमिति सम्भावनया हेयतामेव ख्यापयन्ति
साहित्यमात्रस्य । उदाहरन्ति च स्वमतानुकूलतया “काव्यालापांश्च
वर्जयेद्”त्यादि-प्राचीन-वचनम् । अन्ये तु रससृष्टिरेव प्रयोजनं मुख्यं
साहित्यस्य, रसश्च सुखविशेषात्मकः सहृदयवेद्यः, सुखञ्च जगतां काम्यमित्यु-
पादेयतामाददते साहित्यस्य रसाविर्भावकस्य । तदनुशीलनं चेद् दैवगत्या
भवेदपि नैतिकचरित्रस्य पातहेतुः कस्यचिन्न तदा स्यादपराधभाक् साहित्यं
साहित्यकारो वा, रसप्रकटनेनैव कृतकृत्यत्वादनयोरिति स्वमतपोषकं
प्रदर्शयन्त्यालङ्कारिकवचनम् ।

“नहि कविना परदारा एष्टव्या नापि चोपदेष्टव्याः ।

कर्तव्यतयाऽन्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥

किन्तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।

आराधयितुं विदुषस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥”

एवं विवादपदमधिरूढायां साहित्यसेवायामभिधीयते शास्त्रसम्मतं
यथामतं किमपि वचनजातम् ।

यद्यपि रसात्मकं वाक्यमेव काव्यम्, रसश्च सुखस्वरूपतया
निर्विशेषमभिलाषपदं प्राणभृन्मात्रस्य, तथापि प्रवर्तते तत्र विचारविशेषो
भारतीयानां प्राचीनानाम् महर्षीणाम् । ते च तपोज्ञानबलेन रजस्तमो-
विनिर्मुक्ततया त्रैकालिकामलप्रज्ञाशालिनो विलोक्य त्रिकाल-गतिं निरर्गलया
विवेकदृष्ट्या प्रदर्शयामासुर्मानवान् हितमहितञ्च शास्त्रप्रदीपैर्वा स्वप्रकाशितेन ।

जनका हि ते महामानवा भारतीयसनातनसभ्यतायाः परिरक्षकाश्च । मानव-
जन्मनः साफल्यसम्पादनमेव लक्ष्यं मूलमिति परिलक्ष्यते तेषां शास्त्रेषु ।

नहि विषयरसास्वादनेन चरितार्थता मानवजन्मनः । नापि च विष-
योपभोगसुखम् एष्टव्यमासीत् कदाचित् परमप्रयोजनतया भारतीयानाम् ।
अल्पा हि विषयाः स्वप्रमायामरीच्युदककल्पः परिणामविरसाः सुलभाश्च
पश्वादिष्वपि । अनुसन्धते च पराञ्चीन्द्रियाणि निरन्तरं विषयानेव ।
ततश्च रागप्राप्तत्वाद् विषयोपभोगस्य न तदुपदेशार्थं प्रवृत्तिः शास्त्रस्य ।
एवञ्च तन्निवृत्त्युपदेशपरत्वमेव तस्य मृग्यम् । या कदाचिदुपदिश्यते
शास्त्रेषु विषयप्रवृत्तिः सापि निवृत्त्यर्थमेवेति सर्वथा निवृत्तिपरत्वमेव महर्षि-
प्रणीतानां सर्वशास्त्राणाम् । तथा च

“लोके व्यवयामिषमद्यसेवा नित्या हि जन्तोर्नहि तत्र चोदना ।

व्यवस्थितिस्तत्र विवाहयज्ञ-सुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ।”

यस्य पुनर्न लक्ष्यते निवृत्तिपरत्वं ग्रन्थस्य, न तस्याङ्गीकर्तव्यं शास्त्रत्वं
विवेकिभिः, काव्यविद्या च प्रवर्त्तिता प्रजाहितकाम्यया महेश्वरेणेति
शास्त्रत्वं तस्याः, ततश्च तत्राप्येष्टव्यं निवृत्तिपरत्वमित्यवादः कोविदानाम् ।
काव्यं रसात्मकं वाक्यम्, रसश्च सुखात्मक इत्यवितथमेव । परं यस्य
नाचिरस्थायिता सुखस्य न वा परिणामविरसता, नापि चाशान्तिपर्यव-
सायिता तदेवोपादेयम्, तदेव च सुलभतया सम्पादयितुमशेषासु साधनासु
निरता आसन् भारतीयसभ्यतायाः प्रवर्त्तकाः पूर्वमहर्षयः । ते च साधन-
बलेनास्वाद्य तद् दिव्यामृतसुखम् आस्वादययितुञ्च मानवकुलं प्रणीतवन्तः
शास्त्राणि । तदेव हि मानवजन्मनः साफल्यसम्पादकं सात्त्विकसुखतया
प्रोक्तं भारतीयपरमसाहित्यरूपायां श्रीमद्भगवद्गीतायाम्, :—

“यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥”

प्रख्यापितञ्च तस्यैव सर्वोत्तमत्वं परमप्रयोजनत्वञ्च

“यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचार्यते ॥ इति

अभिजातप्रवराः ! भारतीयसभ्यतायाः सुकुमारोपकरणे संस्कृत-साहित्यनिचयेऽपि तदेवोद्देश्यमिति सङ्गच्छते तस्यैकतानत्रमितरशास्त्रनिचयैः । न पुनः साहित्यं समाजकायस्य महामयरूपासुन्मार्गगामितां प्रवर्धयितुम् । अपि तु तां प्रशमयितुमित्यवधार्यमार्यवर्यैः ।

विपश्चिदपश्चिमाः, नेदं मे स्वकपोलकल्पितं साहसकृतं जल्पनजातम्, परन्तु सुस्पष्टमेतदभिहितं वक्रोक्तिजीवितेन—

“कटुकौषधवच्छास्त्रमविद्याव्याधिनाशनम् ।

आह्लाद्यमृतवत् काव्यमविवेकगदापहम् ॥” इति

यद्वि लोकप्रसिद्धम् अनुकूलं च समाजव्यवस्थाया वस्तुजातम्, तदेवोपादानं भवितुमर्हति विशुद्धरसास्वादनस्य, न पुनर्विपरीतम् । यदि पुनरनौचित्येन प्रतीयमानाः स्युः कविकल्पिता विभावानुभावादयः सामाजिकेषु, न तदा पूर्णतया स्वप्रतिष्ठां भजते रसप्रतीतिः । ततश्च महाकविकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे ‘जगतां पितृत्वेन स्वीकृतयोः पार्वती-परमेश्वरयोः सम्भोग-शृङ्गारवर्णनमष्टम-नवम-सर्गगतमनौचित्यस्य निदर्शनमित्युक्तं ध्वन्यालोककारेण । ईदृशं एव वस्तुतो दुष्टत्वमसत्त्वं वा काव्यस्य । तद्विषयकञ्च “काव्यालापांश्च वर्जयेदि”त्यादि-निषेधवचनम्, न पुनः सत्काव्यविषयकमपि । ततश्च न भजते हेयतां सत्काव्य-सेवा, परं परमोपादेयतामेवास्मासु । परिलक्ष्यते च सत्काव्यप्रशंसा—

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति ॥

मन्ये भवतामियं संस्कृत-साहित्य-परिषदपि सत्काव्यसेवार्थमेव प्रतिष्ठापिता । ततश्च सर्वकल्याणैकनिधानस्य भगवतः श्रीतारकनाथस्य चरणयोस्त्रियं प्रार्थना यदुत्तरोत्तरमुन्नतिपदवीमधिगच्छतु परिषदियम् इत्यलम् ।

प्र—अपेक्षी सोऽयम् । (इति धनमित्रं दर्शयति)

रा—अपेक्षापत्रं श्रोतुमिच्छामि ।

प्र—(उदारकं प्रति) इहोपविशत्वार्यः । (इत्यासनं निर्दिशति)

ध—(सविनयमासनमध्यास्ते)

प्र—देव ! इमानि पत्राक्षराणि । (इति पत्रं विदलय्य वाचयति)

श्रीमच्चर्यायां कुवलयवीथ्यां कमलाविहारं भवनमधिवसन्नुदारकापर-
नामा धनमित्रो विज्ञापयति—सार्धंवाहवसुमित्रैकपुत्रोऽहमतिव्ययात्प्रक्षीण-
विभवः आर्य-कुबेरदत्तेन प्रतिश्रुतायां स्वदुहितरि महारिद्रयाददित्सितायां
कापि प्रायोपविष्टः केनाप्यनुगृहीतः, अलं निर्विद्य, अर्थिसात्कृतार्थोऽसि ।
स्वर्जिगमिषोः सिद्धस्य मे गृहाणेमां मणिमञ्जूषाम् । मदन्यत्रेयं वणिग्भ्यो
वारमुख्याभ्यश्च दुग्धे प्रत्यहं पूर्णं सुवर्णम् । देवतेवाराधनीया चेति । दत्त्वा चेमां
कामपि गुह्यामगाहन् । अनिवेद्य देवाय नोपभोग्येति निवेदयामि । परं देवः
प्रमाणम् । (अनुवाच्य राज्ञः पुरो मञ्जूषां पत्रं च निदधाति)

रा—(सस्मितम्) किमस्य संभावनीयम् ? (पत्रं विदलय्य)

आर्यबन्धुरमात्यश्चैवमुद्वृङ्कयति । (इति स्वगतं वाचयति) ।

(किमपि पत्रे विलिख्य निक्षिप्य । धनमित्रं प्रति)

भद्र ! गच्छ, ययेष्टमुपभुङ्क्ष्व, (इत्यासनादुत्तिष्ठति) ।

सर्वे—(उत्थायोच्चैः) स्वास्थानं स्वास्थानम् ।

(सपरिवारो राजा निष्क्रान्तः)

प्रधानः—(धनमित्रं प्रति) आधाय मुद्रामयैव मञ्जूषामारक्षकैरनुप्रेष-
यामो भवन्तम् । साधयतु भवान् ।

धन—भवतु । (इति सबहुमानमभिनन्द्य बहिर्निष्क्रम्य सवितर्कम्)
अवसितमियन्तु । प्रस्तुत्य पौरेषु पूर्वेषु रेव प्रस्तुतोऽयम् । अर्थपतिर्नोदासि-
ष्यते, आर्य-कुबेरदत्तो न जाने किं प्रतिपत्स्यते । अथवा अनुकूलं भागधेयमिति
सर्वं संपत्स्यते । (विमृश्य) अनेन मार्गेण गत्वा धर्मसखीं संभाव्य
समाधासयामि स्वायम् ।

(इति परिक्रम्य पुनः प्रदेशान्तरं प्रविशन्)

अहो रमणीयता नगरोपान्तस्थ—

शिशिरसलिलसेकस्निग्धरथ्याविभागाः

परिणतरविरोचिल्लिप्त-नीलाम्बरान्ताः ।

मृदुलपवनलोलाशोकवालप्रवालाः

प्रसभमुपहरन्ति प्रीतिमेते प्रदेशाः ॥

(निरूप्य) अयमुत्तरेणास्याः प्रासादः (इति परिक्रामति) ।

द्वारवृद्धः—(निरूप्य) अनभिज्ञ इव कोऽयमितोमुखः ?

धन—(उपगम्य) भद्र ! यद्यनुपरोधः भट्टिनीं ते दिदृक्षे ।

वृद्धः—(अनादरम्) याहि, भट्टिनी वा कुट्टिनी वा यक्षिणी वा भक्षिणी वा नात्र । नेदं तादृशं स्थानम् । पश्य (अङ्गुल्या निर्दिशन्) तत्र सन्ति सर्वाः पिशाचिकाः ।

धन—(स्वगतम्) कथमहमनेनान्यथा संभावितः ? अथवा स्थाने एवैतत् (इति तिष्ठति) ।

वृद्धः—(भवनाभिमुखं निरीक्ष्य) आयाति कापि, अपेहि । (प्रविश्य पटाक्षेपेण चेटी, ससंभ्रमम्)

चेटी—तात तात ! मा मा संरभः । सखी भणति ।

वृद्धः—किं नु खलु ?

चेटी—वक्ष्यामि पुनः । (धनमित्रं प्रति) इत इत आर्यः । आरामस्थामञ्जुकामभिगच्छन्त्या दृष्ट्वा आज्ञप्तास्मि--संभावय त्वरितमार्यमिह मार्गमादिशेति । तदित आर्यः ।

धन—अये दृष्टोऽस्मि ! (इति अन्तरभिक्रामति) ।

सखी—(साञ्जलिबन्धमभिगम्य) आर्य वन्दे (इति पादयोरानमति) ।

धन—सखि सुचरिते, स्वस्ति, नामानुरूपचरितासि । अपि स्वस्ति-मती सा ते सखी नाम्ना गणिका, कर्मणा कुलकन्या रागमञ्जरी ?

सखी—एवं सत्पुरुषैश्चिन्त्यमाना कथमभद्रभागिनी स्यात् ?

धन—तादृशीं तस्या लास्यनैपुणीं स'मुखमनभिनन्दन् धारयामीव किमपि ।

सखी—(सस्मितम्) नूनमनर्घं पारितोषिकं लप्स्यते मे सखी ।

धन—क सा ?

सखी—किं न पश्यत्यार्यः ? इतः सा (इति दर्शयति) । क्षणमात्र-
मत्रोद्यानमञ्चमध्यास्ताम्, निवेदयामि (इति धनमित्रमुपवेश्य परिक्रामति) ।

धन—(रागमञ्जरीं पश्यन्) अप्रतिहतैव प्रत्याशाः । इयं हि किमपि
तर्कयन्तीव शून्यहृदयेव च दृश्यते । तदिहस्थ एव निरीक्षे किं निर्वर्तत
इति (इत्युपविश्य निरीक्षते) ।

राग—(आकाशमालोक्य) भगवन् कृतान्त ! किमेवमतिगर्हणीये कुले
जन्म दत्त्वा कुलकन्यकामनोरथेनाकुलयसीमं जनम् । न स्वल्पाकृतिस्तादृशी
भवति वेशमनोरथस्य भूमिः । (आत्मानमवलोक्य) गणिकागर्भवासगर्ह-
णीयमिदं हतकलेवरमवमुच्य जननान्तरे कुलाङ्गनीभूय पुरयिष्यामि ते मनो-
रथम् । (विमृश्य) नूनं मदन एव तद्रूपमनुप्रविशयानाश्रवां मामतिमात्रं
पीडयति । किं करोमि मन्दभाग्या (इति शून्यहृदयास्ते) ।

सखी—(दृष्ट्वा) अधुनापि तादृश्येवाञ्जुका । भवतु । न त्वरया
निवेदयामि ।

धन—(स्वंगतम्) नूनमियं शोभते सखायमभिनिविष्टा ।

सखी—अञ्जुके ! सर्वमत्र रमणीयमेव दृश्यते ।

(इत्यंसेऽवलम्बते)

राग—(सखीं हस्ते गृहीत्वा) सखि ! सोऽयमन्तरपि बहिरिवोदारा
भवेत् ? अथवा क तादृशं सुकृतम् ? क मादृशी ?

(मदनबाधां निरूप्य)

पञ्चबाण किं त्वं मयि मुञ्चसि तावतो बाणान्

वञ्चकोऽसि नूनं भृशं किञ्च सुमनसो वा ते ।

अपरिमिता इह निपतन्तोऽमी

विशकलयन्ति नितान्तमहो माम् । सखि...

(उद्यन्तमिन्दुमभिवीक्ष्य)

सखि पश्य दोषाकरं पातकिनामग्रगण्यम्

निष्करुणस्यास्ति किं वा दुष्करमस्येह किञ्चित् ।

स्वसुरपि मन्दिरमिन्दिरायास्सखि

सुन्दरमप्यरविन्दं दहति हि ॥ सखि...

दहतीन्दुरित्यत्र मे चेतो न चित्रीयते

भक्षयतः पर्वतं हि पर्पटायते कवाटी ।

गर्भगेऽब्धिरपि शुष्यति तस्मिन्

निर्गते तु परिवर्धत एव । सखि...

दाहशक्तिमौर्वानलात्

कालकूटान्मोहशक्तिम्

सोदरतो नूनमयमाहृतवानेव स्वयम् ।

अन्यथा कथमेष जडाद्भवी

दहतु हन्त विमोहयतु स्वयम् ॥ सखि...

(इति विवशा बाष्पायते)

सखी—(अङ्गमामृशन्ती) सखि ! फलितं ते कुलवधूव्रतसौभाग्य-
सम्पदा । तत्कुसुमोद्गमोऽयमार्य-धनमित्रः संनिधत्ते ॥

राग—(ससंभ्रमम्) किं तदा संनिहितस्तस्य जनस्य मित्रम् ?
(इति विलोकयन्ती संनिवृण्व सलज्जम्) आर्य ! अयमञ्जलिः ।

धन—(सस्मितम्) संपूर्णमनोरथां सोदरामचिराद् द्रक्ष्यामि ।

राग—इयत्स्यस्ति सुकृतसंपत्तिरस्य जनस्य ?

धन—सखि ! मा मैवम् । स्वलितपदापि सुहृदा मे मृगमदपङ्क एव
पतितम् । सर्वथा कुलवधूटी भव । (सस्मरणम्) सखि ! अनुजानीहि
मामुत्सुकं सुहृदमभ्युपपत्तुम् । त्वमपि निरातङ्का प्रविश भर्तृनाभ्यन्तरम् ।

अवन्ध्यवन्दना सेयं सन्ध्या सायन्तनी शुभा ।

प्रदिशन्ती शुभं भूयः शमयत्वशिवं तव ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

(ततः प्रविशति विमर्दकः)

वि—(सपरितोषम्) स्वाधिकविभव इति कुबेरदत्तेन साभ्यर्थनं कुलपालिकां प्रतिग्राहितो धनमित्रः । मुषितकं नाम कृत्वा मणिमञ्जूषा नीता काममञ्जरीहस्तम् प्रतिदानं रागमञ्जरी च कुमारहस्तम् । इदमवशिष्टं कुमारदिष्टम्—शृण्वत्सु पौरेषु त्वमर्थपतिगृह्यो नाम भूत्वा निर्भर्त्स्य धनमित्रं पूर्वरात्रे तत्र मया द्रष्टव्योऽसीति । सोऽयमेव दिवसः । तदिह भवनालिन्दे पौरैरन्वासितं तमुपसर्पामि । (परिक्रम्य दृष्ट्वा) अरे धनमित्र ! न ते कुलपालिकापहारः शुभोदको भवति विमर्दकसहाये जाग्रत्यर्थपतौ । एतेऽप्यार्या जानन्ति न्याय्यम् ।

धन—(सानुनयम्) कस्तवार्थो यत्परस्य हेतोर्माक्रोशसि ?

वि—(सक्रोधम्) परो वा विमर्दकस्यार्थपतिः ? तेन शुल्कैः क्रीतामपहृत्य ब्रवोषि—कस्तेऽपराधः कृतो मयेति । बहिश्चराः प्राणाः खल्वर्थपतेर्विमर्दकः । सोऽहं तत्कृते प्राणानपि त्यजामि । पश्य, ममैकरात्रजागरप्रतीकारस्तवैव मणिमञ्जूषाहङ्कारदाहज्वरः ।

पौराः—(ससंभ्रमम्) अङ्ग विमर्दक ! किं न विदिता राजाज्ञा ? एते वयमपि सापराधा इव तवानेन पारुष्येण । गच्छ मूढ ।

वि—(धनमित्रं प्रति संज्ञां दत्वा) रे, एकरात्रजागरप्रतीकार एव ।

पौराः—न स्थातव्यमत्र (इति निष्क्रामन्ति) ।

धन—(स्वगतम्) अहो धूर्तस्य कृतकपोषचातुर्यम् ! (प्रकाशम्) रे विरमास्मादनर्थानुबन्धादध्यवसायात् (निष्क्रान्तः) ।

वि—(विलोक्य) आरादारामप्रान्तमार्गेण विनोदयन्नर्थपतिमुपस्थास्यामि । (परिक्रम्य) अये उद्यानपालक इव । न दृश्येऽनेन । (निष्क्रान्तः)

मणिमञ्जुषा

(प्रविश्योद्यानपालः परितो विलोकयन्)

उद्यानपालः—अहो उद्यानस्य परा श्रीः—

छायापुष्पफलद्रुमान्बहुविधानेलादिनानालता-

संवीतानधितिष्ठतां कलकलालापैर्द्विजानां कलैः ।

तोयाधारविमोचनीरनुनयैरासीदतां मानिनी-

ह्रस्वानां चटुशिञ्जितैरपि मनः कस्यात्र नोन्माद्यति ॥

अपिच, अयम्—

आराचम्पक एष भाति विटपाभोगैः सुवर्णोल्लस-

त्पत्राकीर्णलतान्तवान्तमुकुलैर्मन्दानिलान्दोलितैः ।

अङ्गासङ्गिभुजैर्विविक्तविगलन्नालाग्रदीपानहै-

व्यासक्ताङ्कितकाकलैरिव पुरः प्रख्यापकस्तम्भकः ॥

(सपरितोषं परिक्रामन् विलोक्य) अये सेयं मल्लिका, यामेवं-
रूपामुपपादितवता स्वामिनीप्रसादोऽसाधारणो लब्धः । अधुना स्वमनोरथ-
सिद्धिशोभिनी समप्रकुलाङ्गनात्रतपरायणा समं पाणिग्राहकेणाराममलङ्करी-
ष्यति । तदत्रैव प्रतिपालयामि स्वामिनौ (इत्युपविशति) ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

चेटी—पालअ ! संपन्ता सामिणी सह भट्टिणा (निष्क्रान्ता) ।

(पालक उत्तिष्ठति)

(ततः प्रविशतो दम्पती)

पाल—(सप्रणामम्) विजयेतां स्वामिनौ । सैषा मल्लिका ।

आतृणचम्पकतरुदररूढमूला

पूतीकपूलपरिशोषितपूर्वमूला ।

आमोदवर्णपरभागविलोभनीयै-

रन्यादृशी सुमनसां स्तवकैर्विभाति ॥

कुमा—पालक ! न केवलं कृत्येन, औचित्येनापि माननीयोऽसि ।

राग—(दूरे दर्शयन्ती) पश्य, विटपालम्बिनीयमान्दोलिका समालोनेन
संभ्रमयति शकुन्तकुलम् । तदवधेहि ।

पा—एष साधु संविधास्यामि (निष्क्रान्तः) ।

कु—(रागमञ्जरीं हस्तेऽवलम्ब्य परिक्रम्य)

प्रिये ! पश्य पश्य—

नीलनीलारालनीरन्ध्रालकान्ते पश्य कान्ते

कामतूणीरायमाणभोगं कलमञ्जुरावारामवनीभागम् ।

चञ्चरीकोदञ्चितानवानभङ्गारोच्चतानम्,

चूतवाटीकोकिलानां गानं शृणु धूतवामामानसाभिमानम् ।

कैतकीयं वीथिका किं रेणुजालैरारचय

वेदिकां प्रतीक्षते त्वामारात—तव पादविन्यासावलोकलोभात् ।

केसरस्कन्धाहितोत्तमाङ्गफुल्लपुष्पगुच्छा

मालतीयं प्रेयसीवाभाति-दयितांसविन्यस्ताननाब्जा साध्वी ।

राग—(समयमाना कटाक्षैः कुमारमभिहन्ति)

कु—(अन्यतो विलोक्य सकौतुकम्)

स्तिमितशिखमुदग्रप्रीवमुत्क्षिप्तपादं

निभृतमितरपादं वासयष्टौ निधाय ।

अयमहमिव बह्वीं वीक्षते त्वां तपस्वी

नतमुखि दयितेऽस्मिन्नेव वा देहि दृष्टिम् ॥

रा—(कररुद्धैरलकानुत्सारयन्ती सविलासम्) नैवेनं पश्यामि धूर्त-
मेकाकिनीं तां तत्र विहायेह पर्यटन्तम् । (इत्यपाङ्गमाकर्षति)

कु—(सानन्दम्) प्रिये ! अयमत्र लोचनोत्सवः—

उत्तरेण चूतवनवाटीं मधुपेटीं

अयि दक्षिणेन पाटलवधूटीम्, पश्य

धारयःशोकतरुष कुसुमावरणशशीपरिपाटीम् ।

मण्डलाकाराङ्गुलिनिर्विस्मयमधुकोशं

मणिकुण्डलमारामलक्ष्म्या ऐशम्

इह को नु वैनं चेतनः सन्नाभिमन्ये तारुणप्रकाशं मधुकोशम् ।

(अन्यतो दर्शयन्सानन्दम्) अहो पालकस्य चातुर्यम् । तथाहि—

मल्लीलताकलितकुञ्जरसन्निवेशः

सोऽयं गजेन्द्रगमने ललितो निकुञ्जः ।

सर्वाङ्ग-सान्द्रविकसन्नवपुष्पजालै-

रैरावणस्य वृणुते महतीमभिख्याम् ॥

राग—(संनिकृष्य कुञ्जरमामृशन्ती कुमारं विलोक्य)

पुरन्दरसदृशकरास्फालनमिवाभिलषत्यमुद्गान्तभ्रमरभङ्गारैः ।

कु—(सस्मितम्) एवम्,

(स्तब्धकमेकमालूय तामवर्तंसयन्नन्यतो विलोक्य)

प्रिये ! पश्योदयाचलशृङ्गम्, अतितुङ्गम् धृतसारङ्गशावकोत्सङ्गम् ।

एष खलु त्वन्मुखतो हीणमनाः शीतरुचिर्नैवेह जानाति भङ्गमभिषङ्गम्

क नु वेदातिमूढोऽधिरङ्गम् ।

शारदशीतांशुवदने कुन्दरदने दृशमीरयेथा हंसमिथुने ।

अन्योन्यस्कन्धगृहीतान्योन्यप्रीवमहो पुण्यैकभाजनं भुवने

तिर्यग्जनने बहुमानय मानिनि भवने ।

(नेपथ्ये)

आर्य पालक ! क नु खलु वर्तते अञ्जुका ? चन्द्रिके ! किमर्थमञ्जु-
कामन्वेषयसि ?

(उभौ दम्पती कर्णं दत्तः)

अञ्जुकायाः सौभाग्यदेवतामार्या काममञ्जरी समाराधयन्ती द्विजैराशी-
रुन्मुखैः साकमञ्जुकां प्रतीक्षते ।

(नेपथ्ये)

नलकूबरसदृशमाहूतमाप्तवत्याः शोभत एवेयमुदरिता ।

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদের

১৩৪৮-৪৯ সালের কার্যনির্বাহক-সমিতির সদস্য

সভাপতি—

- ১। মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত দুর্গাচরণ সাংখ্য-বেদান্ততীর্থ

সহকারী সভাপতি—

- ১। মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত অনন্তরূক্ষ শাস্ত্রী
২। ডক্টর শ্রীযুক্ত উপেন্দ্রনাথ ঘোষাল, এম. এ., পি-এইচ. ডি.
৩। মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কচাৰ্য্য
৪। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত দ্বারিকানাথ ত্রায়শাস্ত্রী
৫। মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত ফণিভূষণ তর্কবাগীশ
৬। " " বিধুশেখর শাস্ত্রী
৭। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত সীতানাথ সিদ্ধান্তবাগীশ
৮। মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত হরিদাস সিদ্ধান্তবাগীশ

সম্পাদক—

- ১। ডক্টর শ্রীযুক্ত অমরেশ্বর ঠাকুর বেদান্তশাস্ত্রী, এম. এ., পি-এইচ. ডি.
২। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত দুর্গামোহন ভট্টাচার্য্য কাব্য-সাংখ্য-পুরাণতীর্থ, এম. এ.

সহকারী সম্পাদক—

- ১। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত অশোকনাথ শাস্ত্রী, বেদান্ততীর্থ, এম.এ., পি.আর.এস.
২। " " দীনবন্ধু সাহিত্যশাস্ত্রী
৩। শ্রীযুক্ত দেবেন্দ্রচন্দ্র গুপ্ত, এম.
৪। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত রামরূক্ষ চক্রবর্তী, এম. এ.
৫। " " বিষ্ণুপদ ভট্টাচার্য্য কাব্যতীর্থ, এম. এ.

অন্যান্য সদস্য—

- ১। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত উপেন্দ্রমোহন সাংখ্যতীর্থ
২। " " কালীপদ বিজ্ঞানভূষণ, ব্যাকরণতীর্থ
৩। শ্রীযুক্ত কালীনাথ ভট্টাচার্য্য, বি. এস-সি. (ইঞ্জিনিয়ার)
৪। শ্রীযুক্ত চপলাকান্ত ভট্টাচার্য্য, এম. এ., বি. এল.
৫। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত জগন্মোহন জ্যোতির্ষিনোদ
৬। " " জানকীনাথ সাহিত্যশাস্ত্রী
৭। " " তারানাথ ত্রায়-তর্কতীর্থ
৮। শ্রীযুক্ত তিদিবনাথ রায়, এম. এ., বি. এল.

[পরপৃষ্ঠে দেখেবা]

- ২। শ্রীযুক্ত প্রবোধচন্দ্র চট্টোপাধ্যায়, এম. এ., বি. এল.
 ১০। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত দক্ষিণাচরণ ভট্টাচার্য্য, এম. এ.
 ১১। কবিরাজ শ্রীযুক্ত মনোরঞ্জন সাংখ্য-বেদান্ততীর্থ
 ১২। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত বোগেন্দ্রমোহন বিহার্য
 ১৩। „ „ রামধন কাব্য-ব্যাकरण-পুরাণতীর্থ
 ১৪। „ „ বামাচরণ কাব্যতীর্থ
 ১৫। শ্রীযুক্ত বিজলীমোহন মুখোপাধ্যায়, এম. এ., বি. এল.
 ১৬। ভিষ্ণুশিবোমণি শ্রীযুক্ত বিমলানন্দ তর্কতীর্থ
 ১৭। পণ্ডিত শ্রীযুক্ত হারাণচন্দ্র শাস্ত্রী
 ১৮। শ্রীযুক্ত ক্ষিতীশচন্দ্র চক্রবর্তী, এম. এ., বি. এল. } কাউন্সিলর, কলি-
 ১৯। „ দেবেন্দ্রনাথ মুখোপাধ্যায়, এম. এ., বি. এল. } কাতা করপোরেশন

১৩৪৮-৪৯ সালের বিভাগীয় কর্মপরিচালকবৃন্দ

- পত্রিকা-সম্পাদক—মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত অনন্তকৃষ্ণ শাস্ত্রী
 পত্রিকা-সহকারি-সম্পাদক—শ্রীযুক্ত উপেন্দ্রমোহন সাংখ্যতীর্থ
 গ্রন্থাগারিক—শ্রীযুক্ত জনকীনাথ সাহিত্যশাস্ত্রী
 সহকারী গ্রন্থাগারিক—শ্রীযুক্ত বিষ্ণুপদ ভট্টাচার্য্য, কাব্যতীর্থ, এম. এ.
 শ্রীযুক্ত দেবেন্দ্রনাথ ভগ্ন, কাব্যতীর্থ, সাহিত্যশাস্ত্রী, এম. এ.
 আচার্য্য—শ্রীযুক্ত সীতানাথ সিদ্ধান্তবাগীশ
 সহকারী অধ্যাপক—শ্রীযুক্ত রামধন কাব্য-ব্যাकरण-পুরাণতীর্থ
 নাট্য-সম্পাদক—শ্রীযুক্ত জগন্মোহন জ্যোতির্ষিন্দোদ
 সহকারী নাট্য-সম্পাদক—শ্রীযুক্ত কার্তিকচন্দ্র চক্রবর্তী
 „ ব্রজেন্দ্রকিশোর ভট্টাচার্য্য
 সঙ্গীত-শিক্ষক—শ্রীযুক্ত দেবেন্দ্রচন্দ্র গুপ্ত, এম. এ.
 আয়-ব্যয়-লিপি-রক্ষক—১। শ্রীযুক্ত রামকৃষ্ণ চক্রবর্তী, এম. এ.
 ২। „ দেবেন্দ্রচন্দ্র গুপ্ত, এম. এ.
 কোষাধ্যক্ষ—পণ্ডিত শ্রীযুক্ত অশোকনাথ শাস্ত্রী, বেদান্ততীর্থ, এম. এ.,
 পি. আর. এস.
 আয়-ব্যয়-লিপি-পারীক্ষক—শ্রীযুক্ত জনার্দনচন্দ্র চক্রবর্তী, বি. কম.
 জি. ডি. এ., আর. এ.

উপদেশক-সমিতি

- সভাপতি—স্যর শ্রীযুক্ত উপেন্দ্রনাথ সরকার, কে. সি. এন্ড. আই.
 অধ্যক্ষ সভ্যের নাম আগামী সংখ্যায় প্রকাশিত হইবে।

বি-
শি

এ.
এ.

,
এস.
কম.
. এ.

